په حالنامه کې

د بایزید روښان

عرفاني او فلسفي

څېره

څېړنه:

محمد اکبر کرګر

"ګوره! هر علم زما له علمه دی، هر نوم زما له نومه دی، هر زور زما له زوره دی، هر آواز زما له آوازه دی، هر رنګ زما له رنګه دی، هره لويي زما له لويۍ ده، هر ښاپست زما له ښاپسته دی، هره تاريکي زما له تاريکۍ ده، هره روښنايي زما له روښنايي ده، هر قهر زما له قهره دی، هر رحم زما له رحمته دی " زه له هر څه سره يو يم" په تا دې وي اعلام.

(خيرالبيان، ۲۶۳ مخ، پېښور چاپ)

❋❋❋

"ګورو آدميان زما په هستي کې دی، زما هستي ده په آدميان لکه کبونه په اوبو او اوبه په کبو کې."

(خيرالبيان، ۲۶۹ مخ)

❋❋❋

"ای بايزيده! که يو رشتينی طلبګار درته راشي او په صدق درنه ددې حال طلب وکړي، نو هغه په دې حال واقف کړه، چې د يوې ډيوې نه څو ډيوې بلې شي."

(بايزيد روښان، خيرالبيان)

په حالنامه کی

د بایزید روښان

عرفاني او فلسفي

څېره

PROPERTY OF ACKU
16112

څېړونکی:

محمد اکبر کرګر

بسم الله الرحمن الرحيم

د کتاب ځانګړنې:

د کتاب نوم :: **په حالنامه کې د بایزید روښان عرفاني او فلسفي څېره**

څېړونکی :: محمد اکبر کرګر

لارښود استاد :: کاندید اکاډمیسین محمد صدیق روهي

لومړی چاپ :: ۱۳۴۹ هـ ل، کابل

خپرندوی :: د افغانستان د علومو اکاډمۍ

دویم چاپ :: ۱۳۸۵ ل/۲۰۰۶ م

خپرندوی :: د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه ـ جرمني

چاپ شمېر :: ۱۰۰۰ ټوکه

چاپ زیار :: استاد محمد آصف صمیم

د خپرونو لړ :: (۸۵)

کمپوز :: ذبیح شفق

چاپ او کمپیوټر ځی

د دانش خپرندویې ټولنې تخنیکي څانګه ـ پېښور

Tel:+92-91-2564513/Email:danish2k2000@yahoo.com

فهرست

سرلیك | مخکنه

- د سریزې پرځای: د پیر روښان په اړه نوې څېړنه ..... الف
- تقریظ: د روښان په باب یوه نوې څېړنه ..... د
- تقریظ: د افغانستان د علومو اکاډمۍ محترم ریاست ته ..... ط
- د مسالې طرح ۱
- پس منظر ۳

لومړی څپرکی

د بایزید روښان د ژوند چاپېریال، زوکړه او زده کړه

- بایزید روښان د وخت ټولنې فرهنګي حالاتو ته یوه کتنه ۲۵
- ټولیز حالات ۲۶
- فرهنګي حالات ۳۰
- فکري او رواني حالات ۳۳
- د بایزید روښان لنډه پېژندنه ۳۸
- زوکړه
- د بایزید روښان د ژوند پړاونه ۴۲

دویم څپرکی

بایزید روښان د خپلو فسفي او عرفاني افکارو په...

- الف: د حالنامې پېژندنه ۴۸
- ب: په حالنامه کې د بایزید روښان د عقایدو عام جاج ۵۴
- ج: د دبستان مذاهب په رڼا کې د بایزید روښان عقایدو ۶۵
- د: د بایزید روښان د شخصیت رواني او انفسي اړخ ۷۰

- د: بایزید روښان د یو عرفاني او فلسفي شخصیت ۸۳
- بایزید روښان، د شخصي تجربې لاره او مقامات..... ۹۷
- د لویدیزې فلسفې او شرقي تصوف په رڼا کې د بایزید ۱۰۶

دریم څپرکی

- له اسماعیلیه عقایدو سره د بایزید روښان د عقایدو ۱۲۵
- اخوند درویزه او د بایزید اسماعیلیه یا "باطنیه" افکار ۱۲۸

څلورم څپرکی

- بایزید روښان او د تناسخ او حلول مفکورې..... ۱۵۹
- الف: تناسخ ۱۶۰
- ب: حلول..... ۱۷۰

پنځم څپرکی

- د پښتنو پر ژوند او فرهنګ د روښانیانو اغېزې ۱۷۵
- الف: په اسلامي تصوفي فرهنګ کې د روښانیانو ۱۷۶
- ب: روښانیان او پښتو صوفیانه ادب..... ۱۸۳
- ارزاني روښانی ۱۸۷
- دولت لوانی ۱۸۸
- مېرزا خان انصاري ۱۹۰
- واصل روښانی..... ۱۹۱
- میر خان روښانی ۱۹۲
- قادر داد روښانی..... ۱۹۳
- اورکزی روښانی..... ۱۹۴
- علي محمد مخلص..... ۱۹۵
- ج: په روښاني ادبیاتو کې تصوفي مضمون..... ۱۹۷
- انسان ۱۹۹
- توحید ۲۰۰
- د: د روښان د فرهنګي هڅو په لړ کې سماع، نڅا او موسیقي .. ۲۱۲

- روښانيت او د ښځو مقام ۲۲۷
- بي بي شمسو روښانۍ ۲۳۲
- الايي روښانۍ ۲۳۳
- د روښاني غورځنګ له منځه تلل ۲۳۶
- نتيجه ۲۳۸
- ماخذونه او مراجع ۲۴۲

له کتاب سره ضميمه

- د بايزيد روښان محاکمه او خپله عالمانه دفاع ۲۴۶
- د روښان محاکمه ۲۵۳
- مجتهد څه ته وايي؟ ۲۶۲
- د عقيدې له مخې ۲۶۸
- له ټولنيز پلوه ۲۷۰
- ماخذونه ۲۷۲

د سریزې پر ځای:

د پیر روښان په اړه نوې څېړنه

د ښاغلي لیکوال محمد اکبر کرګر دغه څېړنه د پښتنې ټولنې، د پښتنو د مبارزو او تاریخي هلوځلو، د افغانانو د فکري هڅو د یون د تسلسل یوه ډېره په زړه پورې او نوې برخه ده. په دغه اثر کې د حالنامې د لیکنو په رڼا کې پر "پیر روښان"، د هغه په فلسفي او عرفاني فکر او په عمومي توګه په روښاني غورځنګ کې د فکري ټولنې په هکله ژورې څېړنې ترسره شوي دي.

دغه کتاب په ګران افغانستان کې د بدمرغه جګړو او د اورونو د لمبو په دوران کې لیکل شوی او په هماغه وخت

کې په کابل کې چاپ شوی هم و. د تنظیمي جګړو په بدمرغه لمبو کې دغه کتاب هم څه په مطبعه او څه په کتاب پلورنځیو کې وسوځېد او د مینه والو لاسو ته ونه رسېدای شو.

"په حالنامه کې د بایزید روښان عرفاني او فلسفي څېره" نومي کتاب د هېواد د نامتو پوه او د روښاني غورځنګ د څېړونکي ارواښاد استاد محمد صدیق روهي تر نظر لاندې لیکل شوی او د هغوی تقریظ نور هم ارزښتمن کړی دی.

د کتاب په نوي چاپ کې یوازې یو څپرکی په پای کې وزیات شوی دی او هغه هم د بایزید روښان د محاکمې په اړه یوه مهمه څېړنه ده، چې ددې کتاب ارزښت لا زیاتوي. دغه څېړنه ښاغلي کرګر ددې کتاب له چاپ ډېر وروسته په دې وروستیو وختونو کې کړې ده.

د افغانستان د کلتوري ودې تولنه ځان نېکمرغه ګڼي، چې دغه مهم اثر د هماغې دورې د یوه بل تاریخي شخصیت ایمل خان د تاریخي کارنامو د یادونې او ستاینې د هغې غونډې په ویاړ چاپوي او خپروي، چې د خیبر د تاریخي بري د ۳۳۵ کالیزې په ویاړ یې جوړوي او په جرمني او ننګرهار کې یې په ګډه نمانځي. د بایزید روښان له تاریخي کارنامو راوروسته ایمل خان او دریا خان او خوشال خان هغه تاریخي شخصیتونه دي، چې د هند د مغولي واکمنۍ د استبداد پر ضد یې د افغاني مبارزې بهیر پسې راغځولی او ژوندی

ساتلی دی او ځکه یې د یو تاریخي تسلسل ادامه ګڼلای شو.

ددې اثر په لیکلو کې د ښاغلي کرګر هڅې ستایو او له دې امله هم مننه ترې کوو، چې د کتاب د دویم چاپ لګښت ته یې هم اوږه ورکړې ده.

مننه

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه

۲۰۰۶ د اپریل ۲۲

جرمني، د کولن ښار

تقریظ

د روښان په باب یوه نوې څېړنه

د روښانیانو په باب، چې کومې څېړنې شوي دي، اکثر یې د یوې ټاکلې ایډیالوجیکې موضوع ګیرۍ په اساس لیکل شوي دي. ځینو د اخوند درویزه په پیروۍ بایزید روشان ته د یوه مبتدع پیر په نظر کتلي دي او دده تعلیمات یې د اسلام له اصولو نه انحراف ګڼلی دی. ځینو روښان د یوه ملي آزادۍ بخښونکي غورځنګ سالار بللی دی او دده افکار یې د یوه جلا تصوفي مکتب په توګه د اسلامي عرفان له اساساتو سره پرتله کړي او له هغو څخه یې دفاع کړې ده. ددغو پوهانو په عقیده، اخوند درویزه د هند د ګورګاني دولت په لمسون پر بایزید روښان باندې د الحاد ټاپه وهلې ده او زیار یې ایستلی دی، چې په دې وسیله د روښانیانو نهضت کمزوری کړي او له سیاسي صحنې څخه یې لرې کړي.

ځینو پوهانو ویلي دي، چې روښان د عرفاني نهضت تر

پـردې لانـدې د بزګرانـو د پـاڅون لارښوونـه کولـه. دوی روښـانې غورځنګ په اصل او ماهیت کې د بزګرانو قیام بللی دی.

ددغـو نظریـو د صـحت او سـقم د پـوره څرګنـدولو لپـاره لا زیـاتې څېړنې تـه اړتیـا لیدلـه کېږي او هـر څـوک چې پـه دغسـې څېړنـه لاس پـورې کـوي، بایـد لـه مخکـې موضـع ګیـرۍ پرتـه د اصـلي منـابعو پـه اسـتناد او د عینیـت پـالنې (Objectivity) لـه روحیې سره سم حقایق وپلټي.

لـه ښـه مرغـه پـه دغـه اثـر (پـه حالنامـه کـې د بایزیـد روښـان عرفـاني او فلسـفي څېـره) کـې تـر زیـاتې انـدازې پـورې عینیـت خوښـونې تـه پاملرنـه شـوې ده. محتـرم اکبـر کرګـر (ددغـه اثـر مؤلـف) تیـوري پـر واقعیتونـو نـه تحمیلـوي، بلکـې د عملـي میتـود لـه نومونـو سـره سـم واقعیتونـه راغونـډوي او زیـار باسـي، چـې د تیـوري پـه قالـب کـې یـې واچـوي. دده اوسـنۍ څېړنـه د یـوې سـمې تیـورۍ د رامـنځ تـه کېـدلو لپـاره لاره هواروي.

بایزیـد روښـان کـه یـوازې د یـوه عرفـاني یـا فلسـفي مکتـب مؤسـس پـه توګـه کـار کـړی وای او تـورې تـه یـې لاس نـه وای اچـولی، کېـدای شـوه چـې بـې لـه ویـرې او اضـطراب څخـه یـې خپلـه نظریـه پـه سیسـتماتیک ډول بیـان کـړې وای. امـا د تـورې پـه اسـتعمالولو سـره ده خپـل دښمنـان راویـښ کـړل او غالـب احتمـال دا دی، چـې ده بـه لـه کتمـان او کمـوفلاژ څخـه هـم کـار اخیسـتی وي. د اخونـد درویـزه پـه شـاوخوا کـې ډېـر زیـات

عرفاني او له عرفان نه هاخوا فکري مکتبونه موجود وو. په همدې وخت کې جلال الدین اکبر مغولي پاچا هم د (دین الهي) د خپرولو لپاره کار کاوه، خو کومه ضربه چې په بایزید روښان وارده شوې ده، پر نورو مبتدع پیرانو او د فکري مکتبونو مؤسسانو هغسې سخته ضربه نه ده لیدلې. ددې علت دا دی، چې روښاني نهضت یو مجرد فکري جریان نه و، بلکې یو عالي ټولنیز-سیاسي غورځنګ و. دا چې د روښانیانو د تیوری او عمل ترمېنځ دیوال موجود و او که نه، دا هم جلا بحث غواړي. ښایي داسې تصور رامېنځ ته شي، چې د توري په زور د مینې او محبت رواجول هماغسې مثال لري لکه نن چې ځینې هېوادونه د قوې د استعمال له لارې دیموکراسي صادروي. آیا دا هغه ماکیاولي فلسفه نه ده، چې وایي "هدف وسیله توجیه کوي".

(the end Juststiles the means)

آیا روښاني مکتب یو سیستماتیک او منسجم مکتب دی؟ دا هم یو په زړه پورې بحث دی. ددې رسالې لیکوال کله کله لوستونکي ته داسې انطباع ورکوي، چې بایزید له مختلفو عرفاني او فلسفي مکتبونو نه ځینې مفکورې اقتباس کړي دي او یا لږ تر لږه فکر کېږي، چې اقتباس کړي بنه یې وي. که موږ غواړو چې دغو پوښتنو ته ځوابونه پیدا کړو، نو د څېړونکي په مخکې ښایسته زیاتې پوښتنې پرتې دي، چې باید د حل لارې یې ولټوي.

د محترم کرګر د څېړنې یو عمده صفت دا دی، چې پر مشخصه موضوع باندې مشخص نظر څرګندوي. اما دده د څېړنې تر ټولو عمده صفت دا دی، چې نوي مسایل یې څېړلي دي او داسې تیاره ګوټونه یې روښانه کړي دي، چې د نورو لیکوالو په څېړنو کې نه موندل کېږي، لکه د درېیم او څلورم څپرکي موضوعګانې، چې ابتکاري بڼه لري.

محترم مولف په خپلو نظریاتو کې له علمي احتیاطه کار اخیستی دی او هغه خبرې، چې باید د (احتمال) په لفظ افاده شي، هغه یې د احتمال په لفظ افاده کړي دي. دا هم دده د څېړنې یوه مهمه ځانګړتیا ده، چې احتمال یې له یقین بېل کړی دی.

سربېره پردې محترم مؤلف له یوې بلې ساري ناروغتیا څخه هم ځان ساتلی دی، چې هغه د "معاصر کولو" ناروغتیا ده. ډېر څېړونکي شته، چې له روښان نه د شلمې پېړۍ لیډر جوړوي. حتی یو ښاغلی لیکوال، بایزید روښان د نشنلېزم مؤسس (!) هم ګڼلی دی. د محترم کرګر په لیکنه کې روښان د خپل وخت او چاپېریال مولود ګڼل شوی دی. که لومړی څپرکی لږ څه اوږد ښکاري، دلیل یې دا دی چې هغه باید د روښان د عصر ځانګړنې ښودلې وای او ځوانو څېړونکیو ته یې څرګنده کړې وای، چې پر روښان باندې باید نننی افکار او ارزښتونه تحمیل نه کړو، بلکې دده د خپل وخت په هېنداره کې یې وګورو.

په پای کې باید دا یادونه هم وکړم، چې د بایزید روښان په باره کې آزاده او بېطرفانه څېړنه عملي جرأت هم غواړي. ځینې متشرع علما، چې په عین وخت کې له خپل تاریخ او فرهنګ سره مینه لري، په دې نه خوشحالېږي، چې بایزید روښان ته مبتدع وویل شي. ځینې نور، چې د اخوند درویزه مینه وال دي او هغه د اخوند درویزه بابا رح په القابو ستایي، د روښان په دفاع نه خوشحالېږي.

لیکن راځئ، چې په پوهنه او حکمت کې د یوناني فیلسوف (اپلاتون) دغه خبره تکرار کړو، چې وایي: "په حقیقت پسې ګرځئ او له دې مه وېرېږئ، چې کوم خطر ناک ځای ته به ورسېږئ".

په درناوی

کاندید اکاډمیسین محمد صدیق روهي

د ا، ج، د د علومو اکاډمۍ سرمحقق غړی

تقریظ

د افغانستان د علومو اکاډمۍ محترم ریاست ته!

ستاسې د لیکنې له مخې مې د ښاغلي محمد اکبر کرگر لیکلی کتاب (په حالنامه کې د بایزید روښان عرفاني او فلسفي څېره) وکوت او ددې کتاب په باب وایم، چې:

څه دپاسه پنځوس کاله کېږي، چې زموږ د هېواد په فرهنگي حلقو او مطبوعاتو کې د بایزید روښان، روښانیانو او روښاني ادبیاتو په باب لیکنې او څېړنې شوي او نشر شوي دي.

دا لیکنې په خپل وخت کې ارزښتمنې وې او زموږ د مشرانو فرهنگیانو لکه: اروابناد لوی استاد پوهاند عبدالحی حبیبي، محمد امین خوگیاني، قیام الدین خادم، عبدالروف بېنوا، پوهاند رښتین، پوهاند رشاد، کاندید اکاډمیسین محمد صدیق روهي او نورو هڅې په دې لاره کې د یادونې وړ دي.

ددغو ښاغلیو او نورو محترمو پوهانو د کارونو د

ستاینې او منـنې ترڅنگـه، کـه یـې مـوږ آثـار پـه دقیـق ډول د نویـو منـابعو د رابرسـېره کېـدو پـر بنـا تـر کـره کتـنې لانـدې ونیسـو، نـو لـه ځینـو څـو لیکنـو پرتـه چـې تحلیلونـه او څېـړنې یـې اوس هـم د ارزښـت لرونکـي دي، نـورې پـاتې لیکـنې اوس ډېـرې پـه درد نـه خـوري او بیـا کتـنې تـه اړه لـري. ددغـو پخوانیـو کـارونو د بیـا کتـنې ضـرورت، ځکـه محسـوس دی چـې زمـوږ د مخنیـو فرهنگیـانو د ډېـرو لـږو، یـا دو هـم لاس منابعو پر اساس خپلې لیکنې او څېړنې بشپړې کړې وې.

کـه مـوږ پـه خپـل هېـواد، پښتونخـوا، بلوچسـتان، هندوسـتان یـا د ختیځپوهـانو پـه حلقـو کـې روښـاني څېـړنې گردې لـه نظره تېرې کړو، نـو راښکـاره بـه شـي، چـې مـوږ اړ یـو چـې پـه دې برخـه کـې لا نـور کارونـه هـم وکـړو او دا ځکـه چـې پـه دغـو هېوادونـو او سـیمو کـې چـې د روښانیـانو پـه بـاب کـوم کارونـه ترسـره شـوي دي، هـورې ښـاغلیو محققینـو پـه ټولـو موجـودو منـابعو لاس بـرې او احتـوا نـه درلـوده او هـره څېړنـه پـه خپلـه خپلـه برخـه کـې څـه کمبوتـات لـري او پـر دې ټولـو سـربېره ددغـه نهضـت ټـولې خـواوې او بېلابېـل اړخونـه لا پـوره نـه دي څېـړل شـوي او د روښـاني غـورځنگ او روښانیـانو ډېـر نـور فرهنگـي غورځنگونـه لا د څېړنـو او نـورو څېړنـو او نویـو پلټنـو انتظار باسي.

پـه همـدې اسـاس د ښـاغلي کرگـر د کتـاب لیکـل موجـه کـار بلـل کېـږي او د یـوه علمـي ضـرورت پـر بنیـاد کښـل شـوي اثـر پـه

توګه زه ددې اثر ارزښتونه په لاندې ډول ښيم:

۱ـ ښاغلي مولف زيار ايستلی، چې خپل اثر زياتره د روښان پېژندنې د نويو منابعو پر اساس بشپړ کړي. له دغو منابعو څخه يوه عمده او اساسي منبع د بايزيد روښان حالنامه ده، چې د زياترو روښان پېژندونکيو لاس بري لا پرې نشته او زموږ محقق د همدغه اثر پر اساس خپلې څېړنې بنا کړي دي او د روښان پېژندنې د نورو لومړي لاس منابعو پر بنا يې د خپل اثر ماڼۍ جوړه کړې ده، نو ځکه زه وايم چې دا اثر د باوري او نويو منابعو پر بنا ليکل شوی دی.

۲ـ مولف زيار ايستلی دی، چې ځان د شرح حالونو په بيانولو کې ورک نه کړي او هم يې د تاريخ مسايلو تفسير او تشريح ته زياته توجه نه ده کړې. ده دغو دوو مسالو ته د ضمني پاملرنې ترڅنګه ددې څېړنې اساسي شمزی د روښان او روښاني غورځنګ د فکري اړخونو څېړنه او تحليل جوړوي، چې زه دا کار ددې اثر نويوالی بولم.

۳ـ په دې اثر کې د ځينو داسې مسايلو څېړنې ته توجه شوې ده، چې پخوا يا ګردسره نه دي څېړل شوي او که دي هم له تشو يادونو پرته بل ارزښت نه شي لرلای. روښاني نهضت او موسيقي او سماع، همدارنګه له ښځو سره د روښاني نهضت د برخورد مساله او د ځينو نورو مسايلو تحليل ددې کتاب داسې بحثونه دي، چې په اساسي ډول په

دې کتاب کې تر څېړنې لاندې نیول شوي دي او ددغه کتاب له مهمو او ښو بحثونو څخه حسابېږي.

۴_ له اسماعیلي افکارو سره د روښاني فکري جریان مقایسې څېړنه او په روښاني غورځنګ د اسماعیلي افکارو اغېزې ددې کتاب یو بل نوی بحث دی، چې د روښانیانو د فکري جریان په تحلیل او څېړنه کې بې پدله نه دی او د بحث وړ یوه موضوع ده، چې ددغه اثر ښاغلي مولف ورته خاصه پاملرنه کړې ده، نو کېدای شي چې په آینده کې نور بحثونه پرې وشي.

۵_ د پښتو پر فرهنګ د روښانیانو اغېزې ددغه اثر یو بل ګټور بحث دی، چې موږ کولای شو د اثر د ښو بحثونو په لړ کې حساب پرې وکړو.

۶_ د څېړنې د روشونو په لحاظ هم ددې اثر د تحقیق او تحلیل اړخونه د منې وړ دي او موږ کولای شو، چې د یو ښه تحقیق په توګه یې ومنو.

په پای کې زه ددغه اثر تحقیق او تحلیل مثبت ارزیابي کوم او د روښاني غورځنګ د پېژندنې په لړ کې یې یو ګټور اثر بولم او پېشنهاد کوم، چې دغه اثر چاپ شي او فایده یې عامه شي.

په درناوی

معاون سرمحقق زلمی هېوادمل

د ژبو او ادبیاتو د مرکز علمي غړی

او خدای روښنايي وليده، چې نيکه ده او خدای روښنايي له تورتمه جلا کړه او خـدای روښنـايي ورځ ونومولـه او تورتم يې شپه ونومولـه او مانښام و او سهارو لومړۍ ورځ.

کتاب مقدس "عهد عتيق" (لندن: سوسايټی دارالسلطنه لندن، ۱۹۵۹، ۱.

د مسالې طرح

په ۱۳۵۳هـ ش کال کې په کابل پوهنتون کې د بایزید روښان علمي او نړیوال سیمینار جوړ شوی و، په دغه سیمینار کې د بایزید روښان په باب، د هغه د شخصیت او کارنامو او مبارزو په باب، بېلابېل نظریات وړاندې شوي وو.دغه نظریات ټول یو شان نه وو، زه نه پوهېدم چې کوم یو نظر سم دی. بحثونو زه وهڅولم، چې په دې باره کې مستقله او بېطرفانه څېړنه وکړم. د بایزید روښان په باب د خپلو څېړنو په ترڅ کې دې نتیجې ته ورسېدم، چې بایزید روښان د هغه شخصیت، مبارزې د هغه پیروان او مریدان او د هغو کارنامې ددغه غورځنګ د ټولنې د فرهنګي شرایطو په چوکاټ کې، د بایزید روښان د خپلو آثارو او د هغه د پیروانو او په هغه وخت کې د هغه د مخالفینو د آثارو په رڼا کې مطالعه او وڅېړل شي.

همدارنګه د بایزید روښان فلسفي او عرفاني شخصیت او د نړۍ له سترو متفکرینو سره د هغه د اصولو پرتلنه، د اسماعیلیه عقایدو په رڼا کې د روښان د عقایدو څېړنه او

پر تناسخ او حلول باندې د هغه عقیده او نه عقیده، د بایزید روښان د تصوفي او عرفاني افکارو اغېزه، د هغه په ټولنه کې، د ښځو د حقوقو په باب د روښان نظر او پر پښتني فرهنګ باندې د روښانیانو غوڅه اغېزه او دا ډول نور مطالب، چې په نورو څېړنو کې پرې بحث نه و شوی او یا ډېره لږه اشاره ورته شوې وه، په دې څېړنه کې مې پرې د امکان تر حده رڼا واچوله، چې ګران لوستونکي ددې اثر په راتلونکیو مخونو کې د هغو لوستلو ته رابولم.

پس منظر

د بایزید روښان په باب څو ډوله نظریات موجود دي:

۱ـ پخپله د بایزید روښان او د هغه د مریدانو او پیروانو نظر.

۲ـ د هغه د مخالفینو لکه اخوند درویزه او د درویزه د پیروانو نظریات او یا د گورگاني دولت د مؤرخینو لکه دطبقات اکبري او هغه ته د ورته کسانو نظر.

۳ـ هغه نظریات دي، چې د بایزید له وخت څخه لږ وروسته ځینو مورخینو او پوهانو لکه د مآثرالامراء د اثر لیکونکي، د دبستان مذاهب د اثر لیکونکي او دغه ډول نورو پوهانو نظریې دي.

دغه نظریات هېڅکله یو بل ته ورته نه دي. د روښان او د هغه د مریدانو او پیروانو نظریې د روښان پېژندنې لپاره

اصلي متون جوړوي. دغه آثار زياتره د هغه د عقايدو، افکارو او لارو چارو تشريح، توضيح او تبليغ دی.

د هغه د مخالفينو نظريې، اتهامات، تورونه او ځينې نور داسې دلايل دي، چې له هغو څخه هم په ناسيده توګه "د روښان پېژندنه" ترلاسه کېږي او درېيم ډول يې د بايزيد روښان په نسبت دوخت د فرهنګي محافلو نظريات دي، چې موږ ورته اشاره وکړه. له دغو نظرياتو څخه په ځينو کې د بايزيد روښان د نظريو تائيد شوی او په ځينو کې يې په بې طرفانه توګه د هغو توضيح او معلومات وړاندې شوي دي، چې په مجموع کې دغه متون د روښان پېژندنې په برخه کې موثر او ګټور مطالب لري.

دوهم:

هغه آثار دي، چې نسبتاً په معاصر دوران پورې اړه لري. په دې مانا کله چې د بايزيد روښان اثر خيرالبيان له پيدايښت او چاپ کېدو څخه دمخه او يا لږ وروسته او يا د هغه د پيروانو او مخالفينو ان د اخوند درويزه د آثارو له چاپ کېدو او خپرېدو وروسته وړاندې شوي او منځ ته راغلي دي. له روښان پېژندنې سره له يوې خوا مرسته کوي، خو له بلې خوا يې د ځينو احساساتي او ذهني ډوله نظرياتو په وړاندې کولو سره ځينې ستونزې هم وړاندې کړې دي. په دې لړ کې د عبدالحليم اثر، عبدالاکبر خان اکبر، قيام

الـدين خـادم، حمـزه شـينواري، همپـش خليـل همدارنگـه پـه دې برخـه کـې د لـوی اسـتاد عبـدالحی حبيبـي، سـيد تقـويم الحـق کاکاخېـل، مولينـا عبدالقـدوس قاسـمي، ډاکتـر محمـد شـفيع لاهـوري څېـړنې او نظريـات زيـات معلومـاتي او بـا ارزښتـه څېړنې ګڼل کېږي.

درېيم:

هغـه نظريـات دي، چـې پـه ۱۳۵۳کـال کـې پـه کابـل کـې د بايزيـد روښـان د نړېـوال علمـي سـيمينار پـه تـرڅ کـې وړانـدې شـوي دي. پـه دې نظريـاتو کـې د معصـومه عصـمتي، پروفيسـر سـيال کـاکړ، اسـماعيل مبلـغ، اسـتاد خـادم، عبـدالله خـدمتګار، ابـراهيم عطـايی، حبيـب الله رفيـع، څېړنمـل ژواک، غـوث شـهامت، لـوی اسـتاد عبـدالحی حبيبـي، پروفيسـر انـور علـي يـف، عبـدالقيوم نـورزي، اسـتاد پوهانـد رشـاد، اجمـل ختـک، دوسـت شـينواري، پوهانـد الهـام، حسـن ضـمير، اسـتاد محمـد صـديق روهـي او نـورو پوهـانو نظريـات دي. پـه معاصـرو څېړنـو کـې پـه عمـده ډول د بايزيـد روښـان د شخصـيت پـه بـاب درې ډولـه نظـريې وړانـدې شـوي، چـې اسـتاد محمـد صـديق روهـي پـه خپلـه يـوه مقالـه کـې پـه لنډه ډول داسـې تبويب کړی دی:

۱ـ عرفاني نظريه

۲ـ ملي نظريه

۳_ عوامي نظريه

خو استاد روهي د خپلې لنډې مقالې په پای کې هر اړخيزه نتيجه گيرې کړې ده.

استاد ددغه فلسفي مقالې په پای کې په دې ډول نتيجه اخلي:

"د روښانيانو نهضت د شکل په لحاظ عرفاني او د محتوی له مخې نيشنل عوامي حرکت و. هغه مورخان، چې شکلياتو او ظواهرو ته ارزښت ورکوي، طبعاً د روښاني نهضت سطحي بڼه مطالعه کوي. يو شمېر مورخان د ظاهري پېښو په ليکنه بسنه، نه کوي، بلکې غواړي چې د تولنيز انکشاف د عمومي قوانينو په رڼا کې د پېښو اصلي عوامل په گوته کړي..."[1]

اوس ددې لپاره، چې موږ د بېلابېلو ليدونو ته په پام سره ددې اثر محتوی او متن ته داخل شو، لازمه بولو د معاصرو څېړنو ډېر عمده او لنډ ټکي وگورو:

مذهبي، عرفاني او تصوفي نظريات:

مولينا عبدالقدوس قاسمي، چې پر خيرالبيان يې مفصله سريزه کښلې ده، د بايزيد روښان په باب عقيده لري، چې:

_ بايزيد انصاري د وحدة الوجود د ډلې په صوفيه وو

[1] محمد صديق روهي، ادبي څېړنې. (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۶۰)، ۱۲۸ مخ.

کې یو صوفي حسابېدای شي.

ـ د اسماعیلیه فرقې مربوطې نښې نښانې د هغه په آثارو کې موجودې دي.

ـ نوموړي د پېغمبرۍ دعوی هم کوله، خو د بشپړې پیرۍ دعوه یې درلوده.

ـ د نوموړي په باب مخالف او موافق روایات هم ډېر دي.

دغه راز سید تقویم الحق کاکاخېل د مخزن په سریزه کې لیکي:

" د تناسخ له یوې مسئلې پرته نور د اخوند درویزه ټول الزامونه په بایزید روښان وارد دي... د هغوی جنګ خالص په مذهبي بنیادونو وو، د حکومت په اشاره یا د سیاست په تحریک نه وو.

ډاکتر محمد شفیع، چې د بایزید روښان د آثارو په استناد یې یوه معتبره رساله کښلې او په (انسایکلوپیډیا اف اسلام) کې خپره شوې ځینې په زړه پورې نتیجو ته رسېدلی دی. هغه په دغه مقاله کې کښلي دي:

"ځکه چې له نورو خبرو نه علاوه د اسماعیلي عقایدو دا اثر دده په تعلیماتو کې د ملاحظې جوګه دی، چې ده د پیر کامل په عقیده ډېر ور اچولی، په ارکان اسلام په غسل وغیره مسایلو کې د تاویل بار بار استعمال او ځینې فروعي[1] مسایل یې په تعلیماتو

[1] آر: حروفي

کې شامل دي."[1]

همدا ډول مولینا عبدالقدوس قاسمي د بایزید روښان مذهبي افکار تر عنوان لاندې مقاله کې لیکي:

"... د لوی روحاني طاقت څښتن و. دده د اقوالو شرعي توجیه په څه نه څه رنګ کې کېدی شوه، خو بیا هم د "همه اوست"، "ذکر خفی" کاملیت دعوې او خلقو ته د اتباع دعوت او "سماع و سرود" دده د مسلک هغه اجزاء دي، چې د هغو په وجه د پیر بابا او د اخوند درویزه صاحب غوندې علماء او مشایخ د هغه په مخالفت کې حق به جانب وو.

ددې مخالفت ابتدا اول په خالص مذهبي رنګ کې شوې وه او په دې کې هیڅ سیاسي آمیزش نه و. دا بېله خبره ده، چې وروستو چې د روښانیانو سیاسي مخالفت شروع شو، نو د دوی په ختمولو کې دې مذهبي مخالفت هم خپل اثر کړی دی او د روښانیانو مذهبي مخالفین د سیاسي مخالفینو په مرسته په خپل مقصد کې کامیاب شوي دي."[2]

یاد شوي پوهان تر زیاته حده د بایزید روښان په مذهبي، عرفاني او تصوفي کیت او طرز تفکر باندې ټینګار کوي. ځیني لکه سید تقویم الحق کاکاخېل تر زیاته حده، د

---

[1] محمد شفیع، پښتو، بایزید انصاري. (پېښور: پښتو اکیډیمي، ۱۹۵۹ع) ۴ ګڼه، ۲۱مخ

[2] عبدالقدوس قاسمي، پښتو "د بایزید روښان مذهبي افکار"، (پېښور: پښتو اکېډیمي، ۱۹۵۹کال، ۲ ګڼه) ۸۶مخ.

دروېزه تر اثر لاندې دی، خو محمد شفیع په خپله رساله کې د حالنامې او د بایزید روښان د نورو آثارو په استناد د نوموړي په افکارو کې نوي شیان رابرسېره کوي، لکه د اسماعیلیه عقایدو اثر، تاویل، کامل پیر او نور، خو په مجموع کې پورتني یاد شوي پوهان د بایزید روښان په سیاسي او ټولنیزو فعالیتونو او کارنامو یا څه نه وایي او یا لږ څه وایي.

خو په کابل کې د بایزید روښان د نړیوال سیمینار مقالې، چې "د روښان یاد" تر عنوان لاندې اثر کې، چې په ۱۳۵۵کال کې د حبیب الله رفیع په زیار او اهتمام چاپ شوي هم په زړه پورې مطالب لري.

په دغو مقالو کې مرحوم استاد اسماعیل مبلغ، داکتر ناصر الدین شاه حسیني د تهران پوهنتون استاد او استاد حسن ضمیر صافي د بایزید روښان په باب ورته قضاوتونه کړي دي. مرحوم مبلغ وایي:

"بایزید د هغه مطالعاتو له مخې، چې د اسلامي تصوف په میراث کې یې درلوده او هغه روحي تجربه، چې پخپله یې ترسره کړه، خاص مکتب ایجاد کړ. د هغه صوفیانه مکتب د خپلو اجزاوو سره د نورو فرقو په څېر د اسلامي تصوف د میراث تر اغېزې لاندې واقع و، خو په مجموع کې له هغو مستقل او جلا و. د روښاني مکتب اصول او اساسات د بایزید په آثارو خاص ډول په (خیرالبیان) او (صراط

التوحید) کې تشریح او تحلیل شوي دي..."([1])

نوموړی د خپلې مقالې په ترڅ کې د "روشنیه فرقې" اصول او اساسات توضیح کړي او په دې ډول یې نتجیه رااخیستې ده:

" لنډه دا چې بایزید انصاري د افغانستان د تصوف په تاریخ کې د ډېر ارجمند مقام درلودونکی دی. د هغه ارجمندي په دې کې ده، چې د تصوف په لاره کې یې په جدي توګه لنډه محض تقلید څخه ډډه کړې او په ابتکار سره یې نوې فرقه د "روشنیه" په نوم او د عرفاني مقاماتو په ترتیب او شماره کې یې تجدید نظر کړی او د اسلامي تصوف خزانه یې غني کړې ده..."([2])

په دې ډول د مرحوم مبلغ مقاله یوازې د اوږدو او مفصلو بحثونو لپاره یو مدخل کېدای شي، خو ځینې استنتاجات وړاندې کوي، چې باید د تحلیل په پای کې ترسره شي. کېدای شوای چې د بایزید د تصوفي او عرفاني افکارو بېلابېلې خواوې یې راسپړلې وای.

ایرانی پوه، داکتر ناصر الدین شاه هم په خپله علمي مقاله کې د بایزید روښان د فکري او فلسفي تناقض او عرفاني تعلیماتو اړخونو ته اشاره کړې ده. نوموړی لیکي:

"قبلاً باید یادآور شد که در جهان بینی پیر روښان تضاد

---

[1] اسماعیل مبلغ، د روښان یاد، ۴۶ مخ.

[2] روښان یاد، ۵۴ مخ.

آشـــکاری میـــان راســـیونالیزم و ایراســـونالیزم دیـــده میشـــود. یعنـــی در عـــین اینکـــه وی روش مرتاضـــان را مـــی پســـندد و جهـان را خـوار دانسـته و دیگـر سـرای را بهتـر میشـمرد و روح را جـاودانی میداند. بـه شـیوهء مبـارزه و دعـوت بـه عمـل تبلیـغ را جهـت اقـا مـه حـق و بسـط عـدل در ایـن دنیـا لازم میشـمرد و پیـروان خـود را بـه قیـام علیـه جـابران میخوانـد. تعـالیم بایزیـد بـدین صـورت مختصـر میگـردد کـه نخسـت وی بـه خداشناسـی و عرفـان پرداختـه و ایـن در صـورتی میسـر میگـردد کـه سـالک پیـروی کامـل از پیـر کامـل کنـد. زیـرا پیـر کامـل صـاحب شـریعت و حقیقـت و طریقـت اسـت و هـم اوسـت کـه معرفـت و قرب و وصل و وحدت و سکون را یافته..."([1])

خـو اسـتاد ضـمیر صـافی سـره لـه دې، چـې هغـه یـو شـکاک فیلسـوف، مـذهبي او عرفـاني شخصـیت بـولي، د هغـه عقیـده او مسلک په سیاسي ډول هم توجیه کوي.

په دې ډول:

"... خـو ماتـه دده د تعلیمـاتو او نـورو کـړو وړو لـه مطـالعې څخـه دا څرګنـده شـوې ده، چـې بایزیـد یـو شـکاک فیلسـوف (دی) او تـر کومـه ځایـه پـورې، چـې ده لـه مـذهب او الهیـاتو سـره تمـــاس نیـــولی دی، لـــه هغـــو نـــه دده مقصـــد د خپلـــو ملـــي اهـــدافو د لاس تـــه راوړلـــو لپـــاره زیـــاتره یـــوه

[1] ایضاء، ۲۶۳ مخ

سیاسي استفاده وه او بس..."[1]

په پورتنیو نظریاتو کې موږ وینو، چې هم د کوزې پښتونخوا پوهاند او هم د سیمینار له ګډون کوونکیو څخه ځینو پوهانو د بایزید روښان پر مذهبي تعالیمو اتکاء کړې او د هغه د آثارو یو تفسیر او تعبیر یې وړاندې کړی دی او د هغه زده کړې یې توجیه کړې هم دي، خو په مجموع کې د بایزید روښان د عقایدو او افکارو هر اړخیزه څېړنه یوه هم نه ده کړې، نه یې د هغه فلسفي افکار او نه یې د هغه د لارې عرفاني مشخصات او نه یې د هغه د تصوفي مکتب مقامات څېړلي دي. څرنګه، چې ددغو پوهانو کار ډېر لنډ او مقاله یي بڼه لري، یوازې پر یو یو بعد او اړخ یې ورته رڼا اچولې ده، نه پر ټولو خواوو. یوازې د محمد شفیع لاهوري کار له لنډې یادونې سره سره هر اړخیز برېښي.

د بایزید روښان ناسیونالېستي او ملي توجیه:

بایزید روښان (یې) د یوه ملي او استعمار ضد اولسي مشر په توګه بللی او هغه یې د افغاني ناسیونالېزم بنسټ ایښودونکی ګڼل لږ څه د غور او تامل خبره ده، ځکه ځینې مفاهیم لکه استعمار یا کلونیالېزم، ناسیونالېزم یا ملیت پرستي او د ملي مفهوم د بشري ټولنو د تکامل د خاصې زماني مقطع محصول دی، خو بیا هم که د پردیو په وړاندې

[1] روښان یاد، ۲۳۹ مخ.

دغـه مفـاهيم وکـارول شـي او هغـه زمـان او شـرايط پـه نظـر کـې ونيول شي، بايد لازمه توضيح ولري.

پـــه هـــر صـــورت ځينـــو افغـــاني پوهـــانو د خاصـــو ملـــي احساساتو تـر اغېزې لانـدې، دغـه تـاريخي حادثـه د نـن ورځـې پـه معيـار توجيـه کـړې او د بايزيـد روښـان غـورځنګ يـې يـو ملـي او ناسيونالېسـتي غـورځنګ بللـی دی. مـوږ هڅـه کـوو، لومـړی ددغـو پوهـانو د نظريـو يـو څـو لنـډ ټکـي راواخلـو او وروسته پرې که لازمه وه څه ووايو.

پروفيسور سيال کاکړ وايي:

"دغـه پيـاوړی شخصـيت د خپـل عصـر يـو قـوي قهرمـان او زمـوږ د مليـت پـر آسـمان بانـدې د يـو ځلانـد سـتوري حيثيـت لـري. مـوږ د خـپلې ټـولنې دغـه حقيقـي ترجمـان د صـوفيانو او مـذهبي افکـارو څښـتن، د جنګـي ډګـر غښتلـی مبـارز، د ادب د ميـدان منلـی ليکـوال او د ملـي شـعور خاونـد د بايزيـد روښان په درانه نامه سره پېژنو."([1])

اسـتاد قيـام الـدين خـادم د بايزيـد روښـان مبـارزې او غورځنګ په دې ډول توجيه کوي:

"د دهقانـانو د قيـام خبـره خـو ځکـه ټيـک ده، چـې پښتانـه لـه پخـوا څخـه بيـا ترننـه پـورې ټـول اکثـره دهقانـان او مالـداران دي. د نـن ورځـې پـه تخمـين افغانـان پـه سـلو کـې پنځـه نـوي

[1] روښان ياد ۳۳ مخ.

دهقانـــان یعـــني واړه مـــالکین دي. ملـــک، فیـــوډال او تـــاجر داسې چې انحصارات هم وکولی شي، یا نه وو یا ډېر کم وو. ډېر کـم، چې په نشت حسابېږي، نـو چې د بایزیـد علیـه الرحمه پسې ملت دریدلو خامخا به دا ملت دهقان و..."(۱)

څېړنمل ژواک په "ملي احساساتو" دا خبره کوي، چې:

"زمـــا جهـــت زمـــا عنـــوان!"روښـــان د ملیـــت د بنســـټ ایښـــودونکي پـــه حیـــث "ټاکـــل شـــوی دی، نـــو ځکـــه وایـــم چـــې روښـــان د همـــدې کـــرې او د آســـیا د لـــویې وچـــې د یـــوې بـــرخې بـــالاخره د ۱۶ پېـــړۍ یـــو شخصـــیت دی، چـــې پـــه ۱۶ پېـــړۍ کـــې روښان د ملیت بنسټ بیا اېږدي د ملیت!!"(۲)

دغه راز غوث شهامت هم یادونه کوي، چې:

"هغـــه د خپـــل وخـــت د اســـتبداد ســـره ډېـــرې ډغـــرې وهلـــې. روښـــاني نهضـــت د بېګانـــه تســـلط مخـــالف او لـــه ګورګانیـــانو سره یې روابط او تعلقات ښه نه دي پاتې شوي..."(۳)

د بایزیـــد روښـــان دغـــه ډول توجیـــه او د هغـــه د مبـــارزو، افکـــارو او عقایـــدو دغـــه ډول تعبیـــر او تفســـیر هغـــه وخـــت ســـم پرځـــای او منطقـــي ګڼلـــی شـــي، چـــې د هغـــه خپلـــو آثـــارو او د هغـــه د وخت آثـــارو او اصلي متونـــو تـــه پـــام وکړو او د هغـــو پـــه رڼـــا کـــې ځینـــو قضـــاوتونو او نتـــایجو تـــه ورســـېږو. (پـــه) دې کـــې هیـــڅ

---

[1] روښان یاد ۶۱ مخ.

[2] روښان یاد ۲۲۵ مخ

[3] روښان یاد ۳۱۰ مخ

شک نه شته، چې هغه او د هغه لښکرو د مغلو له دولت سره نېغ په نېغه او مستقیم جنګونه کړي دي، خو هغه هېڅکله د ملیت په نوم خپل بېرغ نه دی پورته کړی. دا سمه ده چې د هغه د مبارزو شکل دغه ډول توجیه کېدای شي، خو داسې هم نه چې یوازې سیاسي ډغرې یې وهلې وې او یوازې سیاسي مبارزه یې کړې وي. موږ به هڅه وکړو د همدې اثر په ځینو برخو کې د هغه د افکارو او عقایدو د مضمون او محتوی په باب څه ووایو.

۳ـ د طبقاتي مبارزې د تیورۍ پر اساس نظریه:

د سیمینارو زیاترو ګډون کوونکیو پوهانو یو نظر د طبقاتي مبارزې د تیورۍ له مخې نظر دی. سره له دې، چې له دغه سیمینار څخه اوس شپاړس کاله تېرېږي، خو د فریدریک انګلس ددې تیورۍ له مخې، چې وایي:

"د شپاړسمې پېړۍ په اصطلاح د مذهبي جنګونو په وخت کې اصلي مسئله د پوره مادي او طبقاتي ګټو په خاطر رامخ ته وه. د فرانسې او انګلستان د وروستیو کورنیو بحرانونو بنسټ پر طبقاتي ګټو باندې ولاړ و. که چېرې په هغه وخت کې دغو طبقاتي مبارزو مذهبي رنګ درلودی او که چېرې تر مذهبي پوښ لاندې د مختلفو طبقاتو ګټې رامخ ته وی، نو دا مسئله د جنګونو څرنګوالي ته تغییر نه ورکوي او کولای شو، چې د هغه وخت د شرایطو د شننې له

مخه يې ځرنګوالی روښانه کړو. ښکاره خبره ده، چې د فیوډالېزم او کلیسا پر ضد د مبارزې په صورت کې باید ټولو انقلابي، سیاسي او اجتماعي ایډیالوجیو مذهبي رنګ درلودای او ددې لپاره، چې پر اجتماعي اړیکو باندې حمله ممکنه شوې وای، لومړی باید له هغه څخه د تقدس پوښ لیرې شوی وای."

درېیم ډول نظریات تر زیاته حده د همدې مفکورې پر اساس توجیه شوي دي. دا هغه نظریات دي، چې په راوروسته کلونو کې په تېره د ستالین د دورې تاریخ لیکنې ورته خاص او نسبتاً مطلق رنګ ورکړی دی. ددغه ډول نظریاتو له مخې، د حقایقو، فاکتونو او عواملو له مخې تیوري منځ ته نه ده راغلې، بلکې ټول عوامل، حقایق او پېښې د تیورۍ په چوکاټ کې اچول شوي او توجیه شوي دي. په دې کې زیاتره شوروي پوهان لکه م.اسلانوف، ي.ریسز، ک.انتونووا، یو.انکوفسکي، ن.دوریانکوف، و.رومادین،گ.گیرس، ع.منانوف یی، پولیاکووا او داسې نورو په خپلو څېړنو کې د بایزید روښان د نهضت په باره کې ځینې مسایل څېړلي دي.

د سیمینار زیاتره ګډون کوونکیو او افغاني پوهانو هم د بایزید روښان شخصیت او نهضت په باره کې همدا لاره نیولې او خپلې شننې یې عیارې کړې، چې له هغه جملې دوریانکوف، عبدالباري جهاني، استاد عطایي، قیوم

نـــورزي، معصـــومه عصـــمتي، منـــانوف او نـــورو دغـــه ډول نتيجې اخيستي، چې په لنډ ډول يې يادونه کوو:

محترمه معصومه عصمتي ليکي:

" د پيـر روښـان مبـارزې تـه بزگـري او عـوامي نهضـت ويـلای شـو. ولـې چـې پيـر روښـان خپلـه مبـارزه د عوامـو او بزگرانـو او محرومـو او بېکـاره ډلـو پـه ملگرتيـا شـروع کـړه او پـرمخ يـې بيولـه او لـه لـوړو طبقـاتو سـره يـې هېـڅ راز اړيکـه نـه درلوده."(1)

عبـدالباري جهـاني هـم د انگلـز د پورتنـۍ تيـورۍ پـر بنسـټ خپلـه مقالـه کښلـې ده او پـه ضـمني ډول يـې روښـاني غـورځنگ پـه مـذهبي پـوښ کـې د گورگانيـانو او حاکمـه پوړيـو پر ضد عوامي غورځنگ بللی دی.

قيـوم نـورزی هـم د خـپلې مقـالې پـه تـرڅ کـې د عبـدالرحيم منـانوف نظريـه تاييـدوي او د نتيجـه گېـرۍ پـه تـرڅ کـې يـې يادونه کوي:

" نومـوړی پـوه د خپلـو څېړنـو پـه نتيجـه کـې وايـي، چـې د بايزيـد روښـان پـر شـاوخوا د خلکـو لـويې حلقـې، چـې قـاطع اکثريـت يـې غريـب او نـادار خلـک وو، راټـول شـوي او د وخـت د دربار او د جاگيردارانو پر ضد يې مبارزې کولې." (2)

محترم ابراهيم عطايي هم ليکي:

---

[1] روښان ياد ۳۰ مخ.

[2] روښان ياد ۱۲۰ مخ

" بایزید روښان د یو آګاه سړي په حیث د وخت د استعمار پر ضد له عقیدوي محاذ څخه جګړه شروع کړه. روښاني جنبش د یوې ملي ایډیالوژۍ په پیروۍ رااوچت شو. ده په ډاګه وویل، چې هر څوک خپل ځان نه پېژني، هغه خدای هم نه شي پېژندلای. روښان وویل، چې د خدای په نزد ټول انسانان مساوي دي، اصل نسب او دنیایي اعتبار څه اهمیت نه لري، ځکه چې بایزید د پیر روښان په لقب د اعتبار خاوند شو، نو هغه کسان چې د فیوډالۍ تسلط تر فشار لاندې ځپل شوي وو، ټول یې پر شاوخوا راټول شول. د روښان تعلیمات، چې سربېره پر مذهبي مترقي ارزښت ملي ارزښت هم درلود، داسې قدرت وموند، چې هېچا له هغه څخه سر نه شو غړولای."([1])

محترم عطایي صاحب د خپلې مقالې په پای کې دا ډول نتیجه ګیري کوي:

" روښاني نهضت یو بزګري نهضت و، ملي خصوصیت یې هم درلود.... په دې حقیقت موږ نن ښه پوهېږو، چې د روښانیانو نهضت ضد فیوډالي و او ملي خصوصیت یې درلود."([2])

دوریانکوف لیکي:

" دغه نهضت اولسي و او د خلکو د اکثریت (بزګرانو) غوښتنې یې څرګندولې."([3])

---

[1] روښان یاد ۱۲۵ مخ

[2] روښان یاد ۱۲۸ مخ

[3] روښان یاد ۱۴۹ مخ

نوموړی زیاتوي:

بلکې دا نهضت د گورگاني امپراتورۍ د تسلط پر ضد د خپلو فیوډالانو پر خلاف د لویې منطقې د اولسونو د ازادۍ د مبارزې یوه مهمه برخه وه...([1])

بل شوروي پوه پروفیسور انور علي یف هم په دې لړ کې زیاتوي، لیکي چې:

"د پیر روښان د مذهبي زده کړو په استناد په اسانۍ سره ثابتولی شو، چې دغه غورځنگ ټولنیزه او طبقاتي جنبه درلوده او دا د ظلمونو او استبداد پر ضد د عامو او زیارکښو خلکو داسې عکس العمل و، چې د فیوډالیزم وده یې له ځانه سره درلوده..."([2])

انور علي یف په لنډه توگه ددغه غورځنگ مشخصات هم څرگندوي. نوموړی د روښانیانو غورځنگ یو کلیوالي بزگري غورځنگ بولي، چې زیاتې اغېزې یې پرېښې دي. دغه غورځنگ قومي غرور درلود. روښان د بزگري او کلیوالي غورځنگ بنسټ ایښودونکی و او ددې غورځنگ مبارزه نه یوازې یوه طبقاتي او سیاسي مبارزه وه، بلکې روښان د رنسانس موجد هم و.

اسلانوف شوروی پوه هم په خپله رساله کې د خپل تحلیل په نتیجه کې او د ډېرو لږو موادو پر بنسټ داسې نتیجه اخلي، چې:

---

[1] روښان یاد ۱۴۹ مخ

[2] روښان یاد ۳۶۱ مخ

" د پورته وینا په نتیجه کې ویلای شو، چې د روښانیانو نهضت او حرکت یو دهقاني او د بزګرانو حرکت و، چې د ملاکانو او فیوډالانو په مخالفت روان و.[1]

نورو شوروي پوهانو، و.م ماسون، او و. رومادین هم په خپل اثر د افغانستان تاریخ دوهم ټوک کې ددغه غورځنګ په باب داسې نتیجه اخلي. لیکي:

"دغه نهضت د خپل اصلي ماهیت له مخې ضد فیوډالي جریان و، ددې نهضت پیروانو د خانانو او عالمانو په مقابل کې د ځمکې د لاس ته راوستو او د دوی د امتیازاتو د منځه وړلو لپاره سخته مبارزه کوله. په "منتخب التواریخ" کې، چې په ۱۷ پېړۍ کې د یوه هندوستاني مورخ په قلم لیکل شوی دی، روښاني جریان ته بالکل بزګري نهضت ویل شوی دی."[2]

خو له دې ټولو خبرو سره، چې دمخه وشوې څو مسئلې باید یو له بله سره ګډې نه شي.

ـ د بایزید روښان مذهبي، عرفاني او تصوفي شخصیت، چې د روښانیانو د غورځنګ پر ټول جریان یې اغېزه درلوده.

---

[1] اسلانوف، د روښانیانو ملي نهضت د "معتمد ژباړه" (کابل: پښتو ټولنه ۱۳۵۳ کال)، ۱۸ مخ.

[2] و.م.ماسون، و.ا. رومادین. د افغانستان تاریخ، ۲ ټوک، بایزید انصاري "د ګل محمد نورزي ژباړه" (کابل: پښتو ټولنه، لسمه ګڼه، ۱۳۴۹ کال) ۳۹ مخ.

ـ بل هغه بدلونونه، چې د زمان په اوږدو کې د بایزید روښان په ژوند او د هغه تر مرګ وروسته په دغه جریان کې منځ ته راتلل.

ـ په دغه جریان کې عقیدتي مسایل.

ـ له ټولنیزو ـ سیاسي پېښو سره ددغه جریان د لارښوونکیو چلند.

ـ او له خپلو مخالفینو سره د روښانیانو چلند.

موږ پر دې باور یو، چې د روښانیانو د غورځنګ په څیر په یوه موثر جریان او د جریان د کلي بهیر یوه کوچنۍ مقاله کې، د ضمني او دوهم لاس موادو له مخې څه ویل او د هغه په عمومي جریان د یوې جزیي پېښې تعمیم د سختو تېرو تنو سبب کېږي. دا هېڅکله د یوې مقالې د حوصلې کار هم نه دی. همدا اوس د روښانیانو د غورځنګ په باب ډېر اصلي او لومړني لاس مواد شته، چې موږ ته د نوي مېتودولوجۍ او څېړنې د نویو اصولو په ترڅ کې تیاره ګوټونه راروښانه کوي.

اړه ده ددې پرځای، چې ددغه ډول یو عظیم جریان او دهغه پېښې د ځینو معاصرو تیوریو په چوکاټونو کې واچوو او یا یې د اروپا له ټولنیزو ـ سیاسي او مذهبي مودلونو سره په تله کې واچوو او یا یې پرتله وکړو. ښه به دا وي، چې پخپله ددغه جریان خصوصیات، مشخصات، علتونه او عوامل وڅېړو او په پای کې ترې خپل تعریفونه بشپړ کړو.

په دې اساس په دې اثر کې، چې په "حالنامه کې د بايزيد روښان عرفاني او فلسفي شخصيت" نومېږي، هڅه شوې چې د روښانيانو د دورې په اصلي متونو په تېره په حالنامه اتکار وشي. له همدې کبله مې حالنامه د اساسي موادو په توګه غوره کړه. البته بايد ووايو، چې زموږ څېړنه يوازې د حالنامې په متن پورې تړلې نه ده، بلکې نوموړی اثر په خپل ځای کې خاص اهميت لري، چې زموږ د څېړنې په يوه برخه کې به پرې څرګندې او ټاکلې خبرې وشي.

په دې ډول موږ په دغه څېړنه کې د بايزيد روښان د سياسي شخصيت، د هغه د ملي او آزادي غوښتونکي شخصيت او نورو خواوو په باب څه نه وايو که څه وي هم هغه به ضمني جنبه لري، نه اساسي. په دې څېړنه کې هڅه شوې، چې په لومړي قدم کې د بايزيد روښان د زېږېدو د ټولنيز_ فرهنګي چاپېريال په باب، په مقدماتي ډول خبرې وکړو او وروسته د هغه د لنډ ژوندليک له يادونې (چې په ډېرو آثارو او څېړنو کې يې تفصيلي يادونه شوې ده) د بايزيد روښان شخصيت د فلسفي او عرفاني افکارو په ابعادو کې، همدارنګه د وخت د فکري جريانونو څخه د هغه د تاثراتو په باب او په پای کې د بايزيد روښان او د هغه د غورځنګ سترو اثراتو ته اشاره وکړو.

کله چې په دې څېړنه کې موږ د بايزيد روښان د افکارو فلسفي او عرفاني اړخ څېړو، د فلسفي مفهوم د ارسطو يې،

افلاطـــوني، ديکـــارتي او نـــورو فلســـفي ښوونځيـــو پـــه سيستماتيک مفهـوم نـه دي، بلکـې بـې لـه شـکه چـې نومـوړی د خپـل وخـت يـو عـارف، صـوفي او پيشـوا و. هغـه د خپـل وخـت مـذهبي او فکـري پروبلماتيـک او عرفـاني ـ فلسـفي اړخونـه څېړلي دي، خـو پـه دې اثـر کـې مـوږ هڅـه کـړې د ځينـو مهمـو معاصـرو فلســفي ښوونځيــو د هګــل، ســارتر او مشــهورو ارواپوهـانو لکـه فرويـديونک او نـورو لـه نظـره ددغـه ډول فکـري ليـد تـوګي لنډه انـدازه ولګـوو. خـو دا بـه د څېړونکيـو پـه قضـاوت او مطـالعې پـورې اړه ولـري، چـې زمـوږ کـار تـر کومـه حـده نيمګړتيـاوې لـري او تـر کومـه حـده لـه دوبليکيشـن څخـه ليـرې دی. البتـه دغـه ليکنـه تراوسـه پـورې د نـورو څېړونکيـو اپـاره ډېـره لـږه د پـاملرنې وړ مسـاله وه او کـه ده هـم ضـمني جنبه يې درلوده.

بايـد ددې ټکـي يادونـه هـم وکـړو، چـې پـه دې څېړنـه کـې د بايزيـد روښـان د علمـي او فلسـفي شخصـيت پـر څېړلـو سـربېره د بايزيـد روښـان او اسـماعيليه افکـارو پرتلنـه هـم شـوې ده. د بايزيـد روښـان پـه افکـارو او عقايـدو کـې د حلـول او تناسـخ د مفکـورو پـه بـاب هـم څرګنـدونې شـوي. د موسـيقۍ د رواج، د ښځـو د حقوقـو او پـه دغـه جنـبش کـې د ښځـو د مقـام پـه بـاب څه ويـل شـوي او پـه پـای کـې پـر پښتنـي ټولنـه بانـدې ددغـه سـتر سياسي ـ فرهنګي او مذهبي غورځنګ اغېزو ته اشاره شوې.

دغـه راز هڅـه شـوې، چـې د څېـړنې پـر ميتـود او د کـار پـه

طـرز بانـدې رومبنـۍ فريضـې او نظـريې تحميـل او ونـه تپـل شـي، بلکـې د علمـي او بـې طرفانـه قضـاوت او د لاس تـه راغليو اسنادو او مدارکو په رڼا کې مسايل تحليل او څېړو.

په نتيجه اخيستلو کې هم دا هڅه شوې ده.

لـه بلـې خـوا کېدای شـي ددې اثـر يـو عمـده ارزښـت دا وګڼـل شي:

زمـوږ پـه کتـابتونونو او فرهنګـي موسسـو کـې تراوسـه پـورې ددغـه اثـر د موضـوعاتو لرونکـی اثـر نـه و. پـه دې شـرايطو کـې چـې زمـوږ د هېـواد پـرګنې، ولسـونه، مليتونـه او مـذهبي فـرقې سـره نـږدې کـړي، خـالي دي. بايـد هڅـه وکـړو، چـې د يـوه واحـد ملـت د تکـل او تکامـل پـر لـور لا پاخـه ګامونـه واخلـو. پـه همـدې اسـاس د بايزيـد روښـان او اسـماعيليه فـرقې د افکـارو پرتلنـه او پـر.بايزيـد روښـان ددغـه فـرقې د عقايـدو د اثراتـو مطالعـه زمـوږ د کـار (پـه) ارزښـت کـې کمـی نـه راولـي، بلکـې بـالعکس . هيلـه ده ګـران لوسـتونکي پـه خپلـو علمـي او انتقـادي نظريـو سـره ددې کـار د بشـپړتيا پـه برخـه کـې لـه مـوږ سره مرستندوی شي.

و من الله التوفيق

محمد اکبر کرګر

لومړی څپرکی

د بایزید روښان د ژوند چاپېریال، زوکړه او زده کړه

الف: د بایزید روښان د وخت ټولنیزو فرهنګي حالاتو ته یوه کتنه

د روښان پېژندني یا په بل عبارت د روښان د ژوند، حالاتو او د هغه د فکري سیر او سلوک د څېړنې لپاره لږ تر لږه اړ یو، چې د روښان د زېږېدو ټاټوبی، د هغه د وخت (پر) سیاسي حاکمیت، فرهنګي چاپېریال، فکري او رواني اتموسفیر باندې رڼا واچوو.

د بایزید روښان ژوند، زده کړه، چې وروسته به پرې هم رڼا واچول شي، د مغلي امپراتورۍ په شرایطو کې ترسره

کېږي. د هغه تر زېږېدو يو کال وروسته بابر مغلي امپراتور هند ته ورځي او د لودي پښتنو حکومت سقوط کوي.

بايزيد روښان (انصاري) د خپل ژوند په مشخص پړاو کې د روښان لقب گټي. يوه مذهبي فرقه رهبري کوي او د خپل وخت (له) متداوله علومو څخه فيض اخلي. په دې ډول هغه په خپل ژوند کې په خپلو سترگو مغلي حکومتونه وينې. د مغلو "مغل واره" تاړاکونه وينې. د پښتنو د اوسېدو پر سيمو باندې د هغوی باج، خراج او سورسات وينې او له بلې خوا د هندي او پښتني فرهنگ په لمنه کې رالويږي. ددې لپاره چې د وروسته څېړنو او نتايجو لپاره مو په آسانۍ سره لار هواره کړې وي، لازمه بولو چې په لنډه توگه د بايزيد روښان د عصر ټولنيز فرهنگي او فکري حالت ته يوه کتنه وکړو.

۱ـ ټولنيز حالات:

د پښتنو په تاريخ، فرهنگ او ټولنيز ژوند کې د تېر په پرتله شپاړسمه پېړۍ د نويو پېښو، واقعاتو او زېږېدنو زمانه ده. د منځنۍ اسيا يرغلونه، د مغلي دولتونو استبداد، له افغانستان څخه د هند پر لور د تل په څېر لېږدېدنې او نور عوامل ددې سبب شول، چې له اقتصادي پرمختگونو سره موازي ټولنيزه وده هم منځ ته راشي.

په پښتونخوا او دغه راز په افغانستان کې په خاص ډول

په پښتني سيمو کې هم د نورو په څېر په بزګرو او کروندګرو د مالياتو حواله زياته شوه. که دمخه يوازې پر آبي او حاصلخېزو ځمکو حواله وه، دا وخت په غير آبي (للمي) او نورو ځمکو هم ماليه حواله شوه.

- پر مالګې او تمباکو ماليات لوړ شول. د لارې ټکس هم په لارو يو جوپه والو او مسافرو وضع شو.

- د ګورګاني (مغلي) دولتونو له خوا د مالياتو د راټولولو لپاره بېرحمانه قوانين وضع شول.

- بزګران او په تېره کسب ګران په تدريج سره کمېدل. دا کار (د) کرکيلې د کمزورتيا سبب هم کېده.

پېښور په لره پښتونخوا کې دلاهور او کابل ترمنځ هغه مناسبه سيمه وه، چې تر نورو پښتني سيمو د لويې لارې پر سر پروت واو د تجارتي او ترانزېتي فعاليتونو مرکز کېدای شو.

"جلال الدين اکبر لومړنی بادشاه و، چې يوه لويه تجارتي لا يې پرانېستله. هغه ددې کار لپاره د خيبر دره، چې کابل او لاهور يې سره نږدې کول، غوره کړه او په ۱۵۸۱ع کال کې يې قاسم خان مهندس موظف کړ، چې د عراده جاتو د تېرېدو لاره جوړه کړي."[1]

د صديق فرهنګ د يوې څېړنې له مخې په همدغو

---

[1] صديق فرهنګ، "محيط اقتصادی_اجتماعی و سياسی خوشحال خان" توريالی پښتون (کابل دولتي مطبعه، ۱۳۵۰)، ۱۷۱ مخ.

شـرایطو کـې پـه پښتونخـوا کـې دغـه ډول ټـولنیز جوړښـت موجود و.

ـ ملاکـان یـا د زیـاتو ځمکـو خاونـدانو او د قبیلـو مشـرانو یـو پاسـنی قشـر او طبقـه جوړولـه، چـې مغلـي دولتونـو ورتـه پاملرنه کوله. د بډو او جاگیر په واسطه یې د ځان تابع کول.

روحـانیون، چـې د قبلـوي شـخړو د فیصـله کولـو او لانجـو په هوارولو کې یې نقش درلود.

ـ رعیـت، یعـنې بزگـران، شـپانه او مـزدوران چـې د اجـورې (چاریکه) په مقابل کې یې د ملکانو په ځمکو کې کار کاوه.

ـ گاونډیـان، هغـه خلـک چـې لـه قبـیلې بهـر او نـورو سـیمو څخه راغلي او ځمکې یې نه درلودې.

ـ مریـان او غلامـان، چـې البتـه د پښتنـي ټـولنې د جوړښـت په تناسب یې په ځینو متونو کې یادونه شوې ده.

لـوی اسـتاد پوهانـد عبـدالحی حبیبـي مرحـوم پـه خپلـه مهمـه مقالـه کـې، چـې "د روښـان پیـر عصـر او دده غـورځنگ" نومېـږي، د هغـه وخـت د پښتونخـوا د وگړیـو طبقـه بنـدي پـه څلـورو کتگوریـو کـې (چـې دمخـه ویـل شـوي تبویـب تـه نـږدې ده) څېړي.

ـ یـوه ډلـه هغـه خلـک، چـې د کوچیـانو یـا پوونـدوو پـه توگـه پـه شـین شـوبو او څرځـایونو پسـې گرځېـدلی، سـترې رمـې یـې درلـودلې او د ټـولنې د غـذا او ابتـدایي ثـروت لومړنـی سرچینه وه.

ـ دوهم ټولنیزه ډله د کلیو کروندګر و، چې په ښېرازو ځمکو کې مېشت او خواریکښ دیګانان وو. یا هغه قبیلوي لېږدېدونکي وو، چې کله به د څرځایونو له امله په تنګ شول، نو د نورو ورشوګانو په لټه کې به بل ځای ته مهاجر کېدل. دغه ډله خلکو به ښېرازې ځمکې د شیخ ملي د دفتر له مخې په هرو لسو کالو کې بدلولې. د دوی د استوګنې سیمه هم د خیبر نه تر آباسینده پورې ښېرازه سیمه وه.

ـ دریمه ډله خلک هغه وګړي وو، چې په ښارونو، باندو او کلیو کې په صنعت او کسب ګرۍ مشغول وو او د دربارونو او لویو خانانو په خدمت کې وو. د هنر او فرهنګ په انکشاف کې یې رول درلود.

ـ څلورمه ډله هغه خلک وو، چې د خاص ټولنیز دریځ له مخې یې پورته پوړۍ یا له دربار سره اړیکې پیدا کړې، لکه حکمرانان، لښکرکښان او درباریان، روحانیون، ملایان او پیران او کله هم له لویو خانانو څخه عبارت وو. ټولنیز تحرک Socialmobilty هم په همدغه قشر کې ترسره کېده." .. او کله چې به له هغو نورو درو ډلو څخه ځینې غښتلي او بریالي راووتل، نو به هغه هم په دې لوړه ډله کې درېدل او د شاهانو او دربارونو په زور یې واړه یا غټ ملوکي مراکز جوړول. لکه ملک شاه منصور یوسفزی، چې خپله لور بي بي مبارکه یې بابر شاه ته واده کړه او ځان یې ددغه پاچا په دربار کې داخل کړ، د خوشحال خان ختک

کورنۍ، چې د ډهلي د مغولو له خوا ددې سیمې مشران او جاګیرداران وو.

یا مثلاً له روحانیونو څخه خواجه عبدالله احرار د آمو په شمال او جنوب کې د دونې مځکو او جایدادونو خاوند و، چې ځانته یې مستوفیان لرل. ملا عبدالله سلطان پورې، شیخ الاسلام، چې په هند کې د روښان معاصر و، کله چې (۹۹۰ق. ۱۵۸۱م) کې مړ شو، دېرش ملیونه روپۍ ځنې پاتې شوې."(۱)

۲_ فرهنګي حالات:

د هند د ګورګاني امپراتورۍ په شرایطو کې د کابل، کندهار، بلخ او بدخشان له صوبو څخه په دولتي خزانه کې د دولت د عایداتو له زیاتوالي ثابتېږي، چې د سوداګرۍ، کرنې او د صنعت چارو له ټولو ستونزو او خنډونو سره سره بیا هم پراختیا موندله. په دغه دوره کې به تل له ماوراء النهر او له ایران او خراسان څخه کسب کاران هند ته او له هغه ځایه به نومړو هېوادونو ته تله راتله. پوهان او عالمان به هم له یوه هېواد څخه بل ته تله. سوداګرو به هم د عثمانیه ترکیې، ایران او ماوراءالنهر نه ښکلي کالي او ټوټې او مالونه د خراسان له لارې هند ته او هندي مالونه، دواګانې او نور قیمتي شیان خراسان او ماوراء النهر، ایران او ترکیې

---

[1] بایزید روښان، خیرالبیان (کابل: دولتي مطبعه، ۱۳۵۳)، ۴_۵ مخونه.

تـه وړل راوړل. لـه دې لاملـه بـه تـل سـترې تجـارتي قـافلې د کابـل، کنـدهار او هـرات لـه لارو تېرېـدلې. امرتسـر، پېښـور، ملتـان، شـکارپور او کابـل، کنـدهار،هرات، بخـارا، خجنـد او مشـهد د تجـارتي کـاروانونو او فرهنگـي مبـادلاتو سـتر او مهـم مرکزونه وو.

د هنـد او منځنـۍ آسـيا تـرمنځ د تجـارت او سـوداگرۍ انکشـاف پېښـور تـه ښـه مناسـب موقعيـت ورکـړ. د هنـد او خراسـان او منځنـۍ آسـيا تـرمنځ د لـويې لارې جوړېـدل، (پـر پېښـور او د هغـه پـه خواوشـا سـيمو ژوره اغېـزه وکـړه. پـه دې ډول د پېښـور او د هغـه د خواوشـا سـيمې لـه نويـو ټـولنيزو اقتصـادي بـدلونونو سـره مخـامخ شـوې او د وگړيـو پـه ژونـد او د ژوندانه په طرز کې هم بدلون راغی.

د روښـاني غـورځنگ د پيـل تـر وختـه پـه پښتونخـوا کـې کتبـي (ليـک لوسـتې) ژبـه دري يـا فارسـي ژبـه وه. پښتـو ډېـره لـږه او يـا کمـه ليکـل کېـده. روښـاني غـورځنگ ددې لپـاره، چـې پـه ولسـونو او د سـيمې اصـلي اوسـېدونکيو تـه لاره پيـدا کـړي، خپـل آثـار يـې پـه پښتـو وکښـل. فارسـي رسـمي ژبـه وه. مغلـي حکمرانـانو د پښتنـو قبـايلو لـه مشـرانو سـره د پښتـو، فارسي د ترجمانانو په وسيله خبرې اترې کولې.

د اکبـر پادشـاه پـه دربـار کـې بـه فارسـي خبـرې کېـدلې او د پښتنو بنديانو خبرې هغه ته په فارسي ژباړل کېدلې.

فارسـي د مدرسـې ژبـه وه. د فارسـي ژبـې مشـهور شـاعران،

صوفیان او عارفان لکه شیخ فرید الدین عطار، مولینا جلال الدین محمد بلخي، نورالدین عبدالرحمن جامي، ابو المجدود بن آدم سنایي غزنوي، حافظ شیرازي، سعدي او نور... زیات شاعران او هنرمندان د پښتنو په فرهنګي ټولنو کې اشنا او پېژندل شوې څېرې وې. ددغو مشاهیرو د اثارو او کلامونو نمونې او تاثیرات په پښتو ادبیاتو کې لیدلای شو.

بایزید روښان او د هغه سرسخته مخالف اخوند درویزه او د هغو پیروان په دواړو ژبو پوهېدل. تذکرة الابرار والا شرار په فارسي کښل شوی دی. د خیرالبیان زیاته برخه په (پښتو برسېره) په فارسي او عربي ده. د بایزید روښان حالنامه په فارسي ژبه کښل شوې ده.

له دې څخه جوتېږي، چې پښتونخوا د خپل سنګرتیک فرهنګي ځانګړیتوب له مخې لکه څنګه، چې په تجارتي لحاظ د غرب او شرق د لویې لارې او ان د وریښیمو د لارې پر تېر پرته وه، دغه ډول په بېلابېلو دورو کې د فرهنګي التقاط او یوځای کېدنو او ترکیبونو سیمه هم وه او ده. لذا پر پښتونخوا باندې د اسلامي فرهنګ د نفوذ له لارې د عربي فرهنګ اثرات بیخي زیات او لاسبري وو.

فارسي ژبه ددغو فرهنګونو په لاس بري کولو کې غوره وسیله وه. هندي او اردو ژبې هم بې اثره نه وې. لکه چې خیرالبیان په هندي (اوسنۍ پنجابي) هم کښل شوی دي.

اسلامي فرهنګ د وخت لاسبری او مسلط فرهنګ وو. د اسلام تر خپرېدلو وروسته اسلامي او په تېره عربي فرهنګ ته د پښتنو په منځ کې پراخه امکانات وو. په دې اساس د تاریخي حقایقو له مخې موږ په پښتونخوا کې هر ډول فرهنګي پدیدې له عربي، فارسي او هندي فرهنګي اثراتو څخه پرته او مجردې نه شو څېړلای او نه یې هم مطالعه کولای شو. کله کله، چې د ژبنیو تعصباتو ځینې څپې راپورته کېږي، له هغو څخه جوتېږي چې عاملین یې له تاریخي حقایقو ډېر لیرې او مجرد فکر کوي او یا د اتنوسنتریزم او یا کلچرسنتریزم په امراضو اخته دي.

۳ـ فکري او رواني حالات:

د مغلو د امپراتورۍ پراختیا او د هغې د دوام په موده کې په تېره د روښاني غورځنګ د منځ ته راتلو په شرایطو کې په فکري لحاظ یو ډول تشتت او پراګنده ګي برېښي. اساطیري، موهومي او خرافاتي ذهنیت پر ټولنه لاسبري دي. قبیله او په تېره په مجموع کې (د) پښتنو قبایلو لپاره د هغو مخالفین د افسانوي نسب نامو روایات جوړوي. غیر پښتون اخوند د سید علي ترمذي مرید درویزه په تذکرة الابرار والاشرار کې د پښتنو د نسب او شجرې په باب غلط او غیر علمي او غالباً موهومه نسب نامه ذکر کوي. نوموړي پښتانه بني اسرایل یادوي. سره له ذې، چې نوموړی په خپله

په پښتو آثار کاږي، خو د حاکمو پوړيو لپاره د خاصو سياسي اهدافو په خاطر اظهار نظر کوي.

"د سيد بهادر شاه ظفر کاکاخېل په عقيده خواجه نعمت الله هروي لومړنی مورخ دی، چې په "مخزن افغاني" نومي کتاب کې يې پښتانه بني اسرايل بللي دي، خو څرنګه چې اخوند درويزه هم په تذکرة الابرار والاشرار کې(*) همدغه نظريه وړاندې کړې ده او دا دواړه کتابونه تقريباً په يوه وخت کې ليکل شوي دي، نو موږ د کاکاخېل صاحب نظريه د څېړلو وړ بولو."([2])

استاد روهي له نوموړيو نظرياتو داسې استنباط کوي:

"سيد علي ترمذي، اخوند درويزه د حضرت بنور صاحب زامن، ميا نور او اخوند پنجو، چې له ګورګاني دولت سره يې دوستانه تعلقات درلودل، د روښانيانو پر ضد يې ډېر زيات تبليغات کول او ځينې قومونه يې د هغوی له ملاتړ څخه راوګرځول. د هغو کسانو له جملې څخه، چې د روحانيت په لباس کې د سياسي مقاصدو د پوره کولو په خاطر پښتنو ته ورغلي دي، اخوند درويزه خاص شهرت

---

* د درويزه له تذکرة الابرار والاشرار کې له ۷۹ مخ څخه وروسته دا تفصيل راغلی دی.

(ذکر احوال و انساب و اعمال افغانان و کيفيت الحاق اين فقير).

تذکرهء دوم.

[2] محمد صديق روهي، ادبي څېړنې (کابل: دولتي مطبعه، ۱۳۶۰)، ۱۸ مخ.

لري."([1])

ـ په مطلوبه زمانه کې په مذهبي او عقيدتي لحاظ سره له دې چې افغانان اسلام ته ډېر له پخوا رااوښتي وو، خو اسلامي وحدت نظر يوازې په حرف کې و، نه په عمل کې. په پښتنو کې متعدد پيران او مرشدان راپيدا شوي او هر يو پير ځان برحق باله.

په هغه زمانه کې دا ډول مقولې عامې وې لکه، چې د حالنامې مؤلف يې هم يادونه کوي:

" لا دين لمن لا شيخ له" (څوک چې پير نه لري، هغه دين نه لري) او يا دا چې "من لا شيخ له فاالشيطان شيخه." (چې د چا پير نه وي، د هغه پير شيطان وي.)

په همدې ډول د روښان او اخوند درويزه په زمانه کې په پښتونخوا کې د همدغه فضا او اتموسفير په موجوديت کې زيات شمېر پيران پيدا شوي وو. اخوند درويزه په تذکرة

---

[1] رومبنی اثر، ۱۸۸ مخ.

اخوند درويزه د ټولو پيرانو په نسبت په خپل اثر تذکرة الابرار والاشرار ۱۵۱ مخ کې زيات د بايزيد روښان په آدرس ناوړه کلمات استعمالوي او د لعين خطاب ورته کوي، خو په مجموع کې د افغانانو سپکاوی هم کوي. وايي، چې :"از آنکه علمای افاغنين چون تحصيل تام ندارند بل تحصيل ناتمام هم ندارند، چی از علم دارند هر آئينه از جهلا اينمردم. در دين و ديانت و صلاحيت و عفت کمتر اند تا روزی از روزها نوشته اين لعين به خدمت حضرت شيخ علی ترمذی قدس سره و هم بره در رسيد. حضرت ايشان فرموده که قوی بلا برين مردم افغانين نازل شده.."

ابـرار والاشـرار کـې د مبتـدعو پیرانـو یـو اوږد لسـت وړانـدې کـوي. لکـه پیـر طیـب، پیـر ولـي، بایزیـد انصـاري، پیـر عمـر، پیـر چـالاک او نـور، چـې شـمېر یـې لـه پنځوسـو څخـه زیـات دی او د یـاد شـوي اثـر لـه ۱۵۹ مـخ څخـه وروسـته یـې پـه تفصـیل یادونه شوې ده.

د پیرانـو لـه تعـدد او د هغـو د لاسـنیوي او لـه روابطـو څخـه د هغـه وخـت د ټـولنې لاسـبرې او حاکمـه فضـا، د خلکـو روانـي او فکـري سـطحه، گـډوډي او بـې نظمـي، پرېشـاني او د یـو څـه د پیـدا کولـو پـه خـاطر لټـه او تـلاش برېښـي، چـې د وخـت د ټـولنې انسـان پـه ټـول سرسـانده او سرسـامه حالـت کـې د یـوه روانـي ایډیـال او تسـکین پـه لټـه کـې دی. سـره لـه دې، چـې استاد روهـي ددغـه حالـت یـو علـت د وخـت پـه موجـوده شـرایطو کـې پـه دې ډول څېـړي، چـې لـه نـورو عواملـو څخـه هغـه عمـده یو دی.

"د زیـر بنـا بـدلون (پـه ځیـو سـیمو کـې، فیـوډالي طـرز تولیـد د لومـړني کمـون سیسـتم د پـاتې شـونو ځـای نیسـي) او پـه روبنـایي موسسـو او افکـارو کـې تحـول، لـه مرکـزي آسـیا څخـه د گورگـاني فاتحـانو پـه راتـگ سـره د مختلفـو کولتورونـو تـرمنځ ټکـر او پخـلا کېدنـه، د حـاکمې طـبقې اداري او سیاسـي تگـلاره، د عرفـان او روحـاني ریفـورم پـه لبـاس کـې د اجتمـاعي او اقتصـادي تحـول لپـاره د خلکـو قیامونـه، د علومـو پـه سـاحه کـې د تجـدد او آزاد فکـرۍ لپـاره د روښـانفکرانو مبـارزه او د

خرافاتو او انحرافاتو پر ضد د متشرعو عالمانو تبليغات او داسې نور."([1])

ـ د پښتنو په سيمو کې د پښتنو "پښتني مرکزيت" او حاکميت هم موجود نه وو. اخوند درويزه په دې باب ليکي، چې دوی پادشاهي د يو بل لپاره جايزه نه گڼي. نوموړی دا مساله د پښتنو د انفراديت پسندۍ او رټې ازادۍ غوښتنې د احساس نتيجه بولي. هغه ليکي:

" اين مردم افغان را از قديم رسم و آئين برآن بود که... در ميان يکديگر پادشاهی را بر خود جايز نداشتند چه ايشان را تکبر، خودبينی برآن داشته که چگونه در حضور يکی از اقربای خويش عجز فروتنی کشيم، خود نوکر و آن ديگر را پادشاه گوييم، بل مساوی يکديگر باشيم، رسم از آنست که افغانان را ملک گويند."([2])

کېدای شي دا دليل هم د هغه خاص فکري جوړښت او طرز فکر پيداوار وي او د مغلو د لاسبرۍ او د هغوی د دولت د قانوني کولو لپاره يو دليل هم وي.

نوموړی بايزيد روښان او د هغه پيروان په دې هم محکوموي، چې گواکې روښان او روښانيان د پادشاهۍ دعوه لري:

---

[1] محمد صديق روهي، ادبي څېړني، ۱۸۸ مخ.

[2] اخوند درويزه، تذکرة الابرار والاشرار. (پېښور: ن،م، ۱۹۶۰)، ۸۳ مخ

"دغه لاپه يې په خوله کړه زه پادشاه د پښتنو يم
پښتنو سره به ښه کرم پښتانه راپسې ځي
زه به ماتې دروازې کړم د اګرې او د سيکرې"(1)

ب: د بايزيد روښان لنډه پېژندنه:

۱ـ زوکړه:

بايزيد د قاضي عبالله اورمړ زوی دی، چې پلار او نيکه يې د وزيرستان په کاني کرم(*) کې اوسېدل. په ۹۳۱هـ_۱۵۲۴م کال د پنجاب په جالندهر کې وزېږېد. د مور نوم يې بي بي آمنه يا ايمنه وه، چې د حاجي ابوبکر لور وه.

قاضي عبدالله د خپل وخت قاضي و. د تاريخ مرصع مولف ليکي:

"نقل دی له اخون درويزه(رح) نه، چې په مخزن کې يې کښلي دي، چې عبدالله نومېده اورمړ وه. د کاني کورم په اورمړو کې، علم او صلاحيت يې ډېر و او له اولاده د

---

[1] اخوند درويزه، مخزن (پېښور، پښتو اکيډيمی، ۱۹۶۹) (کو) مخ.

* د کاني ګرام کلمه په بېلابېلو متونو کې په مختلفو ډولونو راغلې او کارول شوې ده. له هغې جملې لوی استاد عبدالحی حبيبي مرحوم په خپل اثر د پښتو ادبياتو په دوهم ټوک د کاني کوړم اصطلاح کارولې ده. (کاني کوړم د وزيرستان د بدر په وادۍ کې د غره لمنې ته يوځای دی، چې په پښتنو کې شهرت لري).
په ځينو نورو متونو کې د کانيکرام_کانيکرام او نورو ډولونو راغلي دي.

صالحانوو. ځوی یې پیدا شه نوم یې بایزید کښېښښ."([1])

همدارنګه د ډاکتر محمد شفیع په قول:

"د بایزید د بیان مطابق دده د نسب سلسله په پنځه پېړۍ کې پیر سراج الدین پوري او د هغه په واسطه په یوویشتمه پېړۍ کې د حضور کریم مشهور صحابي (ابو ایوب الانصاري رض) پورې رسي. دده مور ایمنه دده د پلار لرې ترله او د جالندهر د الحاج ابابکر لور وه. بایزید په جالندهر کې په ۹۳۱هـ مطابق ۱۵۲۵م کې (یعني په هند کې د بابر د سلطنت د قیام نه یو کال اول) زېږېدلی و."([2])

استاد رشاد لیکي:

"... (قاضي عبدالله) په ارثي توګه د اسلامي تصوف له تاریخه سره آشنا و او د تبرک لپاره یې پر خپل زوی باندې د طیفوریه طریقې د موسس نامتو بزرګ بایزید طیفور بسطامي (په ۲۶۱هـ ق مړ) نوم کېښود." ([3])

د حالنامې مولف لیکي، چې د عبدالله نیکه او د بي بي ایمنې (آمنه) نیکونه حقیقي ورونه وو او د بي بي ایمنه پلار حاجي ابابکر و. وایي، چې اوه ځلي یې حج کړی او د حرمین

---

[1] افضل خان خټک، تاریخ مرصع، مقابله تصحیح او نوټونه له دوست محمد خان کامل مومند، (پېښور: یونیورستي بک ایجنسي، ۱۹۷۴) ۲۳۷ مخ.

[2] محمد شفیع، "بایزید انصاري"، پښتو، د مولانا عبدالقدوس ژباړه، ۴ ګڼه (پېښور: پښتو اکیډیمی، ۱۹۵۹)، ۲۰ مخ.

[3] د واصل روښاني ځو شعرونه، د پوهاند عبدالشکور رشاد په مقدمه او تصحیح (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۵۳)، امخ.

شـریفین طـواف یـې کـړی و. او د ثـروت خاونـد ر اصـلي استوګنځی یـې پـه جالنـدهر کـې واقـع و، لـه منکوحـه یـې یـوه لـور او لـه وینـزې یـې دوه زامـن او یـوه لـور وه او د عبـدالله پـلار هـم غنـي او مالـدار و، سـوداګري یـې کولـه. نـوم یـې شـیخ محمـد و او د کوهسـتان د کـانیکرام پـه ښـار کـې یـې کـور درلود. یو وار هندوستان ته د تجارت لپاره تللی و.

د حالنـامې مولـف ددې یادونـه هـم کـوي، چـې بایزیـد لا د ځلوېښت ورځـو و، چـې عبـدالله غرونـو تـه د تللـو نیـت وکـړ، خـو کورنـۍ او د کورنـۍ غـړي یـې ورسـره پـه دې خـاطر لاړ نـه شـو، چې د هندوستان رسم و رواج یې زده کړی وو.

لـه دې ټکـو دا هـم جوتېـږي، چـې د بایزیـد کورنـۍ د خپـل وخـت عـادي او پـر ټیټـه پـوړۍ پـورې مربوطـه کورنـۍ نـه وه، بلکـې لـه یـوې خـوا د هنـدي فـرهنګ او هـم لـه خپـل بـومي پښتنـي فـرهنګ سـره اشـنا وه او لـه بلـې خـوا د خپـل وخـت "جهـان دیـده" کورنـۍ وه. (لـه) تجـارت سـره یـې هـم سـروکار درلـود او لـه دې څخـه دا هـم جوتېـږي، چـې نومـوړې کورنـۍ او د هغـې لـوی شخصـیت بایزیـد د خپـل وخـت یـو "ایلیـت" او روښانفکره عنصر و.

حالنامـه پـه لومړیـو مخونـو کـې د بایزیـد د کوچنیـوالي، پېښـو او د مغلـو راتـګ تـه اشـاره کـوي. کلـه چـې عبـدالله کـور تـه لاړ، هلتـه یـې د مـور لـه درې لونـو او بایزیـد سـره د نفقـې او کسـوت خبـر اخیسـتلو څـو کالـه وروسـته هندوسـتان تـه د مغلـو

لښکر راغی. د پهرې پر ښار یې یرغل وکړ او د خداداد کور هم په پهره کې و. مال یې ورته لوټ کړ او شیخ خداداد له خپلې کورنۍ سره جالندهر ښار ته لاړ او له بایزید سره کور ته لاړ او بې بې ایمنې، چې هرڅه درلودل د خداداد کورنۍ ته یې ورکړه. شیخ خداداد درې لورنې درلودې، یوه یې د بایزید په نامه کړه. یو کال څخه زیات و کم مغولو هندوستان له افغانانو ونیو او افغانان د بهارپتنه ایالت ته ولاړل.

د حالنامې مؤلف زیاتوي کله، چې مغول په هند حمله کوي او د پهره ښار ته ورځي، نو په افغانانو هیبت لویږي. وایي چې ځینو ښځې و ماشومان پرېښوول او وتښتېدل خو ځینې پوه شول، چې زموږ ښځې او ماشومان به بندیان شي، نو ویې وژل. بایزید د شیخ خداداد کورنۍ وساتله او زیات خلک له لوږې او تندې مړه شول او نور یې تر هت ولایت ته ولاړل. داسې سیمو ته ولاړل، چې آب و هوا یې نامساعده وه. ځینې ناجوړه شول او ځینې مړه شول. وروسته ټولو افغانانو اتفاق وکړ، چې له تندې مړه کېږو، نو ښه به دا وي، چې یو وار په ټول وس سره له مغولو سره جنګ وکړو او په میدان کې مړه شو.

وروسته څوارلس زره جنګي میړونه افغانان سره راجمع شول او اتلس زره زیات و کم د مغولو لښکر وو... د مغولو لښکر ماته وموندې او شپږ زره تنه یې ووژل شول. وروسته

بیا بهار د افغانانو لاس ته ورغی.

بابر ددغه جنګ په موقع وویل:

"افغانان ووژنئ او مال یې لوټ کړئ."([1]).

همدارنګه سید تقویم الحق کاکاخیل د همدغه پېښو په باب زیاتوي:

"بایزید د شپږو کالو و، چې د بابر پوځونو پښتانه تس نس کړل او د جالندهر پښتانه خپل اصلي وطن ته واپس راوتښتېدل. بایزید او د بایزید مور هم په دې اله ګوله کې کاڼي کرم ته راغلل..."([2])

موږ د خپل تېر اوږده بحث ماحصل او نتیجه په دې برخه کې هم راغونډولای شو، چې بایزید په غړولو سترګو سره مغول او مغولواله لیدلې او د هغې هیبت یې احساس کړی دی او وروسته یې که د مذهب په فورم کې سیاست هم کړی دی، د هغه سیاست د افغانانو او مغولي دولتونو د کشمکش سنتیز او برداشت و.

۲_ د بایزید د ژوندانه پړاوونه:

لوی استاد اروابناد پوهاند عبدالحی حبیبي د بایزید د ژوندانه مراحل په دې ډول ښیي:

---

[1] علي محمد مخلص، حالنامه، (کابل: علومو اکاډمی، ۱۳۶۴)، ۸ مخ_ (ګستتنر چاپ)

اخون درویزه، مخزن، مقدمه د سید تقویم الحق کاکاخیل (پېښور: پښتو کېډیمی، ۱۹۶۹، تر مخ.

"زېږېدنه: ۹۳۱ق ۱۵۲۴ م کال په جالندهر کې".

له خپل اکا شیخ خداداد او مور سره کاني کورم ته راتګ د ۱۹۳۷ ق_۱۵۳۰م) حدود د بایزید نکاح له بي بي شمسو سره (د تره لور). د ۹۵۵ق ۱۵۴۳م حدود په کاني کورم کې د سیاحت او سلوک وخت له۹۵۵تر ۹۷۰ق_۱۵۴۳_۱۵۶۲م.

د پیر کامل درجې ته رسېدل او تبلیغ خپرول او د صراط التوحید تالیف (۹۷۸ق_۱۵۷۰م) د اشنغر جنګ او کابل ته تګ او له قاضي خان او میرزا محمد حکیم سره خبرې کول، د ۹۷۹ق حدود (غالباً ۱۵۷۱م) د آغاز پور جنګ، ۹۷۹ق_۱۵۶۵حدود.

د تور راغه جنګ او د روښان وژنه. د ۹۸۰ق ۱۵۷۲م حدود.

دده خلف او زوی شیخ عمر او وروڼه یې مغولو مړه کړل. ۹۸۲ق_۱۵۷۴م". ([1])

په دې ډول له پورتنیو بېلابېلو نظریاتو څخه پوهېدای شو، چې بایزید روښان د یوه ټولنیز_سیاسي، فرهنګي، مذهبي او ملي شخصیت په توګه، چې ژوند او شخصیت (یې) له ټولنې سره په رابطه کې له کورنۍ سره په رابطه کې او د خپل ناسالم چاپېریال سیاسي او اقتصادي قوتونو،

[1] بایزید روښان، خیر البیان، (کابل: کابل پوهنتون، ۱۳۵۳)، ۱۰ مخ.

روانـي اتموسـفير او نـورو زيـاتو عناصـرو سـره پـه رابطـه کـې بيلابيـل ابعـاد لـري. دغـه ابعـاد پـه يـوه نقطـه کـې نـه شـو څېـړلای، بلکـې د هغـه د ژوندانـه ماضـي د هغـه د سرنوشـت تفکر او مستقبل بستره وه.

پـه عمـده ډول د بايزيـد روښـان د ژوندانـه مراحـل، چـې د استاد حبيبـي د نظر لـه مخـې يـې گـورو، پـه درې برخـو څېـړلی او مطالعه کولای شو:

لومړی مرحله:

د بايزيـد روښـان لـه زوکـړې څخـه د سـياحت او تجـارتي فعاليتونو تر پايه پورې.

دوهمه مرحله:

د سـلوک اختيـارول، چلـه او د پيـر کامـل درجـې تـه رسـېدل، تبليغ کول او پر ځان باندې د مريدانو راټولول.

درېيمه مرحله:

له آغاز پور نه نيولې تر شهادت پورې.

اول:

د پيـر روښـان د ژوندانـه پـه دې پـړاو کـې، چـې د هغـه لـه زوکـړې پيلېـږي او بيـا د هغـه د مسـافرتونو او تجـارتي کـاروانونو او يـا د سـير و سـياحت او سـلوک تـر وختـه دوام

کوي، ډېرې عمده او اساسي پېښې ويني.

د مغلو راتګ هند ته، د هغه کورنۍ چاپېيال، د هغه له مور سره د هغه د پلار ناوړه سلوک، د هغه زده کړه او تعليمات، د پلار قاضي عبدالله او يعقوب سره مخالفتونه او په تجارت پسې سفرونه. دا پړاو د بايزيد بلوغ ته د رسېدو دوران دی. د ټولنيزې ارواپوهنې له مخې د هغه شخصيت اساسي عناصر او بعدونه په همدغه پړاو کې ځای نيسي او وروسته د بيلابيل ډوله عکس العملونو په توګه رابرسېره کېږي.

دوهم:

د بايزيد روښان د ژوندانه هغه پړاو دی، چې نوموړی پکې په خفي ذکر مشغولېږي، عبادت او رياضت کوي او د توحيد لوړ مقام ته درسېدو په خاطر چله باسي. د خوبونو د ليدلو پړاو، په دغه مرحله کې ځينې الهامي اوازونه اوري:

"ای د ادم زويه وګوره، ماته چې زه له تا سره يم او ته له ما سره، يعنې زه په تا کې يم او ته په ما کې او زه په هرڅه کې په خپل ذات سره ژوند وينم او هرڅه، چې وو او دي او وي به، د خپل موجود له وجوده يې وينم."([1])

له يوولسو کالو وروسته، چې بايزيد د وصلت مقام ته رسېږي او حق تعالی ورته کشف کېږي، يو غيبي آواز ورته

[1] علي محمد مخلص، حالنامه، ۴۵ مه.

کېږي، چې اسم اعظم ووايه، چې د توحيد مقام دې ثابت شي، چې د معرفت قربت او د وصلت (په) مقام کې توحيد ثابت نه دی، نو وروسته له څه وخته له هرڅه چې اواز اورېدل کېده، له هغه آوازه يې اسم اعظم اورېده.([1])

د روښان د ژوندانه دغه پړاو د تفکراتو او تاملاتو پړاو دی. نوموړی د ژوندانه په دغه پړاو کې فکر کوي، ذکر کوي، د سکر بېلابېل حالتونه وينې او هغه د تېر ژوندانه سير و سفر او د فرهنګي اغېزو ټول علايم په مختلفو اشکالو د صوفي په وجود او تفکر کې بشپړتيا ته رسېږي او پوخوالی مومي.

فرهنګي او عرفاني آثار لکه خيرالبيان، مقصود المومنين، فخر الطالبين، حالنامه او نور ليکي. مريدان پر ځان راټولوي او د خپلو سرفروشو مريدانو يو لوی لښکر جوړوي. د هغه د تصوفي او عرفاني نفوذ ساحه پراختيا مومي. له محلي حکومتونو او متنفذو روحانيونو سره د خپل نفوذ د له منځه تللو وېره او ترهه پيدا کېږي او د متضادو قطبونو د منځ ته راتلو سبب کېږي. په فکري لحاظ ټولنه انقطاب پيدا کوي. څرګنده فکري دوګانګي د عرفان او شريعت په جامه کې منځ ته راځي او په نتيجه کې يې لومړنی مغولي ضد پاڅون رامنځ ته کېږي، چې ددغه قيام ځای د آغاز پور په نامه يادېږي.

---

[1] همدغه اثر، ۵۳ مخ.

درېیم:

لـه دې هـم جوتېـږي، چـې ددغـه جگـړې پیـل روښـان تـه خـاص ارزښـت درلـود، چـې د جـنگ د پیـل پـر ځـای هـم د آغـازپور نـوم ږدي او لـه هغـه وروسـته د نومـوړي او د هغـه د اخلاقـو لـه خـواد ظـالمو مغلـي حامیـانو او د هغـو د پلویـانو پـر ضـد ناپایـه او اوږده جگـړه پیلېـږي او پېـړۍ وروسـته هـم خپـل اثرات پرېږدي.

پـه لنـډ ډول: هغـه څـه، چـې ددغـه اثـر د لیکـونکي لپـاره پـه دې څېړنـه کـې پـه زړه پـورې دي، د هغـه د تفکـر سـیر و سـلوک او د هغـه د نـړۍ لیـد د تکـوین پـړاو دی، چـې د هغـه د ژوندانـه د لومـړني پـړاو د اغېـزو پـر بسـتر عمـل کـوي. هغـه ورتـه د یـوې تـولنیزې او روانـي زمیـنې حیثیـت لـري او نومـوړی پگـې د یـوه صـوفي، د یـوه هـادي، د یـوه روښـان او د یـوه "موحـد شخصـیت" پـه توگـه خپلـو ادعـاوو تـه رسـېږي او خپـل اثـرات پـه خپله ټولنه کې پرېږدي.

دویم څپرکی

حکمت بر سه گونه است:

_ یکی گفتار،

_ دوم کردار،

_ سوم دیدار

_ حکمت گفتار، عالمان راست

_ حکمت کردار، عابدان راست

_ و حکمت دیدار، عارفان راست

خط سوم: ناصرالدین صاحب الزمانی،

چاپ ۱۳۵۱ ص ۱۴۰

بایزید روښان د خپلو فلسفي او عرفاني افکارو په ابعادو کې

الف: د حالنامې پېژندنه:

حالنامه په ظاهر کې د بایزید روښان د یوه مرید، چې علي محمد مخلص نومېده او د ابابکر قندهاري کاسي زوی و، تالیف دی چې په روانه او ساده فارسي ژبه یې کښلی دی. دغه اثر د روښانیانو د غورځنګ ډېر پټ او ناروښانه ګوټونه روښانه کوي او هم په مفصله توګه د روښان او د هغه د اولادونو او مریدانو مبارزې او کوښښونه تشریح کوي.

خو ځینې څېړونکي په دې معتقد دي، چې حالنامه په

لومړي سر کې د بايزيد له خوا کښل شوې وه او وروسته بيا مخلص له سره وکښله، زياتونې يې پرې وکړې او بشپړه يې کړه.

د دبستان مذاهب مولف ليکي:

"و حالنامه کتابی دارد که در آنجا احوال خود را باز گذارده."[1] منظور يې بايزيد روښان دی، نه علي محمد مخلص.

او مخلص هم په خپله ددې اثر په باب ليکي:" فقير حقير علي محمد ابن ابابکر قندهاری مريد و خادم خاندان بايزيد انصاری قدس الله سره العزيز ميگويد ، که بعضی از محبان و مخلصان که رعايت و مراعات خاطر ايشان از جملهء لوازمات و واجبات دانسته ازين فقير التماس داشتند ، که حالنامه پير دستگير که از تدابير دوران و سامع ناسخان تغيير و تبديل به عباراتش راه يافته و صحتش به سقامت بدل گشته و نيز سوانح و حقايق فرزندان و احوال نبيره گان پير دستگير قدس سره و ديگر از احوالات که در منصهء ظهور جلوه گرامده... بسط تحرير و در نظم تقرير در آورده شد."[2]

خو کله چې حالنامه او د هغې متن لولو، له هغې څخه هم د بشپړوونکي (مخلص) دا خبره جوتيږي، چې نومورې

[1] ملا محسن فاني، دبستان مذاهب (کانپور: مطبعه نولکشور، ۱۳۲۱ه) ۳۰۹ مخ
[2] علي محمد مخلص، حالنامه، ۱ مخ.

اثـر د بايزيـد روښـان لـه خـوا پيـل شـوی او وروسـته د علـي محمـد مخلـص لـه خـوا لـه سره ليکـل شـوی، بشـپړ شـوي او بيـا پکـې د بايزيـد روښـان د اولادونـو، مبـارزو او جدوجهـد بيانونه راغلي دي.

د مـتن لـه مخـې هـم د حالنـامې د لومـړۍ او وروسـتۍ برخې متـون او عقايـد، د افکـارو د بيـان او د پېښـو او حوادثـو د بيـان لـه مخـې سره تـوپير لـري. په دې مانـا، چـې د حالنـامې لومـړۍ بـرخې د بايزيـد روښـان مـذهبي، عرفـاني او عقيـدتي اسـتدلالونه دي او پـه ځينـو برخـو کـې هـم مبـاحثې او ديالوګونـه دي، چـې په قرآنـي آيـاتو او "متشـابهو" احـاديثو لـه مخـې راغلـي او بيـان شـوي دي، خـو لـه دغـه لـړې بـرخې وروسـته، چـې تقريباً پـه غالـب ګومـان لـه مغلـو سره د مخالفـت تـر بيـان پـورې رسـېږي، د بايزيـد لـه يـادښتونو نقـل شـوي دي او وروسـتۍ برخـه يـې مخلـص بشـپړه کـړې او لـيکلې ده. لـوی اسـتاد حبيبـي هـم دې ټکـي تـه د پښتـو ادبيـاتو تـاريخ پـه دوهـم ټوک کې اشاره کوي:

"داسـې ښکـاري، چـې د حالنـامې ابتـدايي بـرخې روښـان لـيکلې او بيـا نـو دغـه علـي محمـد مخلـص دده د اولادو احـوال هـم پکـې زيـات کـړی دی. وايـي چـې د علـي محمـد پلار ابـابکر پـه کوچنيوالـه کـې د جـلال الـدين بـن بايزيـد پـه خـدمت کـې داخـل شـوی او بيـا نـو د احـداد پـه لښکـرو کـې و، څـو چـې پـه آخـر کـې د بايزيـد لـه لمسـيانو سـره هندوسـتان تـه ولاړ او لـه

رشید خان سره، چې د روښان له کورنۍ څخه و، په دکن کې مستخدم او د شمس آباد په رشیدآباد کې ناندیر ته نژدې اوسېده."([1])

دمخه ورته اشاره وشوه، چې حالنامه په روانه فارسي کښل شوې ده. په لومړیو برخو کې لکه، چې څرګند ېږي د بایزید استدلالونه او مباحثې دي، خو ځای ځای پکې د استدلال د قوت لپاره فارسي ابیات، مثنوي، قطعې او ځینې غزلونه راغلي دي، چې ټول یې تصوفي او عرفاني اړخونه لري. په دغو شعرونو کې د شیخ سعدي، مولینا او عطار نیشاپوري، بایزید روښان او په خپله د مخلص او نورو شاعرانو شعرونه هم شته.

له دې ټکو څخه جوتېږي، چې هم بایزید روښان د فارسي ادبیاتو او عرفاني فرهنګ سره ښه آشنا و او هم علي محمد مخلص د وخت متبحر عالم او شاعر وو، چې د ځینو محققینو په قول د دیوان څښتن هم دی. د فارسي ژبې او فرهنګ او هم له عربي ژبي او ادب سره ښه اشنا او بلد و.

خو هغه څه، چې په حالنامه کې موږ او زموږ بحث او موضوع ته په زړه پورې دي، هغه د بایزید افکار او فکري طرز دی. په دې برخه کې باید ووایو، چې د حالنامې لومړۍ برخه هم له فکري پلوه کوم منظم او سیستماتیک اثر نه دی،

---

[1] عبدالحی حبیبي، د پښتو ادبیاتو تاریخ، ۲ ټوک، (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۴۲)، ۲۹۸مخ.

چې په هغه کې د بایزید د افکارو ژوره کره کتنه وکړو. دغه اثر د بایزید روښان د نورو آثارو په پرتله لکه خیرالبیان، مقصود المؤمنین، صراط التوحید او نورو په څېر د عقیدې او ایمان منظم بیان نه دی، بلکې د هغه پر عقایدو سربېره د هغه د ژوند او د هغه د اولادونو د ژوندانه او مبارزو بیان هم دی.

د دبستان مذاهب لیکونکی د بایزید روښان د نورو آثارو په باب لنډه یادونه کوي. وایي:

"او را تصانیف بسیار است، به عربی و پارسی و هندی و افغانی _مقصود المومنین به عربی است_ گویند حق با او بی میانجی جبویل سخن کردی و کتابی دارد، خیرالبیان نام و آن به چهار زبان است. اول به عربی، دوم به فارسی، سوم به هندی و چهارم به پشتو یعنی لغت افغانی. همان یک مطلب را به چهار زبان گفته و آن خطابیست از حق تعالی بر حضرت بایزید و آنرا صحیفهء الهی دانند."[1]

له بلې خوا د بایزید روښان خپل لاس کښلي آثار د هغه د مریدانو لپاره مقدس او سپېڅلي آثار وو. د هغه مریدانو به په ښه اواز په جمع کې لوستل او د تبرک او تقدس په خاطر یې له ځان سره ګرځول.

د مثال په ډول شیخ عمر په یوه جنګ کې خاص ددې

[1] ملا محسن فانی، دبستان مذاهب، ۳۰۸ مخ.

لپاره بېرته د جنګ ځای ته ورستون شو، چې د خیرالبیان یوه نسخه ترې په یوه ځای کې پاتې شوې وه او د هغې د راوړلو لپاره د جنګ په ځای کې ولاړ و.

خو حالنامه د یادو شویو آثارو په څېړنه، بلکې سره له دې چې د بایزید او د هغه د مریدانو او پیروانو او اخلاقو سرګذشت دی، د اثر په لومړۍ برخه کې داسې څه شته، چې د بایزید روښان د عملي ژوندانه او د هغه د سیر و سلوک او فکري طرز په باب ترې زیات څه پوهېدلای شو.

په دې اثر کې له بېلابېلو پېښو او واقعاتو سره د بایزید عکس العمل کښل شوی دی. ځینې شیان او ځینې حقایق، چې د بایزید په خپلو آثارو کې نشته، په حالنامه کې یې یادونه شوې ده. د محمد عبدالقدوس خبره به یو څه حقیقت ته نږدې هم وي، چې وایي:

"د کتاب د مطالعې د پسه د بایزید په باب کې د هر قسم بدګمانۍ کول روا دي. زما په خیال "کونټ نویر"، چې په خپل کتاب "قیصر اکبر" کې څه خوشې خبرې لیکلي دي، هغه د حالنامې برکت دی".

سره له دې، چې زموږ د بحث او څېړنې اساسي اثر یوازې حالنامه نه، بلکې په مجموع کې د بایزید د افکارو او عقایدو جاج دی. البته حالنامه زموږ د څېړنې عمده اثر دی. دغه راز حالنامه موږ ته یوازې ټولې ښې خبرې ټولې منظمې مفکورې نه راڅرګندوي، بلکې بېلابېل اړخونه او

بعدونه راجوتوي. د مثال په ډول د بايزيد روښان خوبونه، چې کېدای شي د نوې ارواپوهنې د څېړنې او مطالعې په رڼا کې تفسير او تعبير شي، يا د هغه د پيروانو جنګونه او قساوتونه، چې د موضوعاتو په نورو اړخونو رڼا اچوي، څرګند شي.

په هر حال په حالنامه کې د بايزيد د افکارو تت او ناروښانه اړخونه ليدلای شو. هڅه به وکړو دغه ډول ناڅرګند نکات او خواوې رابرسېره او روښانه کړو.

ب: په حالنامه کې د بايزيد روښان د عقايدو عام جاج:

تراوسه پورې د بايزيد روښان د افکارو او عقايدو په باب ډېر نظريات څرګند شوي دي. ځينو هغه د يوه سياسي مبارز او ځينو د يوه متصوف او عارف، ځينو د پښتنو د استقلال او آزادۍ د لارې سالار، ځينو په همدې لړ کې د مغلي حاکميت او استبداد سرسخت مخالف او د هغه مخالفينو هم د "کافر"، "ملحد"، "اباحتي"، "رافضي"، "باطني" د "شريعت او سنت دښمن" او دا ډول ډېر هغه څه د بايزيد روښان په ادرس ويل شوي دي، چې په مجموع کې له روښان پېژندنې سره څه ناڅه مرسته کوي.

خو حالنامه که له يوې خوا د يوه فکري سيستم څرګندوی نه وي، نو د بايزيد روښان د ګډوډ او څپانده ژوندانه او د هغه د مريدانو د مبارزو او سيرو سلوک هنداره

ده. په دې ډول کله، چې په حالنامه کې د بایزید روښان د عقایدو او افکارو عمومي انداه لګوو، نو د بایزید روښان د ژوندانه له بېلابېلو اړخونو سره مخامخېږو:

_ بایزید روښان د فکري تناقض په حالت کې.

_ بایزید د یوه صوفي او عارف په توګه، چې د سنت او عنعنې ټول چوکاټونه ماتوي او د یوه عصیان ګر او متمرد په توګه پېژندل کېږي.

_ بایزید د یوه مبارز او د ظلم او استبداد پرخلاف د یوه مجاهد په توګه.

_ او کله هم بایزید روښان د یوه روحاني متنفذ مشر په توګه، چې پر زړونو حکومت کوي او پر امیرانو سلطنت.

په لومړني قدم کې په حالنامه کې موږ د بایزید له داسې شخصیت سره مخامخ یو، چې ځوان، حساس، بااستعداد او د ملکونو سیر و سفر یې کړی دی. هند او سمرقند یې لیدلي دي، د وخت له مروجه علومو سره مخامخ دی. په داسې چاپېریال کې راپورته شوی، چې په هغه کې پیري او مریدي رواج ده. هر څوک او هر انسان د یوه ایډیال په لټه کې دی. د کامل پیر له لوري عالي روحاني مقام ته ځان رسول، د هر انسان ایډیال دی. پیر روښان نه خو د یوې بېوزلې او نه خو ډېرې بډایې او حاکمې کورنۍ شخصیت دی، بلکې په داسې منځني حالت کې موقعیت لري، چې هم باید ښه ژوند وکړي او هم باید نوم او نښان ولري. هغه په

انتخـــاب کـــې د مـــال او ریاضـــت پـــه برخـــه کـــې د مـــال او سـوداګرۍ چـاره پرېـږدي او د ریاضـت لاره غـوره کـوي. د هغـه لومړنۍ عـداوت د مـال او متـاع پـر مسـاله د خپـل پـلار او ورور یعـنې شـیخ عبـدالله او یعقـوب سـره پیـدا کېـږي او لـه دې فکرې او رواني ثنویت څخه هم ځان ژغوري:

"وویـل شـیطان یـا بایزیـده! وګـوره، چـې عبـدالله سـتا پـه حـق کـې څـه وکـړه؟ لومـړی یـې سـتا مـور تـه طـلاق ورکـړه او پـه کوچنیـوالي کـې یـې لـه مـوره جـلا کـړې. د فـاطمې لـه لاس لانـدې وې او دویـم څرنګـه، چـې قـرآن دې پـای تـه ورسـاوه، د شـاګردانو مېلمسـتیا او د اسـتادانو هدایـه یـې ورنکـړه... درېیم د خداداد لـور سـتا پـه نـوم وه، هغـه یـې بـل چېـرې ورکـړه. څلورم دا چې تـه یـې تجـارت تـه وګومـارلې، چـې سـتا د کـړاو لـه لارې زیـات مـال کـور تـه راغـی او د وېـش پـه وخـت کـې یـې زیات مال له تانه غصب کړ".(1)

خـو بایزیـد پـه همدغـه ډول دوه ګـونې فکـري حالـت کـې، چـې لا د لارې د غـوره کولـو پـه فکـر دی، پـه یـوه غـره کـې لـه یعقـوب سـره یوځـای کېـږي، یعقـوب ویـده کېـږي او د هغـه پـه وجـود کـې د بـدۍ وسوسـه، یعـنې شـیطان هغـه دې تـه رابـولي، چـې د یعقـوب د وژلـو پرېکـړه وکـړي او هغـه لـه ګـړنګ نـه وغورځـوي، خـو د هغـه پـه ځـان او روان کـې د نیکـۍ وسوسـه

[1] علي محمد مخلص، حالنامه، ۲۷ مخ.

پیاوړې ده. هغه له دې لارې ژغوري او ورته وايي:"دا کار د کولو نه دی. که څرګنده شي، یو خو بدنامي ده، په دنیا کې د خدای بنده ګان به ووايي، چې د شیخ عبدالله زوی د ملا ابراهیم، سراج الدین او چراغ الدین له پشته وو د دنیا د مال په خاطر یې خپل ورور په ناحقه وواژه."([1])

د سارتر په قول د انسان په هستۍ کې یو د علوهیله ده. انسان غواړي په نهایت کې له ټولو لوړ وي، که دا نظر په کلي ډول د منلو نه وي، نو د ځینو غېر عادي انسانانو په باب، چې خاص فکري او رواني امتیازات لري، باید ووایو.

کله چې له بایزید روښان سره د وخت د یوه روښانفکر او مستعد انسان په توګه مخامخېږو، هغه په لومړي قدم کې داسې څوک وینو، چې د لوړو ایډیالونو د لرلو پر خاطر په ټولو کوچنیو او ټیټو بارکو پېښې ږدي او ترې پورته خېږي. کېدای شي هغه ته دغه ډول تېرېدنو او ګذشتونو دا وس ورکړی وی، چې رب النوع ته د ځان رسولو په خاطر په کې د "ځاني" رب النوع فکر پیدا شوی وی، چې په وروسته څېړنو کې په دې ټکو ښه بحث کېدای شي.

بایزید په خپل فکري سفر کې له واحد ذات سره د وصال په نیت سفر پیلوي. هلته کلمه په جهر وايي او بیا ورته الهام کېږي، چې ورو او په زړه کې یې ووايي او بیا ورته غیبي

---

[1] هماغه اثر، ۲۸ مخ.

آواز کېږي، چې په خفّي ذکر مشغول شه، نو له درې څلورو کلونو وروسته پر کلمه باندې د هغه ایمان او باور پخېږي. د قرآن او احادیثو په رڼا کې هغه غېر معدوم وینې او حق موجود:

"ای د آدم زویه! وګوره ماته، چې زه له تا سره یم او ته له ما سره. یعنې زه په تا کې یم او ته په ما کې او زه په هرڅه کې په خپل ذات سره ژوند وینم او هرڅه ...او وي به د خپل موجود له وجوده یې وینم".([1])

بایزید د سیر و سلوک په پړاوونو کې الهامي آوازونه اوري، چې ذات باریتعالی څرنګه پېژني!

نوموړی ځواب وایي:

"په هر طرف په هرڅه کې، چې ګورم د خپلې هستۍ د زړه په سترګو تا وینم او له څه، چې اورم ستا آواز اورم او هرڅه چې شته، په دواړو نړیو کې ستا له وجوده یې ګنم".([2])

له یوولسو کالو وروسته چې بایزید روښان د وحدت مقام ته رسېږي او حق تعالی ورته کشف کېږي، له حضرت عزت نه ورته آواز کېږي، چې: اسم اعظم ووایه، چې د توحید مقام دې ثابت شي، ځکه چې د معرفت، قربت او وصلت په مقام کې توحید ثابت نه و، نو له هغه وروسته چې یې له هرڅه اواز اوریده، له هغه نه یې اسم اعظم اوریده.

---

[1] هماغه اثر، ۴۵ مخ

[2] هماغه اثر، ۵۰ مخ.

د اسم اعظم له اسرارو تر خبرېدو وروسته بايزيد ته الهام کېږي، چې خلک دعوت کړي او هغو ته لارښوونه وکړي او مريدان پرځان راټول کړي.

"بعد از چند روز دو کس از ياران و محبان پير دستگير آواز شنيدند که ای محبان! بايزيد را بعد از اين بنام مخوانيد ميان روشان و يا پير و روشان بگوئيد".(1)

بايزيد خپله دنده بولي، چې د خدای مخلوق څلورو اساسي ټکو ته متوجه کړي:

_ خلک د اسلام چارو ته سيخ کړي.

_ له غفلته يې منع کړي او د حق تعالی په ذکر مشغول شي.

_ له جهالته يې وژغوري او د توحيد علم ته يې راوبولي.

_ له ناوړه خصلته او بده خويه يې منع کړي او نېکه لاره ورته وښيي.

په دې ډول بايزيد روښان د يوه عارف او صوفي په توګه خلک دعوتوي. وګړيو ته لارښوونه کوي، هغوی له شرک ژغوري او د توحيد لارې ته يې سموي. هغه د خپل سير و سلوک اته مرحلې ټاکي (چې وروسته به پرې خبرې وشي) او خپلو پيروانو ته د هغو د عملي کولو هدايت او لارښوونه کوي.

خو بايزيد يو مبارز او مجاهد هم و، هغه وايي:

---

[1] هماغه اثر، ۱۱۵ مخ

"یعني دشمني نادار یا توانگر، و دشمنی مرد نادان با مرد دانا، و دشمن مرد بد کار با مرد نیکو کار، طبیعی است که هرگز تغییر نگردد."([1])

نوموړی خپل پیروان ښې لارې، عدالت او له ظلم سره نه پخلا کېدنې ته رابولي او د خواوشا سیمو امیرانو، حاکمانو ته هم خپل خلیفه گان او داعیان لېږي.

"و به طرف قندهار خلیفه مودود فرستاد. چون در ملک قندهار رسید در قبایل کاسی تشریف برد."([2])

حالنامه وایي، چې په قندهار کې د کاسي قبایل ټول د پیر روښان مریدان شول او پر هغو سربېره شینوارو، مومندو او صافیو، د هغه پېري ومنله او د بړیڅو له قبیلې ته یې علي د خلیفه په توگه وټاکه. په قندهار کې د پیر روښان د خلیفه له ورتلو وروسته مغلي حاکم ته چا راپور ورکړ، چې یو څوک روښاني شوی دی او خپله وربره یې د جلال الدین زوی ته ورکړې ده. تر هغه وخته لا نجلۍ د تره کره وه، چې هغه جابر حاکم نوموړی غواړي، بندي کوي یې او پړی ورته په غاړه کې اچوي او شکنجه کوي یې، چې هغه نجلۍ ماته راکړه.([3])

دا یوه واقعه مو ددې لپاره ذکر کړه، چې له یوې خوا د

---

[1] هماغه اثر، ۱۰۷ اثر.

[2] هماغه اثر، ۳۶۱ مخ

[3] هماغه اثر، ۳۶۵ مخ.

روښاني غورځنګ د سازمان د پراخېدو مانا لري او له بلې خوا د مغلي حکمرانانو مخالفت ورسره جوتېږي او له بلې خوا پیر روښان اکبر مغلي پاچا ته هم خلیفه دولت لېږي. "... خلیفه دولت خان را با کتاب (صراط التوحید) پیش اکبر پادشاه فرستاد. چون خلیفه پیش اکبر پادشاه رفت و کتاب (صراط التوحید) پیش نمود، چون اکبر پادشاه صراط التوحید را دید، فرمود که من شیخ را به پیری قبول کردم و هر خدمت که بفرماید، به جا آرم. بعد چیزی هدیه برای پیر دستگیر فرستاد، خلیفه را خلعت بخشید."([1])

دغه راز یو خلیفه بدخشان ته استوي. "بعد خلیفه یوسف را با رساله‌ء فخرالطالبین به بدخشان پیش میرزا سلیمان فرستاد... بعد میرزا سلیمان کتابت، و اسب و یک پوستین به خدمت پیر دستگیر فرستاد و در آن کتاب مرقوم بود که مرا یکی از طالبان و مریدان خود بدانید".([2])

دغه راز نور خلفاء هندوستان، بلخ او بخارا ته هم استوي. د حالنامې په قول:"بعد خلیفه ارزاني را بسوی هندوستان مرخص نمود تا خلق الله از وی معرفت ذات و علم توحید حاصل نماید و بعضی خلفا را بسوی بلخ و بخارا فرستادند. تا مردم را دعوت نمایند و بسوی علوم توحید راغب سازند و الحال نیز در آن سرزمین خلق و

---

[1] هماغه اثر، ۳۷۵ مخ.

[2] هماغه اثر، ۳۷۵ مخ.

مریدان پیر دستگیر قدس سره هستند".([1])

د پیر روښان د خلفاو له لېږلو او د پیر او هادي په توګه د هغه له منلو څخه جوتېږي، چې ورو ورو د هغه د معنوي نفوذ او روحاني سازمان ساحه پراخېږي. د هغه د نفوذ د ساحې په پراختیا سره زیات متنفذین او امیران د هغه دعوت نامې قبلوي. د وخت حکومت او محلي حکومتونه د ځان لپاره ساحه تنګه ګوري. د حالنامې مولف په ډاګه کوي، چې مغلي کوچني حاکمان له بایزید روښان سره له دې لامله مخالفت کوي، چې هغه "د پښتنو پیر" دی او د میرزا حکیم وزیران دا خبره په څرګنده وایي، چې:"که ما پس از این به حضرت عرض کرده بودیم، که شیخ (منظور تري روښان دی) کی روا خواهد داشت، که ما مردم افغان را در قید آریم و اسیر سازیم".([2])

ددغه تضاد له راپیدا کېدو څخه یعنې د روښانیت او مغلوالې تضاد د شخړو د پیلامې سبب کېږي. همدغه پړاو دی، چې بایزید پکې د یو قلندر او درویش په توګه نه، لکه څنګه چې وایي:"الحاا، ای عزیزان از بهرمن دلگیر نشوید و دل را پریشان مدارید، من مرد قلندر ام در این شهر چیزی نمی ماند و هر جا که بروم ملک خدای تعالی است..."([3])

---

[1] هماغه اثر، ۳۷۵ مخ

[2] هماغه اثر، ۳۸۱ مخ

[3] هماغه اثر، ۲۳۵ مخ

بلکې د یوه داسې شخصیت په توګه، چې د توحید تر توغ لاندې او په سیوري کې حرکت کوي.

نېکي او بدي سره دښمنه بولي، ظلم او مظلومیت، جهل او پوهه سره نه پخلا کېدونکې بولي او په همدې جدوجهد کې بندي کېږي او کابل ته بېول کېږي. مېرزا حکیم دهغه استدلال اوري، له قاضي خان سره یې بحث ته کېنوي او تر مباحثو وروسته سرلوړی راوځي. مېرزا حکیم د هغه مرید کېږي، حالنامه وايي:

"چون وزیران و امیران میرزا حکیم از میرزا چنین شنیدند جمع شده عرض نمودند که رعیت و محکوم ما مردم افغان است و همیشه با ایشان جنگ و جدال داریم و فرزندان ایشان را به بند می آریم و از ایشان خراج میستانیم چون میرزا مرید شیخ شد، کی روا دارد که از افغانان خراج ستانیم و یا فرزندان ایشان در قید آریم الحال بودن ما درین سرزمین ممکن نیست، میرزا مایان را رخصت نماید."([1])

میرزا حکیم د افغانانو او حاکمانو د جنګ پیل په خپلو سترګو لیده، ناچاره شو او شیخ (بایزید) ته یې وویل، ته په دغه قوم کې څه کوې، دا داسې طایفه ده، چې اودس او غسل او جنابت نه پېژني، نو ستا قدر به څه وپېژني، له تا به څه ګټه واخلي، خو کله چې بایزید روښان د میرزا حکیم

[1] هماغه اثر، ۳۴۱ مخ

خبرې واورېدې، ويې ويل:"زه خدای تعالی په همدې قوم کې پيدا کړی يم او پر داسې عالم باندې، چې د هغې وارث دی، ورته لازمه ده او پرې امر دی، چې بې لارو ته لاره وښيي او جاهل عالم کړي."(1)

حالنامه ليکي:

"خدای تعالی دوه خزانې له افغانانو پټې ساتلې وې. يوه خزانه يې د توحيد علم دی، چې له افغانانو پټ و او خدای تعالی د پير روښان له برکته هغو ته څرګنده کړه او بله خزانه هم د موسيقۍ خزانه ده، چې د مير فضل الله ولي ذ خليفه حاجي محمد له (2) برکته افغانانو ته کشف شوه، ځکه افغانانو به په غنجکين (غيچکې) ستار اچاوه او واهه به يې او په رباب يې پنځه تاره په سرمده (سرنده) يې دوه تاره اچول او دوه تار يې ورته ويل، خو د حاجي محمد د زده کړې له برکته په سازونو کې يې زيات تارونه واچول او نوې نوې نغمې يې جوړې کړې، خو خو اکثراً دغه نغمې د نڅا لپاره او غير ملايمې نغمې وې، خو څرنګه چې دغه سازنده ګان د روښان مريدان شول او د روښان د خبرو او صحبت له برکته يې سرودونه او نرمې نغمې جوړې کړې او شپږ مقامه يې جوړ کړل، چې يو يې ناسري، دوهم يې پنځه پردې، درېيم يې څلور پردې، څلورم يې درې پردې، پنځم يې د جنګ

---

[1] همدغه ځای

[2] همدغه اثر، ۳۵۹ مخ.

پـرده، چـې د جـنگ پـه وخـت کـې بـه وهـل کېـده، شـپږم د شهادت مقام.

او پـه دغـو مقـامونو کـې ډېـر بندونـه او نغمـې وهـل کېـږي او بـل دا چـې پـه افغانـانو کـې لـه دوه درې بيتـو څخـه زيـات شـعرونه، نـه وو. "پيـر دسـتگير قـدس سـره بـه زبـان افغـانی قصـيده هـا و غزلهـا و ربـاعی هـا و قطعـه هـا و مثنـوی هـا سـاختند و از طفيـل پيـر دسـتگير قـدس سـره فرزنـدان و مريـدانش ديوانهـا گفتنـد و دُرهـای حقـايق و معـانی در آن سـفتند و بعضـی افغانـان کـه مريـد ايـن خانـدان نبودنـد، چـون شـعر و کـلام ايشـان ديدنـد، تقليـد و تتبـع ايشـان کردنـد. امـا تقليـد بـه تحقيـق کـی مانـد و بينايـان زنگـی ورو مـی را از دور شناسند."[1]

ج: د دبستان مذاهب په رڼاکې د بايزيد روښان عقايدو جاج

دبسـتان مـذاهب، چـې ځيـنې يـې د مـلا محسـن فـاني اثـر بـولي او ځيـنې څېـړونکي يـې د موبـد شـاه موبـد اثـر او د ځينـو څېړونکيـو پـه عقيـده، چـې وايـي ددې اثـر مؤلـف پـه بشـپړه توگـه څرگنـد نـه دی. پـه اسـلامي فـرهنگ کـې د عقايـدو او فکري جريانونو د مطالعې په برخه کې معتبر اثر گڼل کېږي.

د ځينـو څېړونکيـو پـه عقيـده، چـې وايـي د دبسـتان مـذاهب مولـف هـم لـه اسـماعيليه فـرقې پـورې اړه درلـوده، خـو پـه هـر

---

[1] همدغه اثر، ۳۶ مخ.

صورت، هغه څه چې موږ ته په زړه پورې دي، دا دي چې په نوموړي اثر کې هم یو کوچنی فصل د روښانیانو په باب کښل شوی دی. ددغه اثر د مولف په قول، چې وایي:

"پدرم شاه بیگ خان رغون مخاطب به خان دوران میان بایزید را دیده بود."[1]

په دې ډول دبستان مذاهب په دغه کوچني فصل کې تر زیاته حده د بایزید روښان پر عقایدو او افکارو رڼا اچولې. د پورتنۍ وینا له مخې، چې یادونه مو وکړه او هم د اثر ددغه برخې له محتوی څخه جوتیږي، چې د اثر مولف نسبتاً په بې غرضانه ډول د بایزید روښان عقاید بیان کړي دي. له بلې خوا د مولف استناد هم تر حده په حالنامه باندې دی. نوموړی لیکي:

"... و از خرد ی‌باز اورا میل به مبدا بود چنانکه پرسیدی که آسمان و زمین موجود است، اما خدای کجاست چون خواجه اسمعیل که از اقربای ایشان بود، در واقعه بیشتر شد بریاضت پرداخت و جمعی از ارادت او منفعت دیدند بایزید خواست مرید او شود عبدالله مانع شد..."[2]

دبستان مذاهب هم د حالنامې په څېر، خو لږ څه په اختصار سره د بایزید د عقایدو بیان کړی دی، خو په دې توپیر سره، چې د دبستان مذاهب د مؤلف خپله لید توګه هم

---

[1] دبستان المذاهب، ۳۰۹ مخ.

[2] همدغه اثر، ۳۰۴ مخ

برېښي. په دې مانا، چې وايي له ابتدا څخه د هغه ميل او غوښتنه له "مبداء" سره وه. يعني هغه څه، چې په وروسته لږ څه فلسفي بحث کې پرې رڼا اچولای شو. دبستان مذاهب زياتوي:

"حکم شد به بايزيد که بگو رايتک و عرفتک بک و حق با او گفت فضوح الله ينا هون من فضيح الاخره استعجلوا به الحسنه و لا تستعجلوا بالسيه.

خداوند با او سرود...

بايزيد در مانداگر نماز ميگذارم مشرک ميشوم و اگر نميگذارم کافر. پس فرمان رسيد که نماز انبيا گذار پرسيد که آن کدام است. حق تعالی فرمود صفت معبود بود پس ان صلواة اختيار نمود."([1])

دبستان مذاهب د بايزيد د نبوت د مسالې يادونه هم په ډېر صراحت سره کوي:" حق تعالی اورا به نبوث برگزيد و به پيغمبری دست گرفت".([2])

خو د دبستان مذاهب مؤلف ددغه خبرې يادونه د اخوند درويزه او نورو مؤلفانو په څېر نه کوي، بلکې په داسې لهجه او صراحت يې وړاندې کوي، لکه پخپله چې هم په دې معتقد وي، خو حواله يې بيا هم حالنامه ده.

دبستان... هم د بايزيد پر ضد د هغه د مخالفينو د

---

[1] ايضاء، ۳۰۵ مخ

[2] ايضاء، ۳۰۵ مخ

اعتـراض یادونـه کـوي. وایـي چـې د هغـه مخـالفینو بایزیـد تـه وویـل، چـې حـق تعـالی پـر تـا امـر کـړی دی ووایـه، چـې ماتـه جبراییـل راځـي او زه مهـدي یـم، خـو خلکـو تـه کـافر او بـې لارې مـه وایـئ. دبسـتان مـذاهب بیـا هـم دا خبـره تکـراروي، چـې هغـه خپـل ځـان نبـي بالـه او خلـک یـې ریاضـت او لمانځـه تـه دعوتول، خو لوری یې نه ښوده. زیاتوي:

"فرمـود غسـل بـا آب حاجـت نیسـت چـه همـین کـه بـا درسـید تـن پـاک میشـود چـه چـار عنصـر از مطهـرات اسـت و گفـت هـر کـه خـدا را و خـود را شناسـد، آدمـی نیسـت و اگـر مـوذی اسـت حکـم گـرگ و پلـنگ و مـار و کـژدم دارد، پیغمبـر عربـی گفتـه اقتـل المـوذی قبـل الایـذا و اگـر نیکـو کـار و نمـاز گـذار اسـت حکـم گـاوو گوسـفند دارد کشـتن آن جـایز اسـت، بنـا بـرین مخالفـان خـود شناسـی را کشـتن فرمـود چـه اینهـا حیواننـد اولئک کالانعام بل هم اضل و گفت.

هـر کـس خـود را نشناسـد و خبـر از زنـده گـی جاویـد و حیـات ابـدی نـدارد، مـرده اسـت و حـال مـرده کـه وارثـان آن چنـین مـرده باشـند، بـه زنـده گـان رسـد، بنـا بـرین نیـز حکـم بـر قتـل نـادان کـرد و اگـر هنـدو را خودشـناس یافتنـد، بـر مسـلمان تـرجیح میـدادی او بـا فرزنـدانش مـدتها راه میـزد، امـوال از مسـلمانان وغیـره سـتده، خمـس امـوال در بیـت المـال میداشـت چـون حاجـت شـدی بـر اهـل اسـتحقاق قسـمت کـردی و او و فرزنـدانش همـه از فسـوق مجتنـب و از زنـا و از اعمـال

ناشایسته و از بردن مال موحد ان و ستم بر یگانه نینان به کران بودند ..."([1])

دبستان... له هغه وروسته، چې د بایزید روښان د آثارو یادونه کوي، دا هم څرګندوي، چې :"ګویند حق با او بی میانجی جبرئیل سخن کردی."([2])

په دې ډول په دبستان مذاهب کې هم په ډېرو لنډو عباراتو سره د بایزید روښان د عقایدو اندازه لګول شوې ده. ددغه مطالبو د څېړنې په رڼا کې د بایزید روښان د شخصیت په باب څو فرضیې مطرح دي:

_ بایزید روښان د نبي او هادي په توګه.

_ بایزید روښان د واجب الوجود د مدعی په توګه.

_ بایزید روښان د اسلامي متصوفینو او عارفانو په لړ کې د یوه عارف او متصوف په حیث.

موږ د بایزید روښان د وخت د اصلي او هم د فلسفي پوهنو او عرفاني_تصوفي تعلیماتو په رڼا کې په دې باور یو، چې د بایزید روښان د څو اړخیز شخصیت تحلیل او شننه تر ځینو حدودو پورې امکان لري. د پورتنیو مواردو په باب وڅېړل شي، ځکه یادې شوې فرضیې، کله د نړۍ د نورو متفکرینو او فلاسفه وو په تېره د معاصرو سترو لیکوالو په آثارو کې هم وینو، چې په همدې فصل کې پرې رڼا اچوو.

---

[1] ایضاء، ۳۰۸ مخ.

[2] ایضاء، ۳۰۹ مخ

د: د بایزید روښان د شخصیت روانـــي او انفسی اړخ:

" ته لومړی ووایه ، چې
خوب دې لیدلی دی، چې
بیا زه ووایم ته څوک یې".

فاف: تعبیر خواب و بیماری های روانی.
فروید_۵۹ مخ

حالنامــه د بایزیــد روښــان د عرفــاني او معنــوي شخصــیت زیــات اړخونــه بیــانوي. نومــوړی اثــر پــه ناخودآگــاه او نــاخبره توگــه د بایزیــد د ځینــو ســایکولوجیکو او روانــي غوښتنــو اړخونــه هــم څرگندوي، چې په عمده توگه د هغه د خوبونو په ترڅ کې ځینې ټکي جوتیږي.

لــه بلــې خــوا پــر خوبونــو بانــدې اعتقــاد او د خوبونــو انگیــزو تــه پاملرنــه د بایزیــد روښــان لپــاره ټــولنیز فرهنگــي بنســټ هــم لــري او هغــه لــه یــوې خــوا د پښتنــي عنعنــوي ټــولنې موجودیــت، اســلامي فــرهنگ او د وخــت لاســبری ټــولنیز روان و، چــې مــوږ دمخــه پــه لومــړي فصــل کــې ورتــه گوتــه نیــولې ده، لــه بلــې خــوا پــه اســلامي فــرهنگ او د هغــه تــر اغیــزې لانــدې پښتنــي ټولنــه کــې، پــر شــیطاني او رحمــاني خوبونــو بــاور څــه لــږ مثالونــه نــه لــري، بلکــې پــه اســلامي فــرهنگ او زده کــړو کــې پــه وار وار د حضــرت یوســفع، د حضــرت محمــدص، او نــورو ســترو شخصــیتونو د خــوب لیــدلو یــادونې شــوي دي، چــې مــوږ یــې لــه بیا ځلي یادونې ډډه کوو.

پــر دې اســاس بــې ځایــه بــه نــه وي، چــې د څــو تنــو ارواپوهــانو

په تېره د فرويد او يونګ د نظرياتو په رڼا کې د بايزيد روښان انصاري د دننني دنيا دغه اړخ هم تحليل کړو.

د فرويد په عقيده، خو بونه يوازې د مختلفو حسي تحريکاتو نتيجه نه ده، چې امکان لري يوازې د يوه ويده انسان لپاره رامنځ ته شي، بلکې دا هم بايد ووايو چې خوب خپله ځانګړې مانا لري او هغه زموږ د باطني غوښتنو، آرزوګانو، اندېښنو او د ټولنيز چاپېريال د پېښو انعکاس دی. فرويد دې نتيجې ته رسېږي، چې خوب زموږ د شعور له عملونو څخه يو عمل دی. خوب په هماغه وخت او حالت کې، چې د انسان خطرناکې هيلې او له جنايت څخه ډکې غوښتنې په بې ضرره او ناڅرګنده توګه جبيره کوي او پرته له دې، چې بل چاته آزار ورسېږي، خوب ليدونکی ارضا کوي. د خوب ليدونکي لپاره د خوب د حالت دوام ورکوونکی هم دی. نوموړی زياتوي:

"دا خوب دی، چې د طلايي هيلو او زموږ د لوړو او عالي غوښتنو د ترسره کېدو په خاطر، چې په واقعي او ويښه دنيا کې يې تحقق له درده ډک او خطرناک دی. موږ (آرام)، خوشحاله او بې له تشويشه خوب کولو څخه برخورداره کوي."([1])

هدف دا دی، چې د زياترو خلاقو او سترو شخصيتونو

---

[1] فرويد، تعبير خواب و بيماري هاى روان. "ترجمه:ايرج پور باقر"،(تهران: انتشارات آسيا، چاپ دوم. ۱۹۶۳ع)، ۱۱مخ

هـیلې او آرزوګـانې د هغـوی د نـاخبره شـعور لـه لارې پېژنـدل کېـږي او څېـړل کېـږي. بایزیـد روښـان هـم هغـه ځلانـده څېـره ده، چـې پـر ظـاهري او څرګنـد شخصـیت سـربېره ډېـره پیـاوړې او غني باطني دنیا لري.

کېـدای شـي پـه حالنامـه کـې چـې کـوم خوبونـه ثبـت شـوي دي، د پښتنـي ټـولنې د عنعنـوي ځـانګړنو پـه مقیـاس او دا رنګـه د اسـلامي فـرهنګ ارزښتونـو تـه پـه پـام سـره، چـې خوبونـو تـه خـاص ارزښـت ورکـوي، د هغـه د راتلـونکي شخصـیت د ودې، تکامـل او بشـپړتیا لپـاره غـوره روانـي انګیـزې ګرځېـدلې وي. همدارنګـه بایزیـد روښـان تـه دغـه خوبونـه د راتلونکیـو معنـوي مقامـاتو د حصـول لپـاره هـم د الهاماتو سبب شوي دي.

پـه هـر صـورت مـوږ د اړواپـوهنې د څېړنـو پـه تـرڅ کـې د بایزیـد روښـان د شخصـیت پـه رغښـت کـې لـه دغـه روانـي اړخونـو سترګې نه شو پټولای، نو ځکه څه ناڅه یادونې ته یې اړه ده.

په حالنامه کې د بایزید روښان خوبونه په دې ډول دي:

ـ "بیان در آمدن خواطر ملکی در دل بایزید قدس سره"[1]

ـ "خواب دیدن بایزید قدس سره خضر علیه السلام را"[2]

ـ "بیـان سـبب نـزول الهـام بـر بایزیـد قـدس سـره و دانانیـدن معنی کلمه..."[3]

---

[1] حالنامه، ۲۷ مخ.

[2] حالنامه، ۳۹ مخ

[3] حالنامه، ۴۲ مخ

_ "خواب دیدن پیر دستگیر که در خانه من زنار دلران آمده اند."([1])

_ "بیان سبب جمع آمدن منافقان که بایزید دیوانه شده است، باید بست تا به شعور آید."([2])

په دغه لنډ فهرست کې وینو، چې د بایزید د څرګند عمل او ظاهري چلندونو په څېر د هغه دننني او نفساني تمایل او رغبت هم زیات مذهبي او دیني دی. کله چې د نورو ادیانو او مذاهبو د سترو کسانو په باب ګورو، د بایزید نفاسیت هم له هغو سره د پرتلنې وړ دی او ان ځینې الهامي او هاتفي پیغامونه د خوبونو او خاصو رواني حالاتو له مخې راڅرګندېږي.

د مثال په ډول: د بنو اپریه (Benoit Perier) په نوم یو ارواپوه په خپله یوه رساله کې، چې نوم یې دی "خوب او د ستورو لیدلو په باب اټکلونه" او په ۱۵۹۸م کال یې خپره کړې، د خوبونو لیدلو په باب زیات څه لري. نوموړی د خوب لیدلو علتونه پر څلورو برخو وېشي.

د هغه په نظر جسمي ناروغي هم کېدای شي. چې ناروغ له سخت عاطفي انقلاب سره مخامخ کړي یا له هیلې، امید او یا وېرې څخه ورته یو حالت پیدا شي، بل علت د شیطان مکر او د هغه نفوذ او اغېزه ده، چې د مذاهبو یو رب النوع

---

[1] حالنامه، ۱۳ مخ

[2] حالنامه، ۱۶۲ مخ

یا مسیحي شیطان دا کار کوي. هغه لیکي:" انسان له هغه څه څخه، چې باید ترسره یې کړي او یا یې ترسره کوي، مخکې له دې چې خبر شي، شیطان ترې خبرېږي او شیطان د خوب په ترڅ کې هغه څه انسان ته ورښیي."([1])

خو هغه څه، چې موږ ته په زړه پورې دي، هغه د خوبونو څلورم علت دی، چې څېړونکي ښودلي دي، چې زموږ له موضوع سره هم رابطه لري او یا کېدای شي ارتباط پیدا کړي.

د بنواپریه په عقیده، چې یونګ ترې اقتباس کوي، هغه خوبونه څرګندوي، چې:"د خدای له لارې بنده ته الهام کېږي، د خوبونو ملکوتي علامه د هغو له مضمون څخه عبارت ده، په دې مانا چې دې خوبونو داسې مسایل روښانه کړل، چې علم پرې له فضل او الهي عنایت پرته امکان نه درلود. لکه د راتلونکي امکانات، د زړه اسرار او د ایمان رمزونه، خدای پخپله خپل بنده ګان ددغو خوبونو له اصالت څخه خبروي."([2])

نوموړی دا خبره هم واضح کوي، چې شیطاني خوبونه هم انسان له ځینو اټکلونو خبروي، چې انسان د هغه پر دروغو باور وکړي، خو دا چې کوم یو شیطاني او کوم یو رباني

---

[1] کارل ګوستاویونک، روانشناسی و دین "ترجمه، فواد روحانی" (تهران: فرانکلین، ۱۳۵۴)، ۶ مخ.

[2] ایضاء، ۶۰ مخ

دی، نو د هغه بېلوالی سخت دی، خو له کومه ځایه چې زموږ په وجدان کې یوه رڼا شته، نو د هغې روښنایی په مرسته یې موږ الهامي منشاء پېژندلای شو.

همدا ډول کارل گوستاویونک په دې لړ کې د خوبونو د رباني منشاء په باب د یو بل ارواپوه کاسپاریوسر د خوبو اټکل هم رانقلوي او لیکي:

"یوازې هغه خوبونه الهي منشاء لري، چې د سپېڅلي کتاب په موجب د اسماني وحې خاصیت ولري. دا ډول خوبونه هر څوک نه گوري ان هغه څوک، چې د وحې او الهام خاص انتظار هم ولري، بلکې یوازې د ادیانو په لویانو او پېغمبرانو پورې اړه لري، چې یا د خپل تصمیم او یا د الهي مشیت پر بنسټ دا ډول خوبونه ویني..."([1])

د پورتنیو ویل شویو ټکو او مطالبو پر استناد کله، چې د بایزید روښان د ځینو خوبونو الهامي اوازونو او مخصوصو رواني حالتونو ته گورو، هغه د یو عارف، صوفي، د وجد او شور جذبې خاوند دی. لکه چې وایي:" له اوله له مبدا سره د هغه رغبت" و، نو د هغه په نیم ویښ او نیم آگاه حالتونه، د هغه د خوب حالتونه له الهامي خوبونو سره سرخوري. حال دا چې په بحث او خبرو اترو او استدلالونو کې هم هغه د الهام له نزول څخه انکار نه کوي.

---

[1] ایضاء، ۶۱ مخ.

د بایزید روښان له ټولو روئیایي حالتونو څخه مهم او ډېر غوره هغه دی، چې نوموړی خضر علیه السلام په خوب کې وینې. دا د هغه د ژوند هغه حالت دی، چې له یوه نوي بدلون او انفسي انقلاب سره مخامخېږي. د حضرت خضر علیه السلام په لیدلو سره هغه په نوې رواني دنیا کې قدم ږدي او ځان له عادي بهیر څخه جلا کوي، سره له دې چې د بایزید روښان د خوب لیدلو دغه برخه په تفصیل سره په حالنامه کې راغلې، په دې ډول پیلېږي:

"چون روح جاری پیر دستگیر قدس سره در عالم مثال رفت دید که بزرگی روی بسوی قبله نشسته است و من از آن بزرگوار میگذشتم و آن بزرگوار فرمود که ای بایزید! از من بی حاصل میگذری. پس پیر دستگیر قدس سره گفت شما کیستید! آن بزرگوار فرمود من مهتر خضر هستم. پیر دستگیر گفت که مرا بر تو یقین است، اگر من میدانستم که تو خضر علیه السلام هستی من آمده قدم بوسی نموده از تو دعا میخواستم.

چون پیر دستگیر قدس سره برگشته قدم بوسی کرد گفت: که مرا دعا کن. خضر صلوات الله علیه فرمود که من ترا دعا نکنم و لیکن میخواهم که با من برادر دین شوی و دین خود با من شریک و برادر دین تو شوم. مرا دعا بکن که دعای تو مرا کافی است..."([1])

---

[1] حالنامه، ۳۹ مخ

دغه حالت ټول په خوب لیدلو کې تېرېږي، خوب لیدونکی یا بایزید روښان پکې له خضر علیه السلام سره په بحث او خبرو اترو کې پر خپې گناهگاری له اعتراف څخه پیل کوي، خو مقابل لوری (خضرع) ټینگار کوي، چې له تا سره د دین په گډون کې ماته کوم زیان او ضرر نه رارسېږي. دا په واقعیت کې د روښان د روانې تسکین او پر خپله پاکۍ باندې د باور د پیاوړتیا ډېره حساسه مرحله ده، تر هغې چې بایزید له بسم الله الرحمن الرحیم له ویلو وروسته له خضر علیه السلام سره د دین د شریکولو خبره کوي او بالمقابل خضر علیه السلام له بایزید روښان سره د دین شریکولو اعلام کوي، له دې وروسته وایي:

"پس دل پیر دستگیر قدس سره گفت: که امروز کرم فرمایی و سایه همای خود بخانه من انداز، اگرچه میدانم که به آب و طعام حاجت ندارد اما از طفیل تو دیگران مستفید شوند بهتر است. خضر صلوات الله علیه قول نموده بر خاسته همراه ایشان روان شد. پیر دستگیر قدس سره در دل اندیشه کرد که اگر این شخص مهتر خضر صلوات الله علیه است فبها و اگر کسی دیگر است سخن بود گذشت..."[1]

بایزید په همدغه حالت کې له زیاتو شکونو او تردیدونو څخه تېرېږي، هغه په الهامي او غیبي ډول پوهېږي، یا

[1] حالنامه، ۳۹ مخ

پوهـول کېـږي چـې لـه حضـرت خضـر عليـه السـلام سـره يـې ملاقـات کـړی دی، بيـا پـه همدغـه حالـت (د خـوب ليـدلو پـه حالـت) کـې يـوې چينـې تـه ځـي او هلتـه ټـول اوبـه څښـي، زيـات وگـړي وينـي، خـو د مينځـو لـه لاسـه لـه اوبـو د بايزيـد روښـان تنـده نـه ماتېـږي، تـر هغـې چـې حضـرت خضـرؑ د هغـه لـه زړه پوهېـږي او پخپلـه اوبـه ورکـوي او پـه همدغـه اوبـو د هغـه بشـپړه تنـده ماتېـږي. "پـس مهتـر خضـر صـلوات الله عليـه گفـت: الحمـدالله رب العـالمين از دسـت مـن بـآب حيـات سـيراب شـدی. بعـد از خـواب بيـدار شـد آه سـرد بـر آورد و گفـت: کاشکی از اين خواب زود بيدار نشدمی..."([1])

کلـه چـې مـوږ د بايزيـد روښـان د خوبونـو پـه لـړ کـې د همدغـه خـوب مـواد او عناصـر وينـو لـه هغـو هـم جوتېـږي او د هغـو لـه سـمبولونو او پخپلـه د خـوب لـه روان څخـه، چـې د بايزيـد خـوب د هغـه د کمـال پـه لـور يـو فکـري روانـي حرکـت دی. هغـه پکـې لـه ټـول شـک او ترديـد څخـه تېرېـږي او يـو ډول روښانيـت تـه لاره پيـدا کـوي. لـه بلـې خـوا د اوبـو څښـل او هغـه هـم د حضـرت خضـرؑ لـه لاسـه د هغـه د بيـا ځلـي ژونـد مانـا ورکـوي. اوبـه د ژونـد او حيـات سـمبول دی. يـونگ پخپلـو نتيجه گيريو کې دې ته رسېږي، چې وايي:

"د خوبونـو د تعبيـر لپـاره بايـد يـوازې مـواد غـوره شـي، چـې

[1] حالنامه، ۴۱ مخ

په ژرګنده توګه او محسوس ډول د خوب جزء دی. خوب خپل ځانګړي محدودیتونه لري او یوازې خپل ځانګړی شکل موږ ته وایي، چې ورپورې اړه لري او څه شی ترې موږ لیرې کوي."[1]

پر دې اساس کله چې د پورتني خوب عناصر او اجزاء وینو، په هغه کې هم سمبولونه او فکري او رواني حرکتونه په ژرګنده د بایزید روښان له عمل او مبارزې او هڅو سره مطابقت لري، خو د هغه پر رواني او شعوري حالت باندې مذهبي او دیني فضاء ډېره په ژرګنده رابلنه ده او دا یوازې د بایزید روښان په باب نه، بلکې د نورو مذهبي او رواني شخصیتونو په برخه کې هم صدق کوي. د مثال په ډول: د منځنیو پېړیو په کلیسایي لیکنو کې له دې خبرې انکار نه کېږي، چې امکان لري، یو خدایي نفوذ احیانا په خوب کې ظاهر شي، خو په دې برخه کې ټینګار نه دی شوی او طلب هم دا حق ځانته ساتلی، چې پر هره برخه باندې وپوهېږي، چې آیا هغه څه چې د خوب په صورت کې ظاهرېږي اعتبار لري او که نه...."سره له دې، چې کلیسایي تصدیقوي، چې ځینې خوبونه د خدایي منشاء لري، خو زیات تمایل نه لري، چې خوبونو ته جدي پاملرنه وکړي، بلکې حتی له دې عمل نه ځان ژغوري، پر دې اساس له دې څخه هم انکار نه کوي،

---

[1] کارل ګوستاویونګ، انسان و سمبولهایش. (ترجمه ابو طالب صارمی) چاپ دوم، ۱۳۵۹ (تهران، انتشارات امیر کبیر ۱۳۵۹) ۲۷ مخ.

چې امکان لري ځینې خوبونه د خدای له خوا د سیده الهام لرونکی وي."[1]

دغه راز حالنامه د بایزید روښان د نورو خوبونو او روانې حالتونو په باب نور ټکي هم لري. د مثال په ډول له پلار سره د مال د تقسیم په باب هم د اثر په (۲۲) مخ کې یو خوب وینې، چې اوبه پر پټیو ورسموي او دوه تنه نور راځي او هغه یوې کندې ته ورسموي، خو د حالنامې مؤلف ددغه ساده خوب تفسیر او تعبیر هم بیانوي.

همدا ډول په یوه بل خوب کې، چې هغه هم دینې او الهامي منشاء لري او د یوې نسبتاً پېچلې مسألې حل له ځانه سره لري، هغه هم په زړه پورې دی. دغه خوب د بایزید د پیر د پیدا کولو په باب دی. په دې ډول د نوموړي خوب یوه برخه: "اما در آن ایام این چنین کس یافت نمیشد که در وی صفت پیر بیابم تا مرا راه راست نماید... ناگاه شبی اسمعیل پسر شیخ محمود و عمزادهء بایزید قدس سره پدر خود را در خواب دیدي. میگوید او را که در فلان طاق فلان کتاب است، در وی فلان اسم نوشته است. اگر آنرا بخلوت بخوانی، منفعت دین بیابی. چون خواجه اسمعیل از خواب بیدار شد، تفحص نمود و آن کتاب را یافت و در آن کتاب اسم اعظم نوشته دید. خواجه اسمعیل فی الحال حجره

[1] یونگ، روانشناسی و دین، ۳۳ مخ

تاریک ساخت و در خلوت نشست و اسم اعظم آغاز کرد و شب بیداری اختیار نمود..."[1]

حالنامه د بایزید روښان د تره د زوی شیخ اسمعیل خوب رانقلوي. یعنې هغه څوک، چې پر بایزید روښان باندې یې معنوي نفوذ درلود. په هر حال دغه خوبونه او یا الهامي حالتونه د حالنامې او په تېره د بایزید روښان د معنوي شخصیت او د غیب په اسرارو باندې د پوهېدو غوره او څرګند اړخ جوړوي او د پورتني حالت اقتباس او ثبت به هم د بایزید روښان د خوبونو لپاره یوه ذهني زمینه وي.

په هر حال! دا او داسې نور مطالب او مسایل په مجموع کې د بایزید روښان د انفسي او دننني شخصیت ښکارندوی او څرګندوی دی. فروید عقیده لري، چې د خوب ارزښت په داسې شرایطو کې، چې عقل پر حس او اراده غالبېږي او اوس یې وخت تېر شوی دی. په هماغه وخت کې یې ارزښت او اهمیت په اسانۍ د پوهېدو وړ و، ځکه چې په هغه دوران کې فلسفې تفوق درلود او نن ورځ طبیعي علومو دغه تفوق له منځه وړی دی. ځینو پوهانو خوب د ذهن یو ډول استقلال باله او ځینو هم د طبیعت په نسبت د حواسو له بنده ګۍ څخه خوبونه د روح خلاصون او ژغورنه بلله، خو د فروید په عقیده:"زموږ په دوران کې له

[1] حالنامه، ۳۷ مخ

عارفانو او زاهدانو پرته نور څوک ددغه ډول عقایدو پلویان نه دي."([1])

دا سمه ده، چې طبیعي او مثبته علوم به د خپلو معیارونو او پرنسیپونو پر بنسټ له دغه ډول مسایلو سره روغه جوړه ونه لري، خو موږ له دې هم انکار نه شو کولای، چې د انسان دننۍ او انفسي دنیا هم ډېره پېچلې او له رنګینیو ډکه ده او دغه پېچلتیا د رواني او د هغه د بېلابیلو حالتونو د راسپړلو او شننې په ترڅ کې څېړلای شو.

فروید د دوپرل یو عارف شخصیت عقیده په دې باب یادوي، چې یوازې بېداري او ویښه نه، بلکې خوب هم د متافزیکې دنیا د پوهېدنې په اسانتیا کې تر هغه ځایه، چې په انسان پورې اړه لري، ګټور عامل دی.

خوب د بېدارۍ او رښتیا د وخت د رواني فعالیتونو دوام هم بللای شوی او دا هم کېدای شي، چې هغه مقصدونه چې د ورځې په ترڅ کې یې پرې بری موندلی دی، لوری ورکړي. خوبونه د انسان شکایتونه، ستونزې رفع کوي او کېدای شي د شاعرانو او آهنګ جوړوونکیو لپاره د نویو الهامونو منبع شي.

په لنډ عبارت سره:" د غیب ویلو هغه قدرت، چې خوب ته منسوبېږي، د هغو مشاجراتو او خبرو اترو سبب شوی که ضروري باورونه پرې له مشکلاتو او شکونو سره مخامخ

---

[1] فروید، تعبیر خواب و بیماریهای روانی، ۵۸ مخ.

شوي پر ځای ده، چې په دې برخه کې له هر ډول نفي یا انکار څخه ډډه وکړو. ددې لپاره چې ددغه ډول قضایاوو روانې حقیقي توجیه امکان ډېر زیات دی."[1]

ددې برخې په پای کې کله، چې خپلې خبرې راټولوو او د نتیجې په توګه وغواړو څه ووایو، زموږ بیان بیا هم د بایزید روښان انصاري د عارفانه، صوفیانه شخصیت پر محور څرخي، د هغه "روان" او ذهني نړۍ د هغه تر ظاهري او څرګندې دنیا پېچلې ده او یا په بل عبارت د هغه ظاهري شخصیت د هغه د انفسي او دننینو بعدونو یوه "نیمه څرګنده" برخه ده. کله چې حالنامه ګورو او کله چې د هغه بحثونه او استدلال ته ګورو او یا د هغه نورو آثارو ته پاملرنه کوو، په ډاګه وینو چې موږ له یوه داسې شخصیت سره مخامخ یو، چې هغه درېدا او تمېدا نه منې، د هغه تن او روان د هغه جسم او روح له یو ډول هېجان، شور او جذبې څخه ډک دی. هغه په هرڅه او هره شېبه کې له اسفل څخه اعلی ته د "بدلون" او "کېدلو" په حالت کې دی.

د: بایزید روښان د یو عرفاني او فلسفي شخصیت په توګه:

په اسلامي تمدن کې دوه فکري جریانونه زیات د غور او تامل وړ دي. دغه دوه جریانونه له فلسفه او تصوف دي.

[1] فروید، تعبیر خواب، ۵۹۰۰ مخ.

"پل نویا" د پروفیسور ارنالدز له قوله لیکي:

"د اسلامي نړۍ فلاسفه وو د واقعي مسایلو پر وړاندې له عجیب رندوالي څخه کار اخیستی دی. ددې پرځای، چې د هستۍ او ژوند د اسرارو په باب فکر وکړي، ډېر وخت یې په دې لګولی، چې د ارسطو او افلاطون دا متن او یا هغه متن د ځان لپاره د فهم وړ وګرځوي."(۱)

په اسلامي نړۍ کې فلاسفه په یو مجرد چاپېریال کې بند او د ژوند له واقعیتونو څخه ګوښې په فکر کولو بوخت وو. فلسفې په جامده او مجرده توګه د افلاطون او ارسطو تېر بحثونه تکرارول. پرته له دې، چې دا په نظر کې ونیسي، چې هغوی په خپله د یو ډول خاصو شرایطو پیداوار وو. په دې ډول د یوه پوه دا طرح په شرقي اسلامي نړۍ کې صدق کوي، چې:

"د فلسفې واقعي مسایل فیلسوف مطرح نه کړل، بلکې صوفي طرح کړل، د صدق او اخلاص مشکله لاره یې غوره کړه. فیلسوف د مسالې د حل لپاره د ارسطو او افلاطون پر وینا اتکا وکړه. فقیه د دیني ارشاداتو ظواهرو ته پناه یووړه، خو یوازې صوفي ځان ته مراجعه وکړه او د شخصي تجربې لاره یې غوره کړه."(۲)

---

[1] سید بهاوالدین مجروح "پیام صوفی بت شکن به بت پرستان قرن بیستم، ادب، شماره دوم (کابل: کابل پوهنتون، ۱۳۵۵) ۱۷ مخ

[2] همدغه ځای

خو په همدې لړ کې، چې کله د بايزيد روښان تصوفي او فلسفي ابعاد څېړو، مشکله به وي، چې هغه د خپلې زمانې او يا د هغه د ماضي له متفکرينو، فلاسفه وو او متصوفينو سره پرتله کړو. وينو چې کټ مټ هغه د هېچا په سلو کې سل پيروي نه ده کړې او نه يې د کوم متفکر او فيلسوف او صوفي تقليد کړی دی.

پير روښان د خپل وخت ډېر هوښيار او تېز فهم انسان دی. د درويزه په قول "اين ملعون مرد زيرک و تيز فهم بوده."([1]) دغه راز سيد تقويم الحق کاکاخېل د درويزه خبره په بل عبارت هم راوړي. ليکي:

"دا کم علمه خو ډېر ذهين بې مرشد صوفي په علم باطن او سلوک دواړو کې د يو خاص مقام او يو خاص انداز دعويدار و. دې کې شک نشته، چې ډېرو سختو رياضتونو دده په خوله او نظر کې يو خاص اثر پيدا کړی وو."([2])

په هر حال د بايزيد روښان تصوفي او فلسفي مطالعه موږ د اسلامي مدنيت او شرقي ټولنې د يوه صوفي او متفکر په توګه څېړو:

عرفان څه شی دی؟ په واقعيت کې عرفان داسې پوهه ده، چې پر روحاني او نه تشريح کېدونکي حالت ولاړه ده. په دغه حالت کې انسان ته دا احساس پيدا کېږي، چې له مطلق ذات سره مستقيم او بې واسطه اړيکې پيدا کړي. دا

---

[1] اخوند درويزه، تذکرة الابرار والاشرار، ۱۲۷ مخ.

[2] اخوند درويزه، مخزن (لهـ) مخ

احساس البته روحاني حالت دی، حدود نه لري. داسې حالت، چې په هغه کې عارف مطلق ذات د برهان په وسیله نه، بلکې د ذوق او وجدان له مخې پېژني.

د زرین کوب په قول په یاد شوي حالت کې عارف داسې حالت لري، چې هغه نه بیانېږي. هغه څه، چې د نوموړي په وجدان کې دي، اندیشه نه ده، بلکې مجرد احساس دی. پر دې اساس د هغه حالت تر زیاته حده سلبي او منفي دی او هغه نه شي کېدای نورو ته تلقین او القاء شي. که څوک وغواړي دغه حالت تجربه کړي او پرې پوه شي، باید عرفان ته مخه کړي، عارف شي، تر هغه چې څوک عاشق نه شي، د عشق شور او جذبه نه لري، تر هغه چې څوک عارف نه وي، د عارفانو په حالت نه شي پوهېدای.

په دې ډول هغه څه، چې د عارف په دننني روان کې ګرځي، د هغه په نزد ادراک او معرفت دی او هغه د یو لړ حقایقو او واقعاتو حکایت کوي، چې له عقل او استدلال څخه اوچت مقام لري. دا حالت د عارف پر تن او روان خاصه اغېزه کوي او د هغه دننني ژوند ته ځانګړی رنګ ورکوي.

د معرفت دغه حالت په مسلمانانو په تېره په متصوفینو پورې اړه لري. سره له دې، چې هغوی د شریعت پیروي کوي، خو له خدای تعالی سره د مستقیم او بې واسطه ارتباط امکان ته هم قایل دي او هغه ته د رسېدو لپاره سلوک او ریاضت غوره کوي.

"ماکس هورتن د هندوانو او برهمنانو د مذاهبو د عقایدو اغېزه په تېره د حلاج پر خبرو او ځینو نورو متصوفینو لکه بایزید او جنید باندې هم پیاوړې احساس کړې ده. هارتمان د هندوانو اغیزې ته_ پر نورو عواملو سربېره_ زیاته پاملرنه کړې او دغه نظریې د یو لړ قرائینو په مرسته هم تایید کړی دی.

د فونکرمر هندي او بودایي عنصر، چې د نوموړي په عقیده جنید او بایزید(*) یې مظهر دې، خبرې کړې او بل عنصر یې هم ښودلی، چې هغه مسیحي رهبانیت دی، چې حارث محاسبي او ذوالفنون مصري یې مظاهر بللي دي.(1)

داکتر عبدالحکیم هم دا خبرې جوتوي. وایي:

"په دې ډول وینو حلاج، چې د جنید په اند یو مجنون و. له بایزید سره، چې ځینې بې د فناد طریق لومړنی اعلامونکی بولي، بشپړ توافق لري او بایزید (بایزید بسطامي) په دې دلیل سره، چې په داسې خاوره کې لوی شوی، چې له بودایي افکارو څخه خړوب شوي او د نیروانا له بودایي عقیدې څخه یې اغېزمن بولي."(2)

---

* مطلب ترې بایزید بسطامي دی، چې د روښان کورنۍ هم ورته عقیدت درلود او د بایزید روښان پلار د تبرک لپاره پر خپل زوی د بایزید نوم کېښود.

1 عبدالحسین زرین کوب، ارزش میراث صوفیه، چاپ سوم، (تهران:امیر کبیر، ۱۳۵۳_ ۱۳ مخ.

2 عبدالحکیم، عرفان مولوی، "ترجمه احمد مهدی"، (تهران، ۲۵۳۶) ۱۳۲ مخ

دغـه راز د بايزيـد روښـان د سـلوک او مقامـاتو پـه پړاوونـو کې هم دا حالتونه ليدلای شو.

ـ بايزيـد روښـان لـه هنـدي فـرهنگ څخـه پـه بشـپړه توگـه متـاثر دی. هغـه هنـد کـې لـوی شـوی، زده کـړې يـې حاصـلې کړي او هلته يې ژوند او تگ راتگ کړی دی.

ـ لـه بلـې خـوا هغـه پـه خپـل انفسـي سـير او سـلوک کـې داسـې څرگنـد عـارف دی، چـې پـر بـې واسـطه اوسـېده پـوهې (معرفـت) بانـدې ايمـان لـري او د هغـه لپـاره تبليـغ او تلقـين کوي.

"يـوه شـپه، چـې پيـر دسـتگير قـدس سـره ناڅاپـه آواز واورېـده، چـې يـا بايزيـده! خپـل معرفـت بيـان کـړه، چـې مـا څرنگـه پېژنې؟ ځـواب يـې ورکـړ: يـا بـار خـدايا په هـر طـرف، پـه هـر څـه کـې، چـې گـورم د خـپلې هسـتي د زړه پـه سـترگو تـا ويـنم او لـه څـه چـې اورم سـتا آواز اورم او هرڅـه چـې شـته، پـه دواړو نړيو کې ستا له وجوده يې گنم."[1]

بايزيـد روښـان هـم سـيده او مخـامخ لـه حـق تعـالی سـره خبـرې او د زړه راز وايـي. دی هـم د نـورو عارفـانو پـه څېـر د زړه پـر پاکـی او د وجـدان پـر آواز بـاور لـري. د حالنـامې مولـف ليکـي:"او د طريقـت غسـل د زړه تشـول دي. د نفـس او شـيطان

[1] علي محمد مخلص، حالنامه، ۵۰ مخ

له وسوسې او له ټولو ګناهونو ځان ژغورل."([1])

بايزيد روښان هم په خپل فکري او انفسي سير کې د ځينو متصوفينو په څېر له معمول چوکاټ څخه وځي. پر سننو او ټولنيزه مواخذه پښې ږدي، نوي مسايل رابرسيره کوي، په علم لدنی(*) يې باور خېږي او نوي فکري پړاوونه

---

[1] علي محمد، مخلص، حالنامه، ۷۰ مخ

* علم لدنی: په فرهنګ لغات اصطلاحات و تعبيرات عرفاني کې په دې ډول تعريف شوی دی:

(علم لدنی علمی است که بنده از خدا آموزد بدون واسطه، ملک و يا پيغمبر به حکم (و آتينا فی لدنا علما) و علمی است که اهل قرب را به تعليم الهی و تفهيم ربانی معلوم و مفهوم شود نه_لدنی و علم يقين آنکه علم يقين_ بدلايل عقلی و شواهد نقلی و فرق علم ادراک نور ذات و صفات الهی است و علم لدنی ادراک معانی و کلمات از حق است بی واسطه بشر، آن بر سه قسم است: وحی، الهام و فراست.

انصاری گويد: مصطفی را علم يقين بود به خطاب لااله الا الله اورا از علم يقين با عين اليقين خواندند و آن که از عين اليقين او را به حق اليقين بردند.

علم اليقين استدلالی است، عين اليقين استدراک است، حق اليقين حقيقت است.

علم اليقين مطالعت است، عين اليقين مکاشفت است، حق اليقين مشاهده است، علم اليقين از سماع بود، عين اليقين از الهام رود، حراليقين از سبب بازرستن است.

حق اليقين از انتظار و تمييز آزاد کشتن است.)

(سيد جعفر سجادی، فرهنگ لغات و اصطلاحات، ۳۴۱ مخ)

مولوی يې علم عندالله هم بولي، چې مانا يې له علم لدنی سره يو شان ده.

علم الانسان خم طغرای ماست علم عندالله مقصد های ماست. (دفتر پنجم بيت ۲۵۸۷) دا عقيده، چې انسان د ځان دننه له منطق او حس څخه پورته د پوهې

طـی کـوي. د تـولنې د لاسـبري فکـري طـرز څخـه اخـوا گـام اېښودلـو او هغـه د نـورو متصـوفینو او عارفـانو پـه څېـر تـومتي وي، ځکه چې نوې ادعاگانې وړاندې کوي.

صـوفي د انسـان د شخصـیت.د کمـال پـه اړه د پېغمبـرۍ او وحـې پرځـای بـل مفهـوم هـم کـاروي، چـې پـه مطلـق ډول د اهـل سـنت لـه آئـین سـره مخـالف دی. پـه اسـلام کـې د پېغمبـرۍ ډېـره لـوړه انسـباني مرتبـه ده او خـاتم الانبیـاء ص یـې ډېـره بشـپړه نمونـه گڼل کېږي.

لـه خـاتم الانبیـاء څخـه وروسـته د وحـې او نبـوت بـاب وتـړل شـو. لـه پېغمبـر ص څخـه وروسـته پـه هـره پېـړۍ کـې یـوازې عالمـانو او احیـاکوونکیو ددې حـق درلـود، چـې د خلکـو د زده کـړې او لارښـوونې چـارې پـر غـاړه واخلـي، خـو مسـیح او مهـدي ص، چـې د هغـو ظهـور د قیامـت د ورځـې د نـژدې والـي مانـا لـري، د وحـې د بـابونو تـړل د معنـوي اذهـانو لـه ژورو اړتیـاوو سـره مطابقـت نـه درلود، نو صوفیانو دا حکم لیرې وغورځاوه:

"زیـاتره صـوفیان لـه اهـل سـنت سـره د سـازش پـه خـاطر پـه ظـاهر کـې د اسـلام د پېغمبـر ص د رسـالت پـای تـه رسـېدو تـه

منشاء لري، چې د هغه ترلاسه کول د تفکر له لارې امکان نه لري او یـوازې د زړه د صافولو له لارې هر هغه څه چې د خدای جزء دي حاصـلېږي، د صـوفیانو یـوه ټینگه عقیده ده. مولوی همدا عقیده په دې ډول بیانوي:

عقل دو عقلست اول مکسبی_که در آمـوزی چـو در مکتـب صـبی. (عقـل دیگـر بخشش یزدان بود_چشمه آن در میان جان بـود... (عبـدالحکیم، عرفـان مولـوی، پاورقی ۱۱۱ مخ)

قایل و، خو بله عقیده یې راوړاندې کړه او هغه دا چې ولایت له نبوت څخه لوړ دی. له کومه ځایه، چې دغه عقیده همدومره له کفر ډکه په نظر راتله، نو یو بدیعي تعبیر یې ترې وکړ، چې د مسلمانانو له نظره د منلو وړ شي. وې ویل، چې: محمد ص په خپله د نبوت او ولایت دوې خواوې لري، خو دویمه جنبه یې پر لومړۍ برتري لري. نبوت دوې خواوې لري:"د خدای خوا او د مخلوق خوا حال دا چې ولایت همدا یو اړخ لري. یعنې یوازې د خدای اړخ. یوازې د خدای اړخ لاس نسبت دې ته، چې په عین حال کې دواړو خواوو ته یې نظر وي، بهتره او بې تکلیفه ده."([1])

په اسلامي مدنیت کې شیعه فرقې دا مساله د پیغمبر روحاني وراثت ته په قایلېدو په امامت سره حل کړه او هغه څه، چې ځینو امامانو ځان ته منسوب کړل، هغه له پیغمبر څخه وروسته وتړل شوه. په اسماعیله فرقې کې دا مساله ځانګړی خصوصیت لري (چې وروسته پرې مفصل بحث کېږي) سره له دې، چې په شیعه فرقه کې عقیده دا ده، چې غایب امام ژوندی دی او هره شېبه ددې ګومان شته، چې بیا راوګرځوي او اسماني ملکوت پر ځمکه برقرار کړي. لکه چې دمخه وویل شول امامت په غلو کې د کامل انسان مفهوم لري.

---

[1] عبدالحکیم، عرفان مولوی، ۱۱۳ مخ.

د انبیاء وو ټول صفات لـه شریعت راوړلو پرته اولیاوو ـه منسوبوي. د انبیاو ټولې ځانګړنې په بل ډول او نورو الفاظو او تعبیراتو سره اولیاوو ته منسوبېږي. ولې د خدای دوست دی او د هغه له خوا رالېږل شوی دی. ولې د کرامت خاوند دی او نبي د معجزې خاوند. ددې لپاره، چې د نبوت پر حریم تېری نه وي شوی، وحی د اولیاو و په مورد کې بل نوم غوره کړ. الهام یا د زړه وحې ونومول شوه. غزالي، چې هم د سنیانو ویاند دی او هم د عرفان، ددې نظر په درلودلو سره چې د نبوت علم د انسان د معنوي تکامل لوړه مرحله ده، مهم ګام اوچت کړ."

د بایزید په مباحثو کې هم په ډېر مهارت او زیرکۍ سره او هم په ډېر تیت پرک ډول دغه فکري اړخونه لیدلای شو. د مثال په توګه: ځینې محققین لکه عبدالقدوس قاسمي د دروېزه له قوله څرګندوي، چې بایزید روښان د پېغمبرۍ مدعی هم و. ویل به یې، چې جبرییل ماته راځي او پر ما باندې وحې نازلېږي. خپل تعصنیف خیرالبیان ته به یې الهامي کتاب وایه او ویل به یې، چې دا پر ما باندې خدای نازل کړی دی. نوموړی ددغه ادعا لپاره د دومهرونو نقش جملې دلیل راوړي. په دې ډول:

"سبحان الملک الباری، جدا کرد عالم نوری از ناری، بایزید انصاری."

ددې نقش نه دا ثابتېږي، چې دی د خپلې خدایی مدعی و.

د بل مهر نقش دا و:

"بایزید مسکین_هادي المضلین" نقش نه دا ثابتیږي، چې دی د پیغمبرۍ مدعی و.[1]

حالنامه لږ څه په تفصیل سره د بایزید روښان د نیول کېدو او د کابل مغولي حکمران میرزا حکیم ته د بیول کېدو جریان لیکي. کله چې بایزید روښان د میرزا حکیم په امر له قاضي خان سره بحث کوي، د روښان له خولې د پیغمبرۍ ادعا یا د محدودیت ادعا ردوي، خو له همدغه تردید څخه ځینې ټکي جوتیږي، چې د بحث وړ بریښي او په ناسیده توګه موږ ته د بحث وړ ټکي راڅرګندوي.

"میګویم که هادي ام راه رسول الله علیه السلام را مینمایم و علی النبی (ممکن علم النبی وي) دانانم و مریدان را طریق توحید هدایت میکنم و از ظلالت و جهل و شرک باز میگردانم و حاسدان از روی حسد به جای هادی مهدی و به جای ولی نبی میگویند."[2]

دلته د بایزید روښان له خپل قول څخه دوه ټکي پوهېږو: یو دا چې دی هم د توحید لارښېي او هم د ولایت د درجې دعوه کوي. د ولایت مقام د اسلامي متصوفینو په نزد هماغه څه دي، چې موږ ترمخه ورته ګوته ونیوه او بحث مو پرې وکړ، خو کله چې دی خپل مریدانو ته د توحید د لارې لارښوونه کوي، په خپله هماغه مقام کې دی، چې د "وحدت غسل" یې کړی دی.

---

[1] د همدغه مطلب لپاره وګورئ: اخوند درویزه، مخزن، ۱۲۵ مخ.

[2] علي محمد مخلص، حالنامه، ۳۳۷ مخ

بایزید په فکري لحاظ دا پړاو ترمخه تېر کړی دی او د حق په صفت موصوف شوی دی. د حالنامې مولف (یا بشپړوونکی) لیکي:

"یا بایزید. مر ترا باید که غسل وحدت اختیار کنی و موصوف به صفت حق شوی. و آنکه در خواب دیده بودی که پیالهء پاکی مینوشم و تعبیر آن نفهمیده بودی الحال بشنو که پیاله پاک همین اسم اعظم مذکور است و از غسل پاک و منزه است".(1)

له قاضي خان سره له بحث او پورتنۍ یادونې څخه د بایزید روښان د اعتقاد پټول جوتېږي، خو موږ بیا هم د بایزید روښان دیالوګ ته دوام ورکوو. هغه د قاضي خان د بلې پوښتنې په ځواب کې وایي:

"بعد پرسید که شنیده میشود که میگویی برمن وحی(*)

---

[1] علی محمد مخلص، حالنامه، ۷۱ مخ.

* سجادي وحې په دې ډول تعریفوي: "وماینطق عن الهوی ان هوالا وحی یوحی" وحې د نبوت له خواصو څخه ده او په دوه ډوله ده: یو الهي کلام او نبوي حدیث، چې ټول اقوال یې وحې ده او کلام یې د جبرییل په وسیله د رسول په زړه کې خای نیسي، خو ځینې نبوي احادث د جبرییل له واسطې پرته راغلي دي او ځینې یې د جبرییل د نزول په وسیله او ځینې یې نفث په وسیله نبي په زړه کې چې فرمایلي یې دي: "و نفث روح الامین فی ورعی" او د جبرییل له تنزل څخه مراد، چې د روح الامین علی قلبه دا وحې الی عبده ما وحی "ته د هغه تنل دی له ملکې صورت څخه په بشري هیات کې او له نفث څخه د هغې مراد له غیب څخه، له حجاب څخه ماوراء د نبي زړه ته الهي وحې ده. له تمثیل څخه په بې واسطه ډول لکه، چې فرمایي: "قل انما انا بشر یوحی الی"

مـی آیـد. پیـر دسـتگیر جـواب داد، کـه غلـط میگوینـد مـن میفرمـایم کـه بـر مـن الهـام (**) میشـود و نـدای غیـب رحمـانی و شـیطانی چگونـه فـرق و تمییـز مینمـایی پیـر دسـتگیر قـدس سـره فرمـود کـه تمییـز میـان الهـام و وسوسـه و میـان نـدای رحمـانی و شـیطانی از دلیـل آیـت و حـدیث اقـوال مشـایخ میکنم..."(۱)

همدارنگـه الهـام هـم پـه دې ډول تعریفـوي: الهـام پـه لغـت کـې د مطلـق اعـلام پـه مانـا دی او پـه شـرح کـې د خاصـې مانـا القـاء ده. پـه زړه کـې د فـیض پـه ډول لـه اکسـاب فکـر کولـو او استغاصـه څخـه پرتـه، بلکـې یـو غیبـي وارد دی، چـې زړه تـه لاره مومي. ځینې وایي په زړونو کې د خیر القاء ده.

الهـام د مبتـدیانو مقـام دی او لـه هوښیـاری څخـه لوړتیـا لـري، چـې کلـه پـه روحـي او سـماع تـه نـژدې حالـت کـې او کلـه د خوب په وسیله حاصلیږي او کله مشاهده کیږي.

بابا طاهر په شرح کلمات کې وایي:

" الهـام بـاطن تـه د خیـر او یـا د شـر القـاء تـه وایـي او د بنـده پـه زړه کـې د چـارو صـفت دی او هغـه څـوک، چـې د الهـام رڼـا یـې پـه زړه کـې وځلیـږي او غیبـي چـارې پـه هوښیـاری سـره وپیژني.

همدارنگـه پـه مثنـوي کـې پـر قـرآن بانـدې د وحـې اطـلاق

(فرهنگ لغات و اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، ۴۸۵مخ.)

[1] ایضاء ۳۳۹ مخ

شوی دی او د وحي کتاب هم ورته له دې لامله وايي او هم يې الهام د غير انساني موجوداتو عامل او شامل ګڼلی او کله هم وحي په غير انساني موجوداتو کې بولي."

هغه د قاضي خان د پوښتنې په وړاندې د خپل اثر د نزول مساله هم څرګندوي. وايي:

"... مردمان ميگويند که ميفرمايی که بر من از روی وحی کتاب نازل شده و آن چهل سپاره است. جواب فرمود که آنچه مدعيان ميگويند خلاف است، زيرا که من گفتم حق تعالی از روی الهام بر دل من کتاب نزول فرموده است و نام آن خيرالبيان است، چهل البيان در آن مذکور است. چنانچه غوثيه بر غوث الاعظم از روی الهام نزول شده."([1])

د پورتنيو اسنادو او مدارکو او هم د نورو زياتو څېړنو له مخې، کله چې د بايزيد روښان څو اړخيز شخصيت راوسپړو، دې ته اړ يو چې د نوې ساه پوهنې په رڼا کې د هغه فکري او سلوکي سفرونه مطالعه کړو. بايزيد د يوه وتلي او نتلي شخصيت په توګه سنت شکن او د نورو عرفاني شخصيتونو په څېر عصيانګر دی. هغه چاته د تابعيت غاړه نه ږدي او نه خو په موجوده زمان او مکان کې د تمېدنې صبر او زغم لري، نو ځکه هغه د يوه صوفي او عارف په توګه دشخصي او رواني تجربو لاره غوره کوي.

[1] ايضاء، ۳۳۹ مخ

بایزید روښان، د شخصي تجربې لاره او مقامات

د حالنامې له مطالعې او همدارنګه د بایزید روښان له نورو آثارو څخه جوتېږي. چې د هغه دشخصیت یو عمده اړخ تصوف او معرفت دی. په فکري او انفسي لحاظ هغه پر شخصي ـ رواني تجربه ټینګار کوي. نوموړی په خپل انفسي سیر کې له زیاتو پړاوونو وروسته د مسکین پړاو ته رسیدلی دی. هغه په دغه سفر کې د زمان پر دیالکتیک باور لري. (پرته له دې چې د دیالکتیک اصطلاح وکارول شي) هغه په زمان کې له خامې نه پوخوالي ته رسېږي او د خپل سلوک پړاوونه وهي.

په عمده ډول د بایزید روښان خیرالبیان او صراط

التوحيد د هغه د رواني تجربې څرګندوی دي. هر صوفي او عارف او په تېره بايزيد د خپل رواني سلامت د ترلاسه کولو لپاره له خپله ځانه پيل کوي او له ځانه مرسته غواړي او له بلې خوا خپل انفسي سير د خپل کار د يو تخنيک او دسپلين په توګه کاروي او د همدغه فکري او رواني مېتود له مخې لوړو فکري پوړيو ته ځان رسوي.

له بلې خوا بايزيد روښان هم په زمان کې له ټيټو پوړيو څخه لوړو پوړيو ته ځان رسوي. له محسوساتو څخه معنوياتو ، له ظاهر څخه باطن ، له خامې څخه پوخوالي ته او له کثرت څخه د وحدت په لور پرمخ ځي. د موضوع د ښې روښانتيا لپاره به بده نه وي، چې د بايزيد روښان د اتو مقاماتو ذکر وکړو:

الف: د شريعت مقام:

د بايزيد روښان په نزد دا هغه مقام دی، چې سالک پکې د اسلام پر پنځو بناوو پابند دی. د بايزيد په فکري انفسي سير کې د تفکر او تأمل لومړی پړاو دی. يا د خپلو تفکراتو د پيل پړاو دی. بايزيد ددغه پيل اصول او پرنسيپونه په دې ډول څرګندوي:

" او بايزيد! زه دطريقت ور و هغه ته پرانيزم، چې د شريعت په علم چارکا ، د هغه پس وده و ته د طريقت پوهه وروبخښم د حقيقت ور وهغه وته پرانزم چې د طريقت په علم

چارکا. دغه پس یې د حقیقت له پوهې خبر کړم. د معرفت ور و هیغه و ته پرانزم چې د حقیقت په علم چار کار د غه پس د یگانه گي پېژندگلي وروښيي. عیان."([1])

ب: د طریقت مقام:

د طریقت په مقام کې سالک هڅه کوي، چې په خپل ځان کې د پرښتو او صاف او د پېغمپرانو اعمال پیدا کړي.

دغه اعمال او صفات په خپل ذات کې د حق تعالی صفات دي. بایزید ته الهام کېږي او خیرالبیان یې څرگندوي، چې:

"راوښایه و ماوته تاریکي روشنایي له معنی په خپل فرمان او سبحان! او بایزید! کم عقلي، منکري، گناه، غفلت، جاهلي، ناداني، مې له خپلې تاریکۍ کړي دي. عقل، ایمان، جارواته، نفته او یاد او علم مې له خپلې روښنایي کړي دي عیان."([2])

گورو، چې په دغه پړاو کې سالک په خپل انفسي سیر کې له دوو لارو سره مخامخېږي او په همدې مقام کې یې هغې لارې ته لارښوونه کېږي، چې هغه د نېکو صفاتو او د حق تعالی د روښنایي د لوري څرگندوی دي، نو کله چې سالک له دغه پړاوه تېر شي، په خپلې روانې لړۍ کې بل

---

[1] بایزید روښان، خیرالبیان (پېښور: پښتو اکیډیمۍ)، ۲۱۸مخ.

[2] ایضاء ۲۲۹ مخ.

مقام ته پورته کېږي، رومبنی مقام نفي وي. دغه نفي په زړه پوري تکاملي او دیالکتیکي نفي ته ورته ده او د حقیقت مقام ته داخلېږي.

ج : د حقیقت مقام:

په دې ډول د حقیقت په مقام کې سالک هغه حالت پیدا کوي، چې د پېغمبرانو وي. خفي ذکر کول پکې دایمي مساله ده او له دې لارې باطني صفايي (درونې سپېڅلتیا) ته رسېدل امکان پیدا کوي. د بایزید په مقاماتو کې خفي ذکر ډېر ارزښت لري. د حقیقت له مقام څخه وروسته سالک د معرفت مقام ته رسیږي.

د : د معرفت مقام:

دا مقام د انبیاړو د راز مقام دی. سالک په دې مقام کې د حق دیدار ته رسېږي. په هرڅه کې د ذات الهي جلوه لتوي او څلور شرطونه لري. سالک باید دغه شرطونه پرځای کړي:

۱ـ یعنې نفساني غوښتنې باید ترک کړي،

۲ـ هېڅ ډول حرص ونه لري،

۳ـ شهوت باید پرېږدي،

۴ـ طمع باید هېڅ په ذهن او فکر کې ونه ګرځوي.

سالک باید له دغه شیانو په کلکه ځان وژغوري. خیرالبیان لیکي:

"او بایزید! د معرفت زده د یگانه گی زده او چار یې هغه ده چې هر چار زما په حضوري کا ادمیان."([1])

او په بل ځای کې راوړي:

"گوره! په معرفت کې مقام د قربت د وصلت و د وحدت سکونت دی، په تا دې وي اعلام او عارف واجد مقرب واصل موحد مسکین وي عیان."([2])

په دې ډول که د هگل درې گوني فکري مراحل په نظر کې ونیسو، نو د شریعت مقام د تېز (حکم) پړاو دی او د معرفت مقام له انتي تېز سره ورته والی لري. البته دا په فکري او رواني بهیر کې مطالعه کېږي. له دغو مراحلو او پړاوونو څخه د معرفت مقام خاص ارزښت لري.

ځکه د بایزید په قول د معرفت په مقام کې د قربت، وصلت، وحدت او سکونت ته نژدې کېدل دي. یعنې له کثرت څخه د وحدت پر لور فکري حرکت دی. په معرفت کې قربت حاصلېږي.

هـ : د قربت مقام:

په دې مقام کې یوازې د سالک غوږونو ته د حق اواز وررسېږي، د مخلوقاتو اوازونه ورته د حق تسبیحات ښکاري او د سماع په خوند هم پوهېږي. خیرالبیان دغه

---

[1] ایضا، ۲۵۳ مخ.

[2] ایضا، رر

فکري حالت په دې ډول څرګندوي:

"ګوره! هر علم زما له علمه دی، هر نوم زما له نومه دی، هر زور زما له زوره دی، هر اواز زما له اوازه دی، هر رنګ زما له رنګه دی، هره ستروي (لويي) زما له لويۍ ده، هر ښاپست زما له ښاپسته دی، هره تياره زما له تاريکۍ ده، هره روښنايي زما له روښنايي ده، هر قهر زما له قهره دی، هر رحم زما له رحمه دی، زه له هرڅه سره يو يم، په تا دې وي اعلام."([1])

و : د وصلت مقام:

سالک په دغه مقام کې خپل اوصاف هېروي، اوريدل، ونيول، تلل، هرڅه يې د حق تعالی په ذات وي، بې له خدايه بل هېڅ نه ويني. د وصلت مقام داسې مقام دی، چې سالک لا پکې خپله هستي نه وي ورکه کړې.

د: د وحدت مقام:

د وحدت مقام کې سالک خپله هستي فنا ګوي، د بشريت اوصاف يې پای ته رسېږي او رباني اوصاف پيدا کوي. په دې مقام کې د خپلې هستۍ احساس هم خفي شرک دی. په دې ډول سالک پکې له شرک نه فارغ دی.

د هګلي مېتود له مخې ددغه مقام په ديالکتيکي نفي

---

[1] ايضا، ۲۶۳ مخ

سره د فکري بهیز د سنتیز پړاو یعني د سکونت پړاو ته رسېږي. په رومبنیو پړاوونو کې هم دغه مېتود د انطباق وړ دی. بایزید روښان د خپل الهامي اثر خیرالبیان په حواله څو واري د خپل مسکنت مقام تثبیتوي. په دې ډول:

"ګوره! آدمیان زما په هستۍ که(ې) دي، زما هستي ده په آدمیان. لکه کبونه په اوبو او اوبه په کبو کې، لکه کبونه په اوبو ژوندي وي، هستي په ما ژوندی دی آدمیان، په تا دې وي اعلام."([1])

آیا په دې ډول:" کب چې په اوبو کې ګرزي مخ یې و اوبو ته شي هستي هر لور ته، چې و جاروزي مخ یې و هلته شي د آدمیان."([2])

بایزید په خپل انفسي سیر کې د ټولو مقاماتو تر نفي وروسته عالي پړاو ته رسېږي، د حق تعالی په مقام کې مسکنت اختیاروي. دغه وروستی پړاو په خیرالبیان کې په دې ډول څرګند شوی دی:

"ګوره! زما خوښي ده، چې مې په یګانه ګۍ وپېژني، چې وپژني بیا مومې زما حیاتي، بقایي، مال، ملک، توانګري، عزیزي، قراري، خوی راحت تر (و) به مسکین شي عیان."([3])

او یا په دې ډول، چې وایي:

---

[1] ایضاء، ۲۶۹ مخ

[2] ایضا، ۲۶۹ مخ

[3] ایضا، ۲۸۹ مخ

"گـوره! ورمنـدن پـه سـکونت کـې پـه عـارف مسـکين هغـه دی، چـې لـه غښتـې قـرار اوسـي، نـه دې غـواړي زيـات زمـا لـه حيـاتي لـه بقـايي لـه مـال لـه ملکـه، نـه دې غـواړي ب(ې) زمـا لـه تـوانگرۍ لـه عزيـزۍ لـه قـراري زمـا لـه خويـه لـه راحـت کـه غـواړي هيـڅ کلـه نـه بـه مـومي تـه بـاور کـړه پـه دا وينـا، چـې دی کلام."([1])

د مسـکنت مقـام د تفکـر او انفسـي سـير لـه مخـې د بايزيـد وروستی او عـالي پړاو دی، چـې هغـه ځـان پـه هغـه هسـتۍ کـې محـوه کـړي، چـې د هغـه لـه شـاه رگ څخـه هغـه تـه نـژدې دی. پـه دې مقـام کـې ددغه هستۍ او مسکين توپير مسکين لپاره شرک دی.

ح : د سکونت مقام:

پـه دې مقـام کـې د سـالک روح آرام مـومي، غوږونـه، سـترگې، پـزه، هرڅـه د حرامـو لـه اورېـدو، ليـدو او بويولـو نـه فـارغ وي، يعـنې بـې لـه خدايـه د هيـڅ څيـز احسـاس هـم نـه کـوي. د سـالک بـدن کـه پـه ظـاهر کـې هرڅـه کـوي، اثـر يـې روح تـه نـه رسـېږي. سـالک تـه حکـم دی، چـې تـر مـرگ دمخـه ځـان ووژنـي، روح يـې پـه دې دنيـا کـې د بـدن لـه قيـده آزاد دی، بدن خو ځي او روح ساکن وي.

بايزيـد، چـې ځـان تـه مسـکين ويـل، ځـان يـې د سـکونت د مقام څښتن باله.

---

[1] ايضا، ۳۹۰ مخ

د معاصرې ساه پوهنې او فلسفې له نظره صوفي په خپلو مقاماتو او په خپل انفسي سير کې د نفې او اثبات پړاوونه طي کوي، خپل ځان په "زه" او واقعي هستۍ کې احساسوي. د بايزيد روښان په مقاماتو کې لکه، چې دمخه مو ورته گوته ونيوله، د حقيقت په مقام کې د باطني (دروني) صفايۍ په لټه کې کېږي او د معرفت په مقام کې ړومبنی مقام نفې کوي.

انساني ځانگړنې نفې کوي، پر نفساني شهواني، طمع او حرص پښې ږدي او نفي کوي يې. د وحدت په مقام کې له کثرت نه تېرېږي او هرڅه واحد وينې او د سکونت مقام په واقعيت کې هغه مقام دی، چې د هستۍ او نيستۍ ترمنځ موجوديت لري او هغه د هگل په قول د (کېدون يا شول) حالت دی. هگل وايي:"ځرنگه، چې هستي او موجوديت په زمان کې واقع دي، متحرک او د تغيير په حال کې دي، نو اضداد او تناقضات په خپل نفس کې لري. حرکت له يو پړاو نه بل متناقض پړاو ته له تېرېدو بل څه نه دی، د ديالکتيکي حرکت عمومي نظري شکل له دې پرته بل څه نه دی. لومړی "د هستۍ" پړاو دی او دا د اثبات مرحله ده. دوهمه د "نيستۍ" پړاو دی، چې د نفې پړاو دی او دريمه د "کېدون يا شون" (شدن) مرحله ده، چې ترکيب يا د هستۍ او نيستۍ مرحله ده. په دغه لړۍ کې په دغه پړاوونو کې د اثبات او نفې له مراحلو د "شول" مفهوم راووځي. صوفي دغه مفهوم په خپله شخصي تجربه کې په غور سره درک کوي. دا داسې مفهوم دی، چې په زمان کې واقع دی.

د لویدیزې فلسفې او شرقي تصوف

په رڼاکې د بایزید روښان مقام

په دې برخه کې اړه گڼو لږ څه د هگل د افکارو او شرقي تصوف په باب تأمل وکړو.

مهمه خبره دا ده، چې د هگل د معرفت بهیر په ذهني او فردي حدودو کې، چې له لاک څخه تر کانت پورې زماني حدود کې پاتې دي، نه متوقف کوي، بلکې د معرفت پر عيني تظاهر باندې (په مدنیتونو کې د روح د تصاویرو په صورت او وروسته د علم ترحده لوړوالي) کې ورته پاملرنه

کوي. دا هغه دنده ده، چې لږ تر لږه د "معرفت د تیوری" په وړاندې مطرح ده. یعنې د معرفت تاریخ په مشخص شکل په بېلا بېلو مدنیتونو کې لږ تر لږه د تحقیق وړ ده او په خپله سخت کار دی. مارکس وایي، چې په "هګلي انجیل" یعنې فنومنولوژۍ کې لومړی فرد پر (عاقل) شعور بدلېږي او له نړۍ سره د (معقول) محمول په توګه مقابل کېږي، چې د هغه په برکت ژوند او تاریخ د شعور په مختلفو مناسباتو کې د هغه پر محمول بدلېږي.

هګل د پدیدې او تحلیل له لارې غوښتل خپله فنومنولوژیکه پوهه ټینګه او مستدله کړي او خپل حکم، چې د "مطلق ایده" ټینګه ستنه وه، د مثلث پر اساس ورته بدلون ورکړي، تز، انتي تیز او سنتیز داسې شکل دی، چې په نابشپړه توګه د کانت او په بشپړه توګه په ذهني ایدیالېزم کې رېښې لري.

دا حکم په دې ډول دی:

۱_ منطق،

۲_ طبیعت (انتي تیز)

۳_ دایده متحوله اشکال (د سنتز په ډول) مطلقه روح.

د هګل په عقیده دا "مطلق" روح دی، چې هرڅه د هغه نتیجه ده او د ټولو شیانو ترمنځ اړیکې د هماغه روح په واسطه امکان پیدا کوي. دغه جهاني عقل" یا "جهاني روح" (Wiltgeist) یا (مطلقه ایده) هغه څه دي، چې د نړۍ له

پیدایښت څخه یې دمخه موجودیت درلود او موجودیت یې د طبیعت په جهان پورې تړلی نه دی.

داسې ښکاري، چې د (مطلق روح) په باب د هګل عقیده، چې بې له شکه د هغه هدف ترې خالق او واجب الوجود دی، دا دی چې دا ارواح په خپل "فیضان" سره په نړۍ کې "بدلېږي" او بېرته خپل اصل ته ورګرځي. د هګل دغه مفکوره یعنې د (فیضان) مفکوره د خدایي مبدا په ذهن کې ژوندۍ کوي. هګل "د فیضان"(*) مفکوره د آسماني عرفان او آسماني عرفان د قدس اکوستین او بیا هغه له فلوطین څخه اقتباس کړې ده. اړه ده دلته لږ شان ددغه متقابلو اثراتو په باب لږه رڼا واچوو.

وایي، چې "فلوطین" شرقي عقاید او فلسفه د هغه مسافرت په ترڅ کې، چې ایران ته یې وکړ، زده کړل. ایران ته د فلوطین د مسافرت په باب ځینو مورخینو او له هغه جملې

---

* فیضان یا فیض په لغت کې تویدل، ورکول او د زیات باران په مانا، په اصطلاح کې په زړه کې د هغه امر القاء ده، چې د الهام په ډول په زحمت سره حاصلېږي.
حق تعالی د فیض یا فیضان مبدا.
القدس او فیض مقدس.
فیض القدس: د ذات د اولیت پر اساس د هغه د تجلی مانا لري او د هغه ذات باطنیت څرګندوي.
فیض مقدس: هغه وجودي تجلی ده، یا د ځینو صوفیانو په عقیده آسماني تجلیات دي، چې د استعدادونو په مقتضی د ظهور موجب ګرځي او همدارنګه فیض واسطه، له مفهوم څخه هدف کامل انساني دی، چې د خلکو او حق ترمنځ واسطه دی.

مرحوم فروغي په خپل اثر سير حکمت کې کښلي:

"فلوطين په اسکندريه کې د امونيوس ساکاس په خدمت مشرف شو او له هغه سره د ملگرتيا له برکته يې فلسفه او عرفان زده کړل او ويې غوښتل، چې د ايرانيانو او هنديانو له حکمت سره آشنا شي. هغه ددې هدف لپاره د روم له امپراتور "گرويانوس" سره چې د اردشير ساسانې له زوی، شاپور سره يې جنگ و، ايران ته راغلی و."(1)

د نوموړي اثر د ليکونکي په قول د فلوطين نورو پيروانو هم ايران ته سفر کړی، چې د فلسفې په تاريخ کې ثبت دی. ددغو مسافرتونو په باب ليکي:

"امپراتور ژوستينان د نوي افلاطونيانو يوه ډله فلاسفه د بت پرستۍ له لامله د خپل حکومت له قلمروه ولېږل. دغه پوهان ايران ته راغلل او د انوشيروان د کسرې په دربار کې يې ډېر ښه هرکلی وشو.

د جند شاه پور سلطنتي مدرسه دوی ته ورکړ شوه، دغه مدرسه يو ځل بيا د فلوطين او د هغه د ملگرو تر ستنېدو وروسته بلې ډلې ته، چې فارس ته لېږل شوې وه، ورکړ شوه او په حقيقت کې د اسکندريې حوزه جند شاپور ته ولېږدول شوه".(2)

---

[1] عميد زنجاني، تحقيق و بررسی در تاريخ تصوف. (تهران دارالکتب اسلاميه، ۱۳۴۶)، ۶۷ مخ

[2] ايضاء

ددې ټکو له څرګندولو څخه زموږ هدف دا دی، چې لږ تر لږه څرګنده کړو، چې پر لویدیزه فلسفه باندې د شرقي فلسفې او تصوف پر اثراتو سترګې نه شو پټولای.

په دغه فکري جریانونو کې یو ډول ورته والی او مشابهتونه لیدلای شو. دغه ورته والی موږ په راوروسته فلسفي لیدتوګو او تصوفي ښوونځیو کې وینو. په هر حال اوس راځو اصلي مطلب ته.

د "برهمن" له نظره د ټولو موجوداتو منشاء واحده ده، څرنګه چې له اوره سپرغۍ الوځي، همدارنګه جزیي روح له کلي روح څخه منشاء اخلي او لکه څرنګه، چې د ټولو اوبو منشاء یو بحر دی، نو ټولې اوبه او باران که هر ډول دي، بېرته بحر ته ستنېږي.

په اسلامي فلسفه او عرفان کې هم "فیضان" لرغونی ماضي لري. شیخ اشراق هم په (غربت غرب) کې د روح دغه حرکت له یووالي څخه "بېګانه ګي" یا غربت ته تمثیل کړی دی. انسان له علوي نړۍ څخه، چې په شرق کې وجود دی، سفر پیلوي او په "سفلي" عالم -چې په غرب کې یې هستي بولي- د تن په زندان کې بندي شوی دی. دغه مفکوره په شرقي ذوق او خلاقیت کې ډېره ستره سرچینه شوه، چې په شرقي عرفاني ادبیاتو کې یې ځای پیدا کړ. اقبال وایي:

نعـره زد عشـق کـه خـونین جگـری پیـدا شـد
حسـن لرزیـد کـه صـاحب نظـری پیـدا شـد
فطـرت آشـفت کـه از خـاک جهـان مجبـور
خود گری، خود شکنی، خود نگری پیدا شد
خبـری رفـت گـردون بـه شبسـتان ازل
حـذرای پـر دلیـان، پـرده دری پیـدا شـد
آرزویـی خبـر از خـویش بـه آغـوش حیـات
چشـم واکـرد و جهـان دگـری پیـدا شـد
زنـده گـی گفـت کـه در خـاک تپیـدم همـه عمـر
تـا از ایـن گنبـد دیرینـه دری پیـدا شـد.

زیـاتره صـوفیان د "فـیض اقـدس" او "فـیض مقـدس" پـه بـاب خبـرې لـري. فـیض اقـدس یـا ازلـي قضـا او د اشـیاوو ثبـوت دی، خـو د هگـل پـه نظـر "مطلـق روح" مشـخص او عینـي دی، د شـعور پـه تحلیـل سـره روح خپـل ځـان کشـفوي او د طبیعـت، انسـان او تـاریخ ماهیـت توصـیفوي او د هغـه د پراختیـا او انکشاف په اثر تاریخ منځ ته راځي.

هگـل وایـي: فلسـفي فعالیـت د "حقیقـت" د مـنځ تـه راتلـو سبب کیږي. هغـه څـه، چې دا حقیقـت نفـي کـوي، خطـا دی. خـو هیـڅ شـی مطلقـه خطـا نـه ده. د فکـر حرکـت مـخ پـه وړانـدې خپلـه ړومبـۍ مرحلـه نفـي کـوي، خـو دا نفـي هـم پـه مطلقـه مانـا نـه ده، بلکـې د تیـر حالـت رفـع او ارتفـاع ده یعـنې خطـا رفـع کـوي، خـو د حقیقـت مجموعـه د نـوې "ارتفـاع" پـړاو نـه بـولي.

په دې ډول فلسفه یو "تاریخي" او "نسبي" لید دی، ځکه حقیقت هر وخت د نوسان په حالت کې دی او د فلسفې تاریخ د حقیقت تدریجي او دایمي راسپړنه ده. په تاریخ کې او پخپله د کلی روح فعال اړخونه دي، چې مطلق روح واحد او یوازینی جوهر اساسي مقوله ده. ټول او هرڅه د هغه په لوري اړه لري او هغه ته بېرته ورګرځوي او یوازې یو روح دی، چې د ټولو شیانو څرګندوی دی. هګل هم په مونیزم (د نړۍ په یووالي) معتقد دی، خو اسلامي عرفان پر توحید عقیده لري، نو په دې ډول نتیجه اخیستلای شو، چې دا دواړه سره توپیر لري او د هګل مونیزم له عرفاني وحدة الوجود سره تشبیه کول یوازې د کار اسانول دي.

خو د مولوي دا نفي د یو عارف په توګه هم مطلقه نفي نه ده، بلکې د تېرو حالتونو نفي ده،چې وایي:

از جمادی مردم و نامی شدم
و زنما مردم ز حیوان سر زدم
مردم از حیوانی و آدم شدم
پس چه گویم که ز مردن گم شدم
بار دیگر از فلک پران شوم
و آنچه اندروهم نایدآن شوم...

د صوفیانو او له هغه جملې د روښان په افکارو کې همدا حقیقت یعنې په زمان کې د هستۍ موقعیت ډېر په زړه

پوري دی. که صوفي له مقاماتو خبرې کوي، په دې مانا ده چې د زماني په پروسه کې خپل موقعیتونه او مقامونه وینې او تجربه کوي. پرونۍ ورځ شاته پرېږدي، نفې کوي یې، څټ ته نه ګوري، هغه د نن په مقام کې موقعیت لري او هغه هم د نفي په حالت کې دی. د راتلونکي په لور ګام ږدي، صوفي د زمان او هستۍ په واقعیت کې حقیقت لټوي.

بایزید روښان هم د نورو شرقي اسلامي متصوفینو په څېر هېڅ بیروني قدرت ته نه تسلمېږي. د یوه پوه په قول د شرق صوفي او لویدیځ انسان دواړه د پرومته د ارمان لاره غوره کړې او په دوو اساسي ټکو کې سره د عمل او نظر اشتراک لري:

" لومړی دا چې: دواړه سرنوشت ته نه تسلمېږي، بلکې ورسره پنجه وهي، هېڅ بیروني اقتدار نه قبلوي او د لاسبرو سیاسي، مذهبي، قدرتونو په وړاندې عصیان کوي. د خپلې ارادې په قوت او ځانګړتوب سره هڅه کوي، چې په خپله د ژوند او هستۍ مانا پیدا کړي او یا یې ایجاد کړي. دواړه د مانا هستوونکي او ایجادوونکي دي او د مانا د پیدا کولو او ایجادولو په هڅه کې ځان مومي او ځان هستوي.

دوهم: دواړه لوړ مقام ته د رسېدو هیله لري، چې هدف هماغه په کمال کې د خپل شعور تحقق دی او دغه تحقق د رباني طبیعت انفجار او انفلاق دی، چې په انساني

موجودیت کې ترسره کېږي."([1])

سره له دې، چې بایزید روښان د نورو متصوفینو په پرتله په خپل کار کې ډېر بېړندی او د پښتنې کرکتر له مخې له وخته دمخه عصیان کوي، خو بیا هم پورتنی یاد شوی حالت یې په اړه صدق کوي.

د حالنامې مولف (بشپړوونکی) د بایزید روښان په باب دا ټکي جوتوي، چې د نومورې ټول موجودیت ته ټکان ورکوي:

"و هر که هستی خود را از هستی من جدا شمارد اعمی است و در هر عدد دلیل احد است و در هر عدد که دلیل احد نه بیند اعمی است. در هر مخلوق دلیل خالق است، هر که مخلوق را بی دلیل خالق بیند اعمی است. در هر حادثه دلیل قدیم است، هر که حادث بی دلیل قدیم است، هر که حادث بی دلیل قدیم بیند اعمی است و در هر مزروق دلیل رازق است هر که مزروق را بی دلیل رازق بیند اعمی است."([2])

بایزید روښان د وحدت په سیر کې همدغه ډول مکاشفې ته رسېږي، هرڅه نفې کوي او یوازې یو واحد ذات ثابتوي.

"و چون پیر دستگیر قدس سره از بحر محیط خبر شد تن

---

[1] سید بهاوالدین مجروح "پیام صوفی بت شکن به بت پرستان قرن بیستم" ادب، (کابل: پوهنځی ادبیات و علوم بشری، ۱۳۵۵)، ۲۶مخ؟

[2] علي محمد مخلص، حالنامه، ۳۶ مخ

خـود را و جملـه عـالم را بـه مثـل مـاهی بـه چشـم در آن بحـر اعظـم غـرق میدیـد و چـون مـاهی در آب و آب در مـاهی مشـاهده مینمـود بـدان کـه چـون مـاهی نفـس کشـد در بحـر روان و آب دریـا بـا نفـس در رود و چـون نفـس بـرارد و آن آب همـراه نفـس برآمـده بـه آب دریـا محلـق شـده روان گـردد. همچنـین بـار دگـر بـا نفـس درآیـد و برآیـد. هـم بـر ایـن منـوال دیـد کـه از دریـای محـیط آب حیـات کـه ممدزنـده گـانی ابـدان اسـت در مـی آیـد و موجـب حیـات و قیـام اجسـام گشـته بـاز رجعـت نمـوده.... و محـو ذات نامتنـاهی میگـردد. بـار دیگـر آب دریـا و محـیط سـبب حیـات و قیـام قالـب میشـود و همـراه ایـن آب در جـوی قالب جاریست."(1)

حالنامه وروسته وايي:

"و چـون پیـر دسـتگیر قـدس سـره از خـود نیسـت و فـانی گشت، هستی خود را با هستی حق یکی و باقی دید..."(2)

منصـور حـلاج هـم دې پـړاو تـه ځـان رسـېدونکی بالـه او بایزیـد روښـان هـم، چې خلـک او مریـدان پـر ځـان راټولـول، پـه واقعیت کې د رباني انفلاق او انفجار په پړاو کې وو.

نومـوړي هغـه کسـان، چې د توحیـد لاره یـې نـه غـوره کولـه، مشرکان او کافر ګڼل.

کلـه چـې هغـه ذوه واري د سـید علـي ترمـذي او د هغـه لـه

---

[1] همدغه ځای

[2] هماغه اثر، ۵ مخ

مرید اخوند درویزه سره بحث کوي، دویم وار بحث هم بې نتیجې پای ته رسېږي او درېیم وار د هغه د وژلو او له منځه وړلو قصد کېږي. بایزید روښان له هغه ځایه ځان ژغوري. د درېیم وار بحث په نتیجه کې اخوند درویزه د سید علي ترمذي له قوله وایي:

"ایضا بعد از آن جماعت کثیر از مسلمانان یوسفزی با خود همراه بردیم اما این ملعون حاضر نیامد چه از خجالت میترسید پس حضرت شیخنا فرمود که چون این ملعون خود را، بل اتباع خود بمراتب منصور حلاج رسانیده میداند، باید که این مشکل قول منصور حلاج بکشاید و روشن کند..."([1])

منصور حلاج هم د خپل سیر و سلوک په پړاوونو کې دې نتیجې ته رسېږي، چې:

"حقیقه المحبه قیامک مع محبوبک بخلع او صافک والا نصاف باتصافه" یعنې د عشق حقیقت دا دی، چې د دلدار په څنګ کې ودرېږې، له خپلو صفاتو تېر شې او د هغه په صفاتو موصوف شې.([2]).

منصور حلاج په دې معتقد دی، چې کله انسان خداوندي وحدت اظهاروي، خپله خودي تایید او

---

[1] اخوند درویزه، تذکرة، ۱۵۲ مخ

[2] لوی ماسینیون، قوس زنده گي منصور حلاج، "ترجمه روان فرهادی"، چاپ دوم، (تهران: کتابخانه منوچهری، ۱۳۵۸)، ۱۹ مخ

تصدیقوي، نو د خپلې خودۍ تصدیق په ماهیت کې له خدایه سره یووالی دی.

د پیر روښان مخالف ترمذي هم په نوموړي دا تور لګولی دی، روښان منصور حلاج ته نږدې دی.

عبدالقدوس قاسمي، چې د اخوند درویزه له پیروانو څخه دی، لیکي:

" د هغې دوو بحثونو تفصیل اخوند درویزه صاحب نه دی لیکلي، خو دومره وایي، چې نور عالمان دده د عقلي استدلال په جواب کې عاجز وو. مونږ په عقلي او نقلي دلایلو دې ملزم کړو. اجمالاً دا هم بیانوي چې ددې مناظر و موضوع یوه د شفاعت مسأله وه، ځکه چې دی د شفاعت نه منکر و او بل د "همه اوست" مسأله وه، ځکه چې ده به د حسن بن منصور حلاج غوندې انالحق دعوی لرله."([1])

دا بیله خبره ده، چې آیا بایزید روښان به د ترمذي او درویزه اخوند د دلایلو په وړاندې عاجز و او کنه ددې خبرې تناقض، صحت او سقم له پورتني قول څخه هم جوتیږي.

خو د روښان او حلاج په فکري جوړښت کې یوازې دومره توپیر بریښي، چې منصور حلاج پر چا باندې د شرک حکم نه کوي، بلکې خپله لاره تعقیبوي، خو بایزید پر افرادو باندې د شرک له حکم نه پس په ډېر احتیاط چلند کوي او

---

[1] مولانا عبدالقدوس "د بایزید روښان مذهبي افکار" پښتو مجله، دوهمه ګڼه، (پېښور: پښتو اکاډیمی، ۱۹۶۹)، ۷۵ مخ.

زیات د خپلې عقیدې او رایې اظهار نه کوي. محافظه کاره کېږي، خو منصور حلاج خپله نعره په جهر وایي.

* * *

معاصر فیلسوف سارتر هم دا ډول عقیده لري، چې د انسان د هستۍ په ژورو کې د علو هیله ځای لري. انسان غواړي په نهایت کې له هرڅه لوړ وي. په ټولو نړۍ لیدونو کې د انسان او خدای د اړیکو مسأله ځای شوې ده او که لږ غور وکړو، دغه مسأله په دوه ډوله مطرح ده. یوه دا چې انسان هیله لري، چې پخپله رب النوع اوسي او یا دا چې د واجب الوجود مریی او بنده وي. دغه مسالې په انساني ټولنو کې دوه ډوله فرهنګ ایجاد کړ. په دې ډول، چې:

انسان د رب النوع کېدلو پر فرهنګ متکی وي او بله دا چې د انسان اتکا د بنده ګۍ پر فرهنګ وي. دغه دوه ډوله فرهنګ دوه بېلابېل او متضاد طرز فکرونه، نړۍ او جهانونه ایجاد کړي دي.

لومړۍ ډله هڅه کوي اوسنۍ نړۍ، طبیعت او ټولنه خپلو عالي مدارجو او کمال ته ورسوي. همدا یې اساسي هدف ګرځي، خو دویمه ډله د بنده ګۍ ډله عالم، نړۍ او طبیعت موقتي او د لږ وخت لپاره او ژوند وسیله ګڼي او په بله نړۍ کې انساني کمال او بهتره دنیا ځان ته ګوري.

په دغو دواړو برخو کې زیات مثالونه شته په اساطیرو کې

"وايـي چـې پرومتـه غوښتـل د اربـاب الانـواع پـه قـدرت او وس وپوهېـږي او لـه هغـو سـره سـيالي وکـړي. بـالاخره پـه دغـه رمـز پـوه شـو او اور يـې د خـدايانو لـه خـداى "زوس" څخـه پـټ کـړ. د اربـاب إلانواعـو رب النـوع "پرومتـه" پـه کـار پـه قهـر شـو، امـر يـې وکـړ چـې پـه سـمندر کـې يـې پـه يـوې سـترې پـرخې پـورې وتـړي او شـهباز تـه يـې امـر وکـړ، چـې د هغـه ځيگـر تـر ابـده څيـرې کـړي، خـو پرومتـه پـر ټولـو اربـاب الانـواع بانـدې لعنـت وايـه. يـوه ورځ د اربـاب الانواعـو د مشـر اسـتازى هـرمس د هغـه ليـدو تـه ورغـى، پرومتـه ورتـه وويـل: اى هـرمس! د عـذاب پـه دغـه سـختو شـېبو کـې دې تـه حاضـر نـه يـم، چـې خپـل برخليـک سـتا د خوښيـو او خوشـاليو پـر برخليـک بانـدې بـدل کـړم. زه خـوښ يـم چـې پـه همـدغې ډبـرې پـورې تـر ابـده تـړلى اوسـم، نـه دا چـې سـتا د وفـا داره اسـتازي پـه څيـر د خـدايانو د خداى بنده اوسم".([1])

د نـړۍ پـه معاصـرو ادبيـاتو کـې هـم دا مثالونـه ليـدلاى شـو. نيچه وايي:

"کـه واجـب الوجـود موجـود وي څرنگـه امکـان لـري، چـې زه يـو لـه هغـو څخـه نـه اوسـم." يـا دا چـې:" افسـوس پـر هغـو کسـانو چـې عاشـق دى، خـو نـه شـي کـولاى پـه خپـل تـرحم لاسـبرى شـي. يـوه ورځ راتـه شـيطان وويـل: ان رب النـوع هـم د ځـانگړي جهـنم

[1] سيد بهاوالدين مجروح، ادب، (کابل: ۱۳۵۵)، ۲مخ.

لرونکی وی. د هغه جهنم له بشر سره د هغه زښته زیاته مینه ده او اوس مې واوریدل، چې ویل کیږي واجب الوجود له بشر سره د ترحم په نتیجه کې له ژوند سره مخه ښه وکړه."(۱)

داستایوفسکي مشهور لیکوال په خپل مشهور شاهکار برادران کارامازوف کې د خپل قهرمان له خولې لیکي:

"ایوان یه قهر وویل:

_ آیا واجب الوجود شته که نه.؟

_ نو، آه جدي ده. گرانه واجب الوجود مې شاهد دی، چې خپله هم نه پوهیږم.

_ ته نه پوهیږې، چې له دې ټولو سره بیا هم واجب الوجود وښیي، ته خارجي وجود نه لرې، ته خپله زه یم او نور هیڅ. ته یوازې زما د خیال سیوری یې.

او یا به ښه وي چې ووایي مورږ د یو ډول فلسفي افکارو لرونکي یو.

"فکر کوم، نو یم". په دې برخه کې باور لرم، حال دا چې د نورو په باب او د هغه څه چې زما په شاوخوا کې دی او دا ټول موجودات واجب الوجود او شیطان، باور نه لرم، ځکه ماته ثابت شوې نه ده، چې هغوی شته او که یا زما د تصور زېږنده دی او یا زما د شخصیت تدریجي پالنې ته وایي، چې یوازې او له زمان څخه مستقل وجود لري...

نچه زردشت چنین گفت. قسمت دوم (تهران، ۱۳۵۱)

خو له دې زيات څه نه وايم، ځکه تصور کوم چې ته به ما ووهې."([1])

داستايوفسکي په خپل دغه مشهور اثر کې د خپل قهرمان په خوله ايوان کارامازوف له خوا د دويم شخص يا شايد شيطان له خولې، چې د هغه په تن کې دی اليوشاته وايي:

"وجدان! وجدان څه شی دی؟ ما پخپله وجدان منځ ته راوړی دی، نو د څه لپاره ځان وزوروم (د عادت له مخې، د هغه عادت له مخې چې له اوه زره کالو راهيسې يې په بشر کې ځای نيولی، نو دا عادت بايد پرېږدو او واجب الوجود اوسو."([2])

سارتر په دې برخه کې اوږد تفصيل لري:

وايي: انسان هغه موجود دی، چې د رب النوع هيله په سر کې لري. هغه د هستۍ او نېستۍ د اثر په پای کې دا عبارت په بله ژبه بيانوي. د انسان آرزو د مقدساتو په مخالف جهت کې ده.

انسان د انسان په توګه ځان هېروي، چې له دې لارې له ځانه رب النوع جوړ کړي. دا عبارت په دې مانا دی، چې انسان له هغه موجوديت څخه، چې په داسې شرايطو کې يې

---

[1] داستايوفسکي. برادران کارامازوف. "د مشفق همداني ترجمه" (تهران: جاويداهن، ۱۳۴۴)، ۷۸۷ مخ.

[2] ايضاء، ۸۰۰ مخ.

لـري، ناراضـي دی او لـه هغـه موقعیتـه چـې لـري خپـه دی. پـه دې ډول د زیـات کمـال پـه لټـه کـې دی او هیلـه لـري، چـې ځـان کمـال تـه ورسـوي. دا کمـال څـه شـی دی؟ دا کمـال د واجـب الوجـود وجـود دی، چـې مطلـق او کامـل دی، خـو انسـان پوهیـږي چـې د رب النـوع هیلـه پـه سـر کـې بـې ځایـه ده پـه دې ډول هڅـه کـوي چـې ځـان کمـال تـه نـږدې کـړي او ددې لپـاره هڅه کوي له بدیو او چټلیو ځان وژغوري."

کـه مـوږ تصـور وکـړو هغـه څـه، چـې ارزښـت لـري پـه نـړۍ تملـک دی او یـا کـه فکـر وکـړو، چـې اعمـال لـه مخـه ټاکـل کیـږي او زمـوږ سرنوشـت لیکـل شـوی دی، نـو پـه مـاتې او فنـا محکـوم یـو، خـو هغـه څـه چـې څرګنـد او سـم دي پـه دې ډول نـه دي او زمـوږ اعمـال لـه مخـه نـه دي ټاکـل شـوي، ځکـه کـه زمـوږ سرنوشـت لـه مخـه ټاکـل شـوی وی، زمـوږ ټـولې هڅـې بـه د نیـک مرغـۍ او کمـال پـه خـاطر بـې ځایـه وي حـال، دا چـې پـه څرګنده یې وینو، چې داسې نه ده.

ایـریس مـوردوک، چـې د ژان پـل سـارتر پـه افکـارو کـې یـې څیـړنې کـړي، ددغـې موضـوع د تحلیـل پـه تـرڅ کـې دې نتـیجې ته رسیږي لیکي، چې:

"سـارتر مـوږ تـه تشـریح کـړې ده چـې څرنګـه کـولای شـو ځـان لـه دغـه تنبـل او هـوس پـال نفـس څخـه وژغـورو. هغـه لاره چـې نومـوړی یـې وړانـدیز وي، هڅـه او فعالیـت دی داسـې هڅـه او فعالیـت چـې له عالي او فوق العاده هدف سره یوځای دی."([1])

[1] ایریس موردوک، ژان پل سارتر، "ترجمه مهدی افشار" (تهران: کاویان، ۱۳۵۲)، ۱۰۹ مخ.

له پورتني بحث څخه څه پوهېدای شو؟

بایزید روښان په خپل فکري، فلسفي او عرفاني سیر کې یو صوفي او عارف دی، خو داسې صوفي نه چې د کوټې او جومات په کونج کې کېني او ریاضت او چله وباسي، بلکې له شور، وجد او عصیان څخه دی. هغه د نورو سترو متصوفینو په څېر د خپل طریقت اتم پړاو ته ځان رسوي او هلته مسکنت غوره کوي. نوموړی خودپرسته شعور د افراط ترحده قرباني کوي. هغوی چې د نوموړي په حالت کې نه دي، مشرکان یې بولي، ځکه د توحید لاره یې نه ده غوره کړې، خو په بل پړاو کې چې کله له کوره ووځي او هجرت کوي، خپلې لارې ته یې فکر کېږي او له تامل او غور څخه کار اخلي.

بایزید د مذهبي فرقو، سیاسي قدرتونو او مستبدو حاکمانو په وړاندې عصیان کوي، خو د نوموړي عصیان یوازې په تش لاس نه دی، بلکې هغه له عصیانگرو څخه لښکر جوړوي او د هغه د لښکر موجودیت د هغه هدفونو ته د تحقق په لاره کې مبارزې ته دوام ورکوي.

د بایزید روښان فکري طرز لکه، چې دمخه ورته اشاره وشوه د شرقي متصوفینو له کوم یوه سره په بشپړه توګه نه شي ترسره کېدلای، ځکه هغه د هندي فرهنګ اغېزې پر ځان لري. د اسلامي مدنیت د عصیانګرې فرقې اسماعیلیه

اغېزې پرې شته، ډ پښتنې ټولنې د فرهنګ تاثيرات له ځانه سره لري. په دې ډول ځينو څېړونکيو، چې د هغه فرقې ته (يې) خاصه روشنيه فرقه ويلې، بې مورده نه ده. په دې اساس د هغه د افکارو څېړنه بايد په ټولو اړخونو کې ترسره شي، نه په يوه حکم سره.

په عرفاني او فلسفي لحاظ بايزيد روښان د اسلامي مدنيت او فرهنګ پښتون نماينده دی. هغه په پښتنې ټولنه کې د يو عارف او صوفي په توګه تفکر او تأمل کړی دی. که په نورو ټولنو کې د هغو متفکرينو او فلاسفه وو مسايل مطرح کړي، بايزيد روښان په پښتنې ټولنه کې د انساني موجوديت په باب د خپل دوران مسايل د يوه صوفي او عارف په توګه مطرح کړي، خو د وخت ستونزو او سياسي شخړو په خپله ده ته زياته موقع نه ده ورکړې، چې زيات فکري کار او هلې ځلې وکړي او پر هغه څه، چې فکر کوي هغه د زياتې پخوالي درجې ته ورسوي.

له اسماعیلیه عقایدو سره د بایزید روښان د عقایدو پرتلنه

د درویزه اخوند له خوا پر بایزید روښان باندې د اسماعیلیه عقیدې اتهام او یا هغه ته منسوبول څه نوې خبره نه ده. په زیاتو څېړنو او لیکنو کې ورته محض اشارې شوې دي. دغه "انتساب" یو خو د بایزید روښان د سرسخته مخالف اخوند درویزه له خوا شوی او له بلې خوا د بایزید روښان په خپلو آثارو کې هم په دې باب مطالب موجود دي. د اخوند درویزه په آثارو کې په دې باب په زړه پورې مسایل

بیان شوي دي. کېدای شي نوموړي دغه عقیده له بایزید روښان سره د مباحثې په نتیجه کې پخه کړې وي، موږ په بله برخه کې په دې باب خبرې کوو.

خو کله چې د بایزید روښان په آثارو کې پلټنه کوو، دغه ډول طرز فکر تر زیاته حده په حالنامه کې جوت او څرګند شوی دی. مولینا عبدالقدوس د بایزید روښان په باب په خپلو څرګندونو کې مخالفې او موافقې نظریې تبویب کړي دي. یوه یې د اخوند درویزه او د مغلو مؤرخینو نظریه ښودلې. بله یې د استاد قیام الدین خادم نظریه، دریمه یې خپله نظریه چې نسبتاً "غیر جانبدارانه" یې ښودلې ده. خو کله چې د ډاکتر محمد شفیع د رسالې په باب، چې "بایزید انصاري" نومېږي او د انګرېزي انسایکلوپیډیا اف اسلام په نوي ایډېشن کې خپره شوې، لیکنه کوي، دې ټکي ته ګوته نیسي چې د ډاکتر محمد شفیع نظریه ځکه ډېره غیر جانبدارانه ده، چې هغه ته د بایزید روښان لومړني ماخذونه یا آثار لاس ته ورغلي دي او د هغې پر استناد یې کښلې ده. هغه لیکي:

"د ډاکتر محمد شفیع صاحب مضمون ډېر وزني په دې دی، چې ده ته د بایزید مقصود المؤمنین او حالنامه دوه نوي کتابونه دستیاب شوي دي او د حالنامې نه ده ډېر معلومات اخذ کړي دي."([1])

[1] محمد شفیع "بایزید انصاری"، پښتو مجله (پېښور: پښتو اکېډیمی، ۱۹۵۹)، ۱۹ مخ

په دې ډول په تاکلي برخه کې د بايزيد روښان د عقيدې د روښانتيا لپاره د هغه د خپلو آثارو لکه مقصود المؤمنين، فخرالطالبين او خاص ډول حالنامه او نور عمده آثار دي. بايد ياد کړو، چې څو کاله دمخه د بايزيد روښان په نړيوال سيمينار کې چې په کابل کې (۱۳۵۴کال) جوړ شوی و او مقالې يې د "روښان ياد" په اثر کې چاپ شوي دي، په هغو مقالو کې هم په دې باب کومه جوته او څرګنده يادونه نه شته.

له نېکه مرغه اوس، چې د حالنامې اصل متن په لاس کې دی، هيله ده چې نور آثار هم ترلاسه شي، نو په زغرده ځينې ادعاوې په ډاګه کولای او ځينې ردولای شو. د موضوع د ښه تحليل لپاره به هڅه وکړو د بايزيد روښان د "باطنيه" عقيدې په باب د اخوند درويزه د خپلو آثارو پر استناد په سيده او ناسيده توګه څرګندوني او له هغه وروسته لومړی د اسماعيليه عقايدو لنډ جاج او بيا د بايزيد روښان په آثارو کې د هغو اثرات وڅېړو.

اخوند درویزه او د بایزید اسماعیله یا "باطنیه" افکار

کله چې د بایزید روښان په باب د اخوند درویزه عکس العمل وینو، حتماً دا ذهني تپوس رامنځته کېږي، چې نوموړی ولې په دومره ستغه ژبه او ناوړه کلماتو د بایزید روښان نوم یادوي. حال دا چې د بایزید روښان په ټولو آثارو کې هېڅ کله چاته مشخصې بدې رڈې نه شته، بلکې له عامو مسایلو سره چلند کوي. خو درویزه هڅه کوي، چې په خپلو آثارو کې د بایزید روښان د اسماعیلیه عقایدو په ارتباط غیر علمي، غیر مستند او ناروا تورونه ولګوي.

اخوند درویزه هم په تذکرة الابرار او هم په مخزن کې د پیر روښان په اړه ناوړه کلمات استعمالوي او هم زیات

عقیدتي شیان پرې یا خو تور لګوي او یا یې ورته منسوبوي. یو له هغه انتسابونو څخه د "اسماعیلیه" او "باطنیه" عقایدو په ارتباط مساله ده، چې بایزید روښان ته نسبت کېږي، خو هم په مخزن او هم په تذکره کې د بایزید روښان په باب ځینې ضمني مطالب شته. د مثال په ډول کله یې د علمیت په باب خبرې کوي، کله یې یو عامي سړی بولي، وایي چې د هغه د اثر خیرالبیان جملې او عبارات سم نه دي او کله یې د زهد او ریاضیت په باب خبرې کوي، خو په دې ترڅ کې د اخوند درویزه ړوند تعصب او د وګماتېزم هم جوتېږي. کله چې نوموړی د بایزید روښان په باب خبرې کوي، هغه د اهل سنت او جماعت او اهل تشیع په باب هم څه وایي. هغه په بېرحمانه ډول اهل تشیع غندي او هغوی اباحتي بولي. وایي:" و در معرفة المذاهب است، شیعه علی را از اصحاب دیگر افضل دانند و هر که علی رضی الله عنه را از دیگر اصحاب دوست تر ندارد او را کافر گویند. انتهی کلام و در مجموع ملکی آورده است. بدانکه مذهب اباحت دیرینه است مخفی بود..."(۱)

اخوند درویزه په جدي توګه د اهل تشیع مخالفت کوي او په دې باب مفصل بحث کوي. دغه راز نوموړی په ډېر مهارت او زیرکۍ سره په یوه مجلس کې د ښځو او نارینه وو

---

[1] اخوند درویزه، تذکرة الابرار والاشرار، ۷۳ مخ

یوځای کېدنه غندي، لکه چې د قبایلي پښتنو په فرهنګ کې دود نه ده او د مشهور اسماعیلیه رهبر حکیم ناصر خسرو بلخي په باب یو حکایت راوړي لیکي:

"... نقل است که چون ناصر خسرو علیه الرحمه زنان را و مردان را در جمعیت و در ذکر جلی میفرمایند. خواجه از خواجه های ترک بدو نوشته، چونکه خلاف شریعت بجا آوردید، آتش را با پنبه جمعیت نمی باشد، مگر به فساد یکدیگر که این هنگام حضرت ناصر خسرو صندوقی تراشده و پنبه و آتش را در ان بالای یکدیگر ته ترته نهاده روان کرده و نوشته که نظر مردان این قدر تاثیری دارد که آتش با پنبه فساد و عناد نمی ورزد..."([1])

یاد شوی حکایت ددې لپاره راوړی شوی، چې ځینې کسان خپل نسب علي رض کورنۍ ته رسوي، سره له دې چې کرامات به ولري، خو نوموړی ترې داسې نتیجه اخلي، چې سمه او پرځای لاره په اهل و نسب نه، بلکې د سنت جماعت په لاره ټینګار کول دي.

دغه راز نوموړی د شرق نامتو پوه او فیلسوف شیخ الرئیس ابوعلي سینا، چې پلار یې د اسماعیلیه فرقې مشهور داعي و، د پوهې او علم په برخه کې مثال راوړی. لیکي:

---

[1] همدغه ځای

" و ایاضا سعادت صراط المستقیم بر علم نیست چه شنیده باشی که بوعلي سینا امام اهل منطق بنهایت علوم رسیده بود اخرالامر رفت و این بایزید نیز قدر تحصیل کرده بوده به آیت باری تعالی موقوف بر فضل و عطا اوست."([1])

نوموړی د بایزید روښان د پیرۍ په مقابل کې د علم او فضیلت مقام هم غندي او وایي، چې ابن سینا هم ډېر عالم او فاضل شخصیت و، خو همداسې لاړ.

د اخوند درویزه لپاره زهد او ریاضت هم اساسي مساله نه ده، په تېره ذ بایزید روښان په باره کې هغه ددې بعد او اړخ درلودلو او غندلو لپاره شیخ صنعان(*) مثال راوړی او لیکي:

"... اما اکثرا این مردم اهل صلاح و اهل علم میباشد، اما چون هدایت باری تعالی موقوف بر انساب نیست چه اکثر اولاد پیغمبران کافر شده... و ایضا شرف راهی است راست، موقوف بر صلاح و زهد عبادت نیست، چه قصه شیخ صنعان را شنیده باشی که در ریاضت چه جهد ورزیده و کافر رفته و این پیر تاریک در بد(و) احوال چه ریاضت

---

[1] همدغه اثر، ۱۳۷ مخ

* شیخ صنعان، چې د شیخ عطار په منطق الطیر کې یې یادونه شوې، ډېر زاهد او متقي سړی و، چې کله یې په یوه ترسایي نجلۍ زړه باېلود، نو دین او ایمان یې له لاسه ورکړ، شراب یې وخوړل او قرآن یې وسېزه. زنار یې وتاړه او خوګبانی یې کوله. د دوستانو د دعاو له برکته هوشیار شو او له معشوقې یې لاس واخیست بیا نجلۍ په هغه پسې راغله او د هغه دین یې قبول کړ.

اختیار کرده بود آخر الامر به کفر دور افتاد..."([1])

اخوند درویزه په ټولو آثارو کې د بایزید روښان پر ضد د تبلیغ مسأله نه ځنډوي، بلکې دوام ورکوي. نوموړی په مخزن کې هم لیکي:

"اما بعد از حصول مبلغ از علم از روی به سوداگری نهاده تا از سمر قند دو اسپ آورده و به هندوستان برده و چون در موضع کالنجر رسید او را با ملا سلیمان ملحد ملاقات افتاده تا بعد از صحبت و مجالست همدیگر خیالات فاسده و خطرات ناموجهه در دل او متمکن ساخته بحدی که بایزید را کافر مطلق و منکر دین حق گردانید..."([2])

نوموړی د خپلو انتساباتو په لړ کې زیاتوي:

"...و عوام الناس را دعوت نموده و گفته که بی پیر کامل بخدای راه نیست. پس بیاید من شما را به خدای برسانم، واتیه واتبعوالیه الوسیله را تا ویل مینموده که وسیله بخدایی پیر است...

القصه این ملحد بسیار در باب طلب پیر رسالها نوشته و آیات را محض غلط و غیر محل تاویل میکرده و احادیث مفتریات خود تراشیده در آن درج کرده..."([3])

---

[1] اخوند درویزه، تذکرة الابرار والاشرار، ۱۳۷ مخ

[2] اخوند درویزه، مخزن (پېښور: پښتو اکېډیمی، پېښور، ۱۹۶۹)، ۱۲۲مخ

[3] اخوند درویزه، مخزن، ۱۲۲ مخ

په زړه پوري خبره دا ده، چې سمرقند ته د اسونو په سوداګرۍ پسې د بايزيد روښان تګ او له هغه ځايه د اسونو رانيول او په هند کې پلورل، دې ټکي ته هم زموږ پام رااړوي، چې سمرقند په هغه وخت کې د منځنۍ اسيا ستر ښار او د اسلامي مدنيت او فرهنګ يو عمده مرکز و. اسلامي علومو، فلسفې، منطق او نورو علومو پکې رواج درلود. ابن سيناى بلخي هلته تګ راتګ او شپې ورځې سبا کړې وې. د اسلامي نړۍ زياتو مشهورو پوهانو او فلاسفه وو نفوذ درلود.

له بلې خوا د تاويل په باب د بايزيد روښان د عقيدې اظهار او څرګندونه هم بې له څه نه ده. کېداى شي بايزيد روښان اسماعيليه افکار يا له ملا سليمان څخه او يا په هند کې (لکه چې د خراسان د جزيزې حجت ناصر خسرو هم د هند په ملتان ښار کې اسماعيليه فرقې لپاره تبليغ کړى و(*) او يا د نورو زده کړو او تاثيراتو په نتيجه کې دا عقيده ګرځولې وي. په هر صورت د تاريخ مرصع ليکونکى هم دغه ډول اظهار نظر د اخوند درويزه له قوله کوي.

خو هغه څه، چې په دې برخه کې څو شيبې دمخه وويل شول يعنې د بايزيد روښان په افکارو کې "باطنيه" او اسماعيليه اثرات، ددې ټولو ټکو او مطالبو عمده ماخذ

* ميخائيل. اى.زند په نور و ظلمت در ادبيات ايران په ۹۱ مخ کې ليکلي، چې ناصرخسرو د هند په ملتان کې اسماعيليه فرقې ته رااوښتى و.

اخونـد درويـزه و. کيـداى شـي اخونـد درويـزه دا خبـره ددې لپـاره هـم غځـولې او کېـش کـړې وي، چـې د "اهـل سـنت" او د افغانـانو پـه ټولنـه کـې ښځـې مسـتورې وي او لـه نارينـه وو سـره يوځـاى ناسـته نـه کـوي او نـور مطالـب... چـې د بايزيـد روښـان د ناسـتې ځـاى ورک کـړى او خلـک د هغـه پـر ضـد راحريـک کـړي. د خونـد درويـزه ادعـاوې پـه دې برخـه کـې تـر ډېـره حـده پـورې پـه هغـه ليکنـو او څېړنـو کـې، چـې د حالنـامې لـه بيـا ځلـې چـاپ او تکثيـر څخـه دمخـه شـوې وې، هسـې تهمتونـه بلـل شـوي دي او يـا د هغـه ذاتـي دښمنـي توجيـه شـوې ده، خـو زمـوږ تنـده پـه هسـې خبـرو او بـې ځايـه تورونـو لګولـو نـه ماتېـږي، اړ يـو بيـا هـم د بېلابېلـو فکتورونـو او عناصـرو پـه رڼـا کـې د بايزيـد روښـان او يـا د هغـه د مريـدانو پـه اقوالـو استناد وکـړو. اړه ده، چـې لومـړى وپوهېـږو اسـماعيليه فرقـه څـه ډول بنيادونـه او اصـول لـري او وروسـته د بايزيـد روښـان پـه افکـارو کې د هغو اثر څومره او څرنګه دى.

ب: اسماعيليه اصول او پرنسيپونه:

ددې لپـاره چـې لـږ تـر لـږه زمـوږ مقايسـوي څېـړنې تـه لاره هـواره شـي، اړه ده وپوهېـږو چـې د اسـماعيليه فـرقې اصـول څـه دي او څرنګـه مـنځ تـه راغلـه. څېـړونکي او پوهـان پـه دې عقيـده دي، چـې د اسـماعيليه فـرقې مـنځ تـه راتلـل او ظهـور د اسـماعيل بـن جعفـر الصـادق او د هغـه د ورورو موسـى بـن

جعفر ترمنځ د امامت پر مسأله باندې د اختلاف په نتیجه کې ترسره شو. د اسماعیل په کورنۍ کې د امامت پر مسأله معتقدین د اسماعیلیه یا باطنیه په نامه یادېږي. دوی په دې عقیده لري، چې له امام جعفر څخه وروسته څرنګه، چې د هغه زوی اسماعیل له پلار څخه دمخه له نړۍ سترګې پټې کړې دي، نو امامت محمد بن اسماعیل ته منتقل شو، چې هغه بشپړ "سابع" بولي. یا د امامت اوومه دوره په هغه پای ته رسېدلې بولي. له محمد څخه وروسته امامان پر دوو ډولو وویشل، یوه ډله یې پټ یا "مستور" امامان وو، چې په پټه به په ښارونو کې ګرځېدل حال دا چې ددې دعات یا دعوت کوونکي به په څرګنده په رابللو مشغول وو. "له پټو یا مستورو امامانو څخه وروسته د امامت دوره عبیدالله مهدي ته ورسېده، چې خپل دعوت یې څرګند کړ او وروسته د هغه اولاد یو په بل پسې امامان دي او هر څوک چې له هغو سره په مخالفت کې مړ شي "مات میته جاهلیته"(۱) بلل کېږي.

د اسماعیلیه فرقې پیروانو د خپلې عقیدې په خاطر منظم تبلیغ کاوه. د دوی تبلیغاتو هم منظم او سازماني بڼه درلوده. له اسماعیلیه دعوات څخه یو هم ابو عبدالله حسن بن احمد، بن محمد، بن زکریا، چې په ابو عبدالله رشیعي

---

[1] داکتر ذبیح الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، جلد اول، چاپ هفتم (تهران: فردوسی، ۱۳۶۶)، ۲۴۶ مخ.

باندې مشهور و، زیات قدرت پیدا کړ او د افریقا په شمال کې یې دا غالبه دولت چپه کړ او ابو محمد عبیدالله المهدي، چې په سجلماسه کې بندي و، آزاد کړ او ادعا یې وکړه، چې دی د علي د کورنۍ هماغه منتظر مهدي دی او امامت په ده پورې اړه لري. په دې ډول یې د افریقا په شمال کې فاطمیه دولت (۲۹۷هـ) جوړ کړ.[1]

د اسماعیلیه فرقې یوه مشهوره څانګه د درزیه په نامه یادېږي. ددې ډلې پیروانو عقیده درلوده او یا عقیده لري، چې د خدای روح په علي والعزیز او وروسته د هغه په زوی الحاکم کې حلول کړی دی. ددې ډلې زیاتره مشران ایرانیان وو. "لکه حمزه بن علي الزوزني، حسن بن حیدرالفرغاني، چې په اخرم محمد ابن اسماعیل انوشتکین النجاري الدوزي مشهور و."[2]

د اسماعیلیه فرقې پیروانو په خپل دعوت او رابلنو کې خاص مراحل ټاکلي او رعایت کول یې او د هغوی دعات هم د خاصو درجو له مخې ټاکل کېدل او وروستۍ مرتبه یې د "حجت" په نوم یادېده، چې ډېرو لږو دعاتو دغه درجه ترلاسه کړه. له هغې ډلې څخه امیر ناصر خسرو بلخي یمګاني او حسن صباح دغه درجې ته رسېدلي وو. اسماعیلیه د خپل دعوت په لوړو مراحلو کې فلسفه او دین یو له بله

---

[1] هماغه ځای

[2] هماغه اثر. ۲۴۸ مخ

بشپړوونکي بلل او ان ستر فلاسفه یې د انبیاوو په ډله کې شمېرل. اسماعیلیه وو عقیده درلوده او لري یې، چې پېغمبران عامه سیاست تنظیموي او فلاسفه خاصه حکمت. له دې لامله اسماعیلیه وو په خپلو رابلنو کې د مدعیونو ذهن مخکې له مخکې له یوناني فلسفې سره اشنا کاوه. دغه راز اسماعیلیه وو په فکري لحاظ په اسلامي مدنیت کې ستر رول ولوباوه. اسماعیلیه وو په اوونۍ کې یوه خاصه ورځ غونډه کوله، چې ښځو هم د نارینه وو په غونډو کې ګډون کاوه.

اسماعلیه وو د عقلي علومو، فلسفي او منطق په پرمختګ کې خاص رول ولوباوه. څرنګه چې د دوی د ظهور شرایط د فقهاوو او محدثینو د لاسبرۍ شرایط او د تعصب دوره وه، چې د استدلال او کلام خاوندانو ته یې زیاته موقع نه ورکوله د بحث او مناظرې غونډې یې ددې سبب شوې. چې پیروان یې له عقلي علومو سره بلدتیا پیدا کړي. "یو له هغو کسانو څخه، چې له کوچنیوالي څخه یې په دغو غونډو کې ګډون کاوه او بحثونه یې اورېدل، ابو علي سینا و، چې د خپل سرګذشت د بیان له مخې یې له پلار او نیکه څخه د فلسفې، حساب او هندسې، روح او عقل په باب زیات څه اورېدلي وو او د هغه اسماعیلي پلار، چې په یوناني فلسفه یې باور درلود، نوموړی یې دې ته اړ کړ، چې فلسفه او

عقلي عُلوم زده کړي."[1]

اسماعیلیه وو.د اسلامي فرهنگ په پراختیا، د فارسي ادب په وده او تکامل کې، چې ناصر خسرو بلخي یې ښه او په زړه پوري نمونه ده، په زړه پوري ونډه اخیستې ده. خو پردې سربېره دغه فرقې یو لړ اساسي پرنسیپونه او اصول هم درلودل، چې په لنډه توگه یې یادونه کوو:

۱_ باطنیت:

اسماعیلیه فرقه پر باطنیت باندې باور لري، باطنیت یعنې د دیني مدارکو یعنې قرآن او نبوي احادیثو پر دننیو او باطني مقاصدو او معانیو باندې باور درلودل دي.

داکتر سجادي په خپل اثر فرهنگ لغات و اصطلاحات و تعبیرات عرفاني کې باطنیه په دې ډول شرح کوي:

"باطنیه. کسانیکه گویند تقید با احکام شریعت وظیفه عوام است که نظر آنها بر ظواهر است و خود را از قید تعلق به شریعت آزاد دانند و اهتمام آنها به مراعات باطن است باطنیه نامند " (نفحات ص ۱۳)[2]

مشهور اسماعیلیه حجت او نامتو عالم او فاضل ناصر خسرو هم په خپل مشهور اثر جامع الحکمتین کې د باطن او

---

[1] ایضا، ۲۴۹ مخ

[2] سید جعفر سجادي، فرهنگ لغات و اصطلاحات و تعبیرات عرفاني، چاپ دوم (تهران: کتابخانه ظهوري، ۱۳۵۴)، صفحه ۸۹.

تاویل خاوندانو عقاید په دې ډول شرح کوي:

"و اهل باطن و تاویل گفتند سخن خدای تعالی اندر قرآن بر سبیل مثل است چنانکه میگوید "قوله" و لقد خربنا للناس فی هذا القران من کل مثل" و خدای تعالی این قرآن کریم را به سفارت جبرییل و وساطت محمد مصطفی علیه السلام سوی ما فرستاد که امت مصطفی ایم، بر ما واجب است که امثال را که اندر قرآن است از خویشتن دور نیندازیم، بل قرآن را تنبیه و تخدیر خویش دانیم از خدای تعالی و (مثل) بپارسی "مانند" باشد.

پس واجب است بر ما که مانند آنها نباشیم که مثل بر در شان ایشانست، بل از آنها باشیم که مثل نیک در شان ایشان است، چنانکه خدای تعالی گفت: قوله: الذین لا یؤمنون بالآخرة مثل السوء و لله المثل الاعلی و هوالعزیز الحکیم "و اهل (ظاهر) کتاب خدای را بر خویشتن نگیرد و به عذاب خدای هلاک شود..."([1])

د اسماعیلیه فرقې پیروان د ایاتو او احادیثو پر تاویل باور لري. په ظواهرو باور نه کوي او پر دې نبوي حدیث ټینگار او تکیه کوي، چې:

"ان هذا القران انزل علی سبعه احرف لکل حرف ایه منها

---

[1] ابو معین ناصر خسرو، جامع الحکمتین، به تصحیح و مقدمه فارسی و فرانسوی، (هنری کربین، داکتر محمد معین) چاپ دوم، (کتابخانه ظهوری، ۱۳۶۳)، صفحه۳۷

ظهرو بطن" یعني همدغه قرآن په اوو تورو نازل شوی او هر حرف یې یو ایت دی او هر ایت یې بیرون او دننه لري."([1])

په همدې ډول اسماعیلیه فرقه د باطنیت په اصولو کې د قرآن پر دیارلسم آیت استناد او اتکا کوي او وایي، چې: "باطنه فی الرحمه و ظاهره من قبله العذاب" دننه یې له رحمت نه ډک دی او ظاهر یې مخ (له)شکنجې او عذاب نه".([2])

اسماعیلیه په دې ډول د قرآني آیاتو تاویل موجه لري او پر دې عقیده لري، چې د آیاتو او احادیثو په ظاهري مانا باندې شک وکړئ او باور پرې مه لرئ.

۲_ مهدویت:

اسماعیلیه فرقه د مهدي آخر الزمان پر ظهور باندې عقیده لري. دوی پر یو نبوي حدیث باندې ټینګار کوي، چې وایي:

"لو بقی من الدینا یوم واحد یطوا له ذالک الیوم حتی یخرج من اهل بیتی یملاء الارض عدلا و قسطا حظما وجودا".([3])

یعني"... که له جهانه یوازې یوه ورځ پاتې شي، هغه ورځ

---

[1] احسان طبری، بررسی های درباره برخی از جهانبینی ها و جنبشهای اجتماعی در ایران، (انتشارات ح.ت.ا، ۱۳۴۸) ،۲۲۷، مخ

[2] همدغه ځای

[3] د زیات تفصیل لپاره همدغه یاد شوی اثر وګورئ.

به دومره اوږده شي، چې زما له کورنۍ څخه یو څوک راپورته شي او هغه نړۍ، چې له ظلم او ستم څخه ډکه ده، له عدل او انصاف نه یې ډکه کړې".(1)

د اسماعیلیه وو په عقیده واقعي او اصلي معرفت او درک د زمان د امام پېژندنه ده. هغوی پر دې ټینګار کاوه، چې خدای پېژندنه او د نړۍ او کاینناتو پېژندنه هم په عقل نه ده، بلکې د امام په زده کړو ده.

ناصر خسرو مشهور اسماعیلیه حجت، متفکر او شاعر په خپل یاد شوي اثر کې د امام زمان پر عقیده باندې د تاویل د اهل باور په دې ډول څرګندوي:

"اهل تاویل گفتند که این سخن مثل است بر کسانی از امت که همی گویند. مارا بیرون از محمد علیه السلام و عترت او کسانی را دوست باید داشتن که مارا از ایشان به خدای تعالی نزدیکی افزاید."(2)

نوموړی په دې برخه کې امام زمان د نوح او د هغه له بېړۍ سره تشبیه کوي او وایي هر چا چې په دې بحر کې په دغه بېړۍ لاس کېنښود، هلاک به شي. هغه لیکي:

"و گفتند، اعنی اهل تاویل، کنون این دور محمد مصطفی است صلی الله علیه واله وسلم بدین جز مثل اهل بیتی فیکم کمثل سفینه نوح من رکبها نجا و من تخلف عنا

---

[1] ایضا، ۲۲۷ مخ

[2] ابو معین ناصر خسرو، جامع الحکمتین، ۳۲ مخ

غـرق" و هرکـه از ایـن امـت بـه حکـم ایـن خبـر دسـت انـدرین سـفینه نزنـد نـه نـوح دروسـت و انـدرین کشـتی ننشـیند ، بـه طوفـان جهـل و آب فتنـه هـلاک شـود. و گـوئیم کـین هـلاک کـه خـدای مرعـا در او ثمـود را و اصـحاب الـراس (را) همـی گویـد ، نـه هـلاک) جسـدی و مـرگ بـدنی اسـت، بـل هـلاک جهـل و ضلالت است و وجوب عذاب جاویدان است..."([1])

حسـن صـباح مشـهور اسـماعیلیه لاربنـود د اسـماعیلیه د نزاریـه ځـانګې مشـر و. هغـه بـه خپـل بحـث پـه دې خبـرو پیـل کـاوه، چـې عقـل بـس دی او کـه نـه، آیـا عقـل د ټولـو حقـایقو د پېژنـدلو لپـاره کفایـت کـوي. نومـوړي بـه د خپـل عـادت لـه مخـې ځـواب اورېـده، چـې عقـل د حقـایقو د ماهیـت د پېژنـدلو لپـاره کفایـت نـه کـوي. هغـه بـه پـه دې لـړ کـې پـه دې خبـره ټینګـار کـاوه، چـې انسـان تـه ښـوونې لازم دي او هغـه ښـوونکی، چـې زمـوږ د روح لاربښوونـه وکـړي، د خپـل وخـت امام دی.

د اسـماعیلیه فـرقې پـه عقایـدو کـې لـه باطنیـت، تاویـل او مهـدویت څخـه وروسـته د اعـدادو او شـمېرکیت یـا اسـلوب دي، چـې ځیـنې اعـداد هـم د خـاص اهمیـت وړ دي او د اسـماعیلیه فـرقې پیـروان پـرې خـاص ټینګـار کـوي او پـرې عقیده لري.

---

[1] ایضا، ۳۸ مخ

۳_ د اعدادو او حروفو راز:

اسماعیلیه د فیثاغورثي عقایدو تر اثر لاندې د اعدادو په کیت معتقد وو. هغو ته پینځو، اووه، دولسو، څلرویشتو او دېرشو اعدادو اهمیت درلود. د پینځو عدد له مخې پر پینځه جسماني او روحاني حد معتقد وو. اووه عدد خاص ارزښت درلود. له همدې لامله یې اووم امام بشپړ سابع باله. اووم دور یې بې نوموړي پای ته رسېدلی باله. دوی عقیده درلوده، چې اوه آسمانه، اوه ځمکې، اوه سیندونه، اوه ستوري او په اوو ورځو کې د هغو پیدایښت او په سورهء فاتحه کې اووه آیته، د بدن اووه غړي، د اوو عدد د ارزښت رمز دی. په دې ډول نور اعداد هم د خاص اهمیت او رمز لرونکي دي. د اسماعیلیه فرقې یوه شعبه پر حروفو باندې هم زیات ټینګار کوي. لویي ماسینیون وایي، چې ابن سینا هر توري ته په خاصه مانا قایل و.

۴_ فلسفي او عقلي علوم:

لکه چې دمخه مو وویل اسماعیلیه وو له عقلي علومو او فلسفې سره هم خاصه مینه درلوده. د دوی د کار او زیار له برکته په اسلامي مدنیت او فرهنګ کې یوناني فلسفه رواج شوه. ادوارد برلون په دې باب لیکي:

"په واقعیت کې د هغوی واقعي آئین (چې یوازې د هغوی په پیروانو پورې مربوط وو) فلسفې او التقاطي دي. زیاتره

ایرانـــي او ســـامي سیســـتمونه او د نویـــو افلاطـــوني او نویـــو فیثاغورثي افکارو ځینې شیان یې هم پور کړي دي."([1])

اسـماعیلیه فـرقې پـه خپـل وخـت او د خپـل فعالیـت د پیـل پـه شـرایطو کـې یـو مـنظم سـازمان درلـود. یـوه منظمـه هیراشـي پکـې مسـلطه وه."د دغـه سلسـلې پـه راسـر کـې یـو خلیفـه و. هغـه بـه خپـل حجتونـه اوو جزیـرو تـه استول او لـه حجـت نـه وروسـته یـې داعـي، چـې پـه مطلـق اومـاذون وېشـل کېـدل مطلـق تبلیـغ حـق نـه درلـود، خـو مـاذون د تبلیـغ حـق درلـود او لـه هغـه وروسته د مستجیب په نوم مقام و".([2])

دغـه راز ځیـنې اسـماعیلیه معتقـدین پـر دې بـاور دي، چـې د اسـماعیلیه او متصـوفینو تـرمنځ د عقایـدو اشـتراک موجـود دی. اسماعیلیه پـر اوو عـدد بانـدې زیـات ټینگـار کـوي. ځیـنې صـوفیان هـم خپـل عقایـد پـر اوو عـدد بانـدې تعبیـروي. اسـماعیلیه "امـام" تـه پـه خـاص ارزښـت قایـل دي، خـو صـفویان (پیـر) او مرشـد تـه ورتـه اعتبـار ورکـوي. اسـماعیلیه پـر تاویـل عقیـده لـري. صـوفیانو هـم د تاویل له څرنگوالي څخه گټه اخیستې ده.([3])

لکـه چـې دمخـه مـو هـم ورتـه لـږ څـه اشـاره وکـړه اسـماعیلیه

---

[1] احسان طبری، بررسیها در باره برخی از جهانبینی ها و جنبشهای اجتماعی در ایران (انتشارات حزب توده ایران، ۱۳۴۸)، ۲۲۸ مخ

[2] همدغه اثر، ۶۰ مخ

[3] د زیات تفصیل او معلوماتو لپاره وگورئ "علاوالـدین عطـا ملـک جـوینی، نامـه الموت، د نجیب مایل هروي او اکبر عشیق کابلي په اهتمام، بنگاه کتـاب مشـهد، نماینده انتشارات دانشگاه شهباز آزاد مهر، مقدمه له ۲۵ مخ څخه وروسته.

فرقې د خپلو عقایدو د تبلیغ لپاره خاص مراحل درلودل، چې معمولاً پر پینځو مراحلو وېشل کېدل او د تفریس، تاسیس، تشکیک، ربط او تعلیق مراحل وو. تقیه او کتمان هم د شیعه وو په څېر د اسماعیلیه اصول هم وو. د دوی په سازمان کې بسپنه او اعانه هم رواج وه او ده، چې د بحث او مناظرې د غونډو په وخت کې به د حق النجوی په نوم ورکول کېده.

ج: د بایزید روښان آثار او باطنیه افکار:

موږ ددې قصد نه لرو، چې حتماً دا ثابته کړو، چې بایزید روښان اسماعیلي و یا د اسماعیلیه فرقې د نورو پیرانو په څېر په بشپړه توګه پر دې لاره معتقد و، بلکې زموږ هڅه دا ده چې د نوموړو عقایدو په رڼا کې د بایزید روښان عقاید او افکار وڅېړو، ورته والی او توپیرونه یې رابرسېره کړو.

موږ ترمخه د اخوند درویزه د آثارو په استناد د بایزید روښان د اسماعیلیت په اړه ځینې ناوړه او غیر علمي "انتسابونه" او یا "تهمتونه" چې هېڅ او مستند بنسټ نه لري د بایزید روښان په باب ویل شوي، اشاره وکړه.

داکتر محمد شفیع په خپله کوټلې تحقیقي رساله کې، چې "بایزید انصاري" نومېږي، په دې باب عمده ټکو ته اشاره کوي او د بایزید تجارتي سفر ته ګوته نیسي، چې د

عمر په شپاړسم کال يې له پلار سره په تجارتي سفر کې ملګرتيا کړې وه. ډېر سفرونه يې کړي، په دغو سفرونو کې به ضرور د "ملحد (اسماعيلي) سليمان" سره مخامخ شوی وي. نوموړی پر دې ټينګار کوي، چې بايزيد روښان د پير کامل پر عقيده ټينګار کوي او د اسلام په ارکانو کې په غسل او نورو مسايلو کې د تاويل استعمال کوي.

مولينا عبدالقدوس قاسمي د خپلې مقالې په لمنليک کې، چې د بايزيد روښان مذهبي افکار نومېږي، د ((Arabian Highlonds J.B Philiby) (۳۳۶_۳۷) مخونو په حواله د ملا سليمان کالنجري يادونه په دې ډول کوي:

"د ۱۵۶۷_۱۶۷۷ع) تر ميانځه په عربو کې هنديان د اسماعيليت تبليغ ته راغلي وو چې د هندوستان خواجيه يا شمسيه و به د دوی امداد کولو، په دوی کې يو سليمان بن حسن هندی و، چې د هغه په نوم باندې هلته سليمانيه فرقه جوړه شوه. کېدای شي چې د اخوند درويزه صاحب ملا سليمان هم دغه سليمان بن حسن وي، چې د ۱۵۹۶ع نه اول يې په هند کې خپل تبليغ جاري ساتلی وي."[1]

که پورتنی عبارت په دې لړ کې سم وي او د اخوند درويزه ادعا هم سمه وي، نو غالباً به بايزيد روښان، چې په

[1] مولينا عبدالقدوس قاسمي، "د بايزيد روښان مذهبي افکار"، ۸۱ مخ.

۱۵۲۴ع کال په جالندهر کې زېږېدلی، د عمر په ۱۶کال له ملا سلیمان سره لیدلي وي.

د نوموړي د ملاقات کال به ۱۵۴۰ع په شاوخوا کې وي، له بلې خوا که ملا سلیمان یا د سلیمانیه فرقې مشر همدغه مبلغ وي، چې دمخه یې یادونه وشوه. له هغه سره د بایزید ملاقات شوې وي، بې له شکه چې د هغه تاثیرات به بایزید روښان منلي وي، خو باید ووایو چې د هغه له شپاړس کلنې عمر څخه د هغه تر "روښان" کېدلو پورې څلرویشت کاله تېر شوي. د نوموړو عقایدو اساسي ریښې او نښې نښانې موږ د هغه په آثارو کې باید وپلټو له هغه جملې.

۱ـ باطنیت:

بایزید روښان په خپل فکري سیر او عقایدو کې په خفي ذکر او د هغه پر تلقین ډېر ټینګار کوي او ان تر دې، چې دا طریقه یې تر خاصو مریدانو پورې محدوده ساتلې ده.

د اسلامي تصوف او د سلوک په لارو چارو کې او د خفي او ستر تلقین تر زیاته حده په اسماعیلیه فرقه کې موجود دی.

حالنامه لیکي:

"پیر دستگیر فرمودند ای عزیز من. اگر حضور دل میخواهی در نماز اول از جمله حرام پرهیز کن و دوم دل خود

را پیش از نماز بذکر خفی مشغول دار".(۱)

په دې برخه کې بایزید روښان هم په باطني ماناوو د ظاهر پر خلاف ټینګار کوي. په حالنامه کې څو ځایه دغه ډول مطالب شته، چې د لوستونکي باور او ګومان زیاتوي. له هغه جملې څخه:

"بعد از دریافتن تسبیح هراشیا و سرفراز شدن از مرتبه و مقام قربت احوال ماضی و حال را در چند ابیات درج نمود:

چون که غافل و بیخبر بودم
مثل انعام کور و کر بودم
من نبودم به یاد حق مشغول
غافل و بیخبر چو دد یا غول
چون شنیدم بیان خوف خدا
سر از وصف چارپای جدا
کردم آغاز ذکر هم تسبیح
بدن و جان و هم زبان فصیح
ملکوتی شدم فرشته صفت
پاک گشتم ز جهل و معصیت
بزبانم الله بود سبق
لیک غافل بودم ز هستی حق

---

[1] علي محمد مخلص، حالنامه، ۱۶۹ مخ.

چون بذکر خفی شدم شاغل
غیرالله شد ز دل زایل
حصحص الحق شده به چشم یقین
کفر باطل شد و بر آمد دین
غرق در بحر دیدم هراشیا
که بدو قایم اند هم احیا
هر ندایی که در رسید به گوش
جمله از بحر یافتیم سروش
فهم تسبیح هر ندا کردم
قهر و رحمش ز هم جدا کردم
قرب حق یافتم قریب شدم
اقرب و سامع و لبیب شدم

و چون پیر دستگیر قدس سره نکاح کرد هیچ آواز بی جنبش پدید نمیشد و هیچ چیزی بی قوت حق نمی جنبید پس دانست که هر آواز حق است. بعضی از رحم بعضی از قهر دو را از یک ذات دید و هیچ چیز از هستی او جدا نمیدید هیچ آواز بی تسبیح حق تعالی نمیشنید و علامت آن در قرآن دید. و ان من شئی الا یسبح بحمده ولکن لا تفقهون تسبیحهم. یعنی نیست چیزی مگر که تسبیح میکند و ثنا میگوید مرحق تعالی را و لکن در نمی یابند و فهم نمیکنند تسبیح ایارا پس پیر دستگیر قدس سره به

کرم حق تعالی دریافت تسبیح هر شی و زبان حالش..."[1]

په هر حال پورتني عبارات د متصوفینو له سبر او سلوک او اظهاراتو سره هم ورته والی لري، خو زموږ لپاره په زړه پوري خبره دا ده، چې بایزید روښان پر هغه څه باندې د پوهېدو ادعا کوي او پر هغه رموزو باندې د معرفت دعوت لري، چې نور پرې نه پوهېږي. نور یې یوازې ظاهر وینې، خو بایزید یې باطن او غیر ظاهر وینې. هغه په دې ډول عباراتو سره د آیاتو او احادیثو تاویل ځېږي.

بایزید روښان د خپلو دغه ډول تفکرات په لړ کې دې نتیجې ته رسېږي، چې یوازې هغه او د هغه نژدې مریدان، چې د هغه مرتبې ته نژدې مقام ته ځان رسوي، دغه ډول باطنیت او ماهیوی معرفت ترلاسه کوي او نور څوک، چې په دغه مسایلو نه پوهېږي، نوموړی یې په شرک کې وینې. له همدې لامله هغه پر مهدي او لارښود او د خپل وخت پر بشپړ او کامل پیر او د هغه پر زده کړو ټینګار کوي، خو بایزید روښان د خپلو تعلیماتو په چریان کې هر وخت د "علم توحید" یادونه کوي. یعنې هغه څه، چې اسماعیلیه وو ته دومره په زړه پورې نه وو.

---

[1] ایضا، ۴۹ مخ

۲_ کامل پیر "امام زمان":

بایزید روښان هم پر دې ټینګار کوي، چې:

"... و گفتندی که حیف است که این خلق یقین و اعتبار نمیکنند به آیت قرآن و به حدیث رسول علیه السلام و شیطان ایشانرا نمیگذارد که از مرتبهء اسفل به مرتبهء اعلی بروند و همواره گروه انبیا وارثان ایشانرا همین حال بوده است که از برای ایمان و معرفت خلق در رنج و اندوه میبودند و تأسف به حال ایشان میخوردند."([1])

بایزید روښان د کامل پیر پر متابعت ټینګار کوي او کرات دا خبره جوتوي، چې "قوله تعالی". "قل یاقوم اعملو و علی مکانتکم انی عامل فسوف تعلمون" یعنی بگو ای گروه من کار کنید بر جای گاه خویش که منع کننده ام پس زود بدانید که کیست صاحب راه راست.

ای محمد کمال کار خلفا انبیا علیهم السلام و وارثان ایشان حق نمایی است. اگر خلق اورا هادی و پیشوای داند یا نه و حق تعالی به جلال ایشان دانا است. چنانچه حق تعالی در قرآن مجید خبر میدهد. قوله تعالی "الم یاءتکم تبرل الذین من قبلکم قوم نوح و عاد و ثمود والذین من بعد هم لا یعلمهم الا الله"، یعنی آیا نیامده به شما خبر آنانیکه پیش از شمایان بودند گروه نوح و عاد و ثمود و آن

[1] ایضا، ۱۳۴مخ

کسانیکه پس از ایشان بودند نمی داند ایشان را خلق مگر خدای تعالی".[1]

اسماعیلیه فرقه د نوي امام د پیدا کېدو او پر خلکو باندې د هغه اطاعت فرض گنهي. د اسماعیلیه وو دا مقوله ډېره څرگنده ده، چې شهرستاني په ملل و نحل کې وايي:" و من مذهبهم ان من مات و لم یعرف امام زمانه مات میته جاهلیته".

د دوی په عقیده، چې څوک مړ شي او د خپلې زمانې امام ونه پېژني، نو جاهل له دنیا تېر شي. بایزید روښان هم هغه وگړي چې د هغه په اطاعت کې نه وو، مشرکان، کافر او جاهلان گڼل.

۳_ له فلسفي او عقلي پوهنو سره اړیکې:

د روښان په آثارو په تېره په حالنامه کې د علومو پر زده کړه باندې ټینگار کېږي، خو تر زیاته حده پورې دغه ټینگار بیا هم د توحید په علم او د باطن په علم دی.

" آن سرور انبیا در این معنی فرموده است یعنی کسیکه طلب علم برای دنیا کند، پس او کافر است و کسی که طلب علم برای حجت کند پس او مسلمان است."[2]

له علم څخه د بایزید روښان هدف څرگند دی.

---

[1] ایضا، ۱۵۶ مخ

[2] ایضا، ۱۹۹

د فلسفې په باب موږ د بایزید روښان په افکارو کې کوم څرګند تبلیغ نه وینو، بلکې یوازې د اخوند درویزه یو اتهام شته، چې د نوموړي په باب وایي چې دی (بایزید روښان) "یو حکمتي و" او یا دا چې بایزید د فیلسوفانو او سوفسطایانو افکار خپرول. "زیر آنکه وی آخر رساله خود می نوشته که هر چه در صورت مقید آمده است. همه عین خدای اند تا هر چه دیده میشود و شنیده میشود جز خدای چیز دیگری نیست و عالم جز و هم و خیال نیست. نعوذ بالله من کفر هم و غیر ذالکم مخیلات فلاسفه و سوفسطائیه بیان میکرده و مینوشته و باز اتباع خود را امر میکرده که چون جز وجود خدای تعالی چیز دیگر در وجود نیست، پس حرام و حلال، روا و ناروا چه معنی دارد. مگر این که حکم پیر خود را رعایت دارید که من خدای شما ام و هم پیغمبر شما و این جاهلان نابکاران گفتار کفر او را معتقد آمدند."([1])

دغه راز له پورتني دلیل څخه وروسته بایزید روښان پوښتنه کوي:

"یا مولانا زکریا من ترا از معنی و حقیقت (الف) و (ب) بپرسم اگر جواب دادی بپرسم. تحقیق خبرداری. گفت بیان کن. پیر دستگیر قدس سره فرمود که جمله چند حروف

[1] اخوند درویزه، مخزن، (پېښور: پښتو اکېډیمي، ۱۹۶۹)، ۱۲۴ مخ

است. جواب داد که بیست و نه حروف است. باز پرسید که کدامها حروفها به خدا تعلق دارند و کدامیها به پیغمبران تعلق دارند و کدامیها به بهشت و کدامیها به دوزخ تعلق دارند، مولانا زکریا جواب دادن نتوانست، پیر دستگیر قدس سره فرمود یا مولانا زکریا جواب سی حروف نتوانستی داد حقایق توحید چه دانی یا جواب آن چون خواهی داد...".([1])

په پورتني متن کې د بایزید روښان په عقیده د دېرشو تورو اهمیت هم د اعدادو له مخې، چې د نریاني ۲۹ نهه ویشت توري بولي او نوموړي پر دېرشو تورو ټینګار کوي. دېرش عدد د اسماعیلیه وو په نزد سپېڅلی او د اهمیت وړ عدد دی. په اسماعیلیه عقایدو کې د دېرش عدد میاشتې له ورځو سره برابر دی. همدارنګه د دېرش عدد د بابونو شمېر هم دی (چې داعي الدعاة یې هم بولي) او د یوه حجت تر سرپرستۍ لاندې و او د دعاه شمېر، چې د یو داعي الدعاه یا باب ترسرپرستۍ لاندې و، څلرویشت وو.

په هغومره صداقت سره چې د اسماعیلیه وو په آثارو او فکارو کې پر فلسفه او عقلي علومو ټینګار کېږي او فیلسوف د "خاصه حکمت" لرونکی بولي، د بایزید روښان په آثارو کې نه لیدل کېږي. خو کله چې د وحدت الوجود

[1] علی محمد مخلص، حالنامه، ۱۹۸ مخ.

صوفیانه بحثونه مطرح کېږي، په څرګنده لیدل کېږي، په سیده او ناسیده ډول بایزید روښان هم له افلاطوني او نو افلاطوني فلسفې افکارو څخه متاثر دی، چې نورو زیاتو موادو او څېړنو ته اړه لري. په هر حال! د بایزید د زیاتو او بې شمېرو آثارو له څېړنې څخه جوتېږي، چې هغه په یو نه یو ډول له یوناني فلسفي آثارو څخه د ختیځ اسلامي مدنیت د آثارو له لارې متاثر دي.

په حروفي مسایلو کې هم موږ د بایزید روښان په حالنامه کې څه ناڅه شیان لیدلای شو. د مثال په ډول کله، چې له مولینا زکریا سره بحث او مناظره کوي. د حالنامې مولف وایي، چې هر څومره له پیر دستګیر قدس سره آیت او حدیث راوړي، هغوی یې نه قبلوي او دښمني کوي او وایي، چې د هر مقام علم او پوهه ماته بیان کړه. بایزید روښان وایي، چې تاسې ناخبره یاست او د ناخبرو خبرول اوس نه ښایي. نوموړی دا حدیث دلیل راوړي، چې: " قال نبی علیه السلام تعلموا الناس علی قدر عقولهم" یعني "سخن گوئید با مردمان با اندازه عقل ایشان."([1])

د بایزید روښان له حالنامې څخه د روښانیانو د یوه تینګ او پیاوړي سازمان پته لګېږي. د دوی یعني د روښانیانو ترمنځ تینګې او قوې اړیکې موجود وې. د څو

[1] ایضا. ۱۹۷ مخ

کالو په موده کې یې زیات پیروان پیدا کړل. خپله د یوه هادي، یو رهبر، پېشوا او کامل پیر په توګه د روښانیانو سازمان د یوې منظمې هېرارشی لرونکی و.

د روښانیانو په سازمان کې هم د تقیې او کتمان ډېر شواهد او علایم لیدلای شو. د مثال په توګه کله چې دښمنان یا د بایزید مخالفین د بایزید روښان د نیولو یا وژلو قصد کوي، د هغه مریدان سره مصلحت کوي، چې بایزید روښان د هغوی له لارې نیولو خبر کړي. په دې ډول: "مصلحت آن میبینم که پیر دستگیر قدس سره را پیش از آن خبر باید کرد که منکران نه رفته اند تا در دست ظالمان نه افتد... تا ظالمان گمان نبرند که برای خبر کردن پیر خواهد برود".([1])

یا دا چې: "... سید علی رحمت الله علیه آخر وقت نماز دیگر به خدمت پیر دستگیر قدس سره رسید قدم بوسی پیر دستگیر کرد و لاکن چیزی نگفت زیرا که بعض نامحرم در پیش پیر دستگیر نشسته بودند چون آنان رفتند...".([2])

د تقیې او کتمان په باب ځینې نور شواهد هم شته او ځای ځای پر دې هم ټینګار کوي، چې له هر چا سره خبرې کوي، نو د مخاطب د عقل په اندازه ورسره څه ووایي.

بایزید روښان هم د اسماعیلیه په څېر غلی نه دی ناست،

---

[1] ایضا، ۲۱۷ مخ

[2] ایضا، ۲۱۸ مخ

بلکې هغه خپل داعیان د هشتنغر له دکلایر نه د خواوشا سیمو او ممالکو حاکمانو، امیرانو او عالمانو ته واستول او هغوی ته یې د خپلو دعوو د قبلولو دعوت ورکړو. یو داعي یې شهنشاه اکبر ته واستاوه، یو بل یې د بدخشان میرزا سلیمان ته واستاوه. څه خلفا یې هند، بلخ، بارا او یو تن یې د اخوند درویزه پیر سید علي ترمذي ته واستاوه.

البته باید ووایو، چې پیر روښان سیمې او ممالک په اوو جزیرو نه دي ویشلي، خو هغه کسان (یې) استولي وو، چې د هغه په طریقه او فرقه کې خاصې درجې ته رسېدلي وو، لکه دولت، میرزا خان، خلیفه مودود، خلیفه یوسف، خلیفه ارزاني او نور... ؟. د حالنامې له بیانه جوتېږي، چې هر څوک او هر مبتدي مرید د دعوت او رابللو دنده نه شوه ترسره کولای، بلکې یاد شوي کسان د بایزید روښان هغه پاخه او پوه کسان وو، چې د "حجت" له درجې سره یې سیالي کولای شوه.

هغه څه چې پورته وویل شو، هېڅکله په دې قصد نه دي چې حتماً موږ له بایزید روښان څخه اسماعیلیه "امام" او یا "حجت" جوړ او ثابت کړو، بلکې د ځینو انتساباتو له مخې پرتلیزه څېړنې ته اړه وه.... ددې بحث په پایله کې باید ووایو، چې بایزید روښان په خپله لاره او سربښندنه کې هېڅ کله دا ډول بیان او څرګندونه، نه کوي. له څېړنې هم جوتېږي، چې د هغه په تعلیماتو کې داسې څه شته چې د

شک تري راولاړېږي، چې د اسماعيلّيه عقايدو څه ټنګ دده تر غوږو هم رسېدلی و او له دغو عقايدو متاثر شوی دی. نوموړی خپل ځان ملهم من الله باله.

نوموړي خپل متابعت پر وګړو فرض باله، د نوي امام پيدايښت او پر خلکو د هغه اطاعت فرض ګڼل، پر تاويل باندې باور، پر باطنيت باندې عقيده، د اعدادو او حروفو پر ارزښت باندې ټينګار، په اسلامي فرقو کې تر زياته حده په اسماعيليه وو کې رواج او ټينګ دی.

په هر صورت بايزيد روښان د يو عارف او متصوف په توګه د خدای تعالی معرفت فرض ګڼي. بې له دغه معرفت نه د طاعت، عبادات او صدقاتو لپاره د کامل پير واسطه شرط ده. پير کامل هغه دی، چې د شريعت طريقت، حقيقت، معرفت، قربت، وصلت، وحدت او سکونت، مقامونه يې طی کړې وي.

بایزید روښان او د تناسخ او حلول مفکورې

کله چې د بایزید روښان د مخالفینو په تېره د هغه د سرسخته مخالف اخوند درویزه ادعاوې د بایزید په باب لولو، د نورو انتساباتو یا تومتونو په خوا کې پر بایزید روښان باندې د تناسخ او حلول پر افکارو باندې د اعتقاد تور هم شته. ددې لپاره چې په دې برخه کې مو هم د بایزید روښان پر اصلي متونو یا لومړنیو موادو تکیه کړې وي، اړ یو لومړی ددغو مفاهیمو اصلي مانا او تفسیر وپلټو.

الف: تناسخ:

تناسخ له یو بدن نه د روح تر جلا کېدو ، وروسته بل بدن ته د هغه انتقال او تعلق لرل دي. بې له دې، چې له یو بدن نه د هغه د وتلو او له بل سره د تعلق ترمنځ زمانه فاصله شي، د تناسخ عقیده پخوانۍ ریښې لري. له پخوانیو فلاسفه وو څخه فیثاغورثیانو پر تناسخ عقیده درلوده. "هغوی له یو بدن نه بل ته د روح د تناسخ عقیده له هغه لرغوني شاعر نه اخیستې ده، چې د اور فیوس په نامه شهرت لري. د فدروس له رسالې نه جوتېږي، چې د یونان مشهور فیلسوف افلاطون هم پر یو ډول تناسخ باندې عقیده درلوده، خو د اسلام د فلاسفه وو له خوا رده او باطله شوه".([1])

د هند په لرغوني فلسفه او په خپله په هندوانو کې د تناسخ مفکوره ډېره څرګنده ده. جان ناس لیکي: "د ارواح د انتقال عقیده یا تناسخ (Katma) دی، چې هندوان یې په خپله ژبه سام سارا (Samsara) بولي."

نوموړی پوه هم ددې یادونه کوي، چې د تناسخ عقیده په ډېرو بدوي اقوامو او عالي کلتور لرونکیو اولسونو کې شته او موجوده ده، خو هغه په هندوانو کې د تناسخ د عقیدې تفسیر په دې ډول بیانوي:

"د انسان روح د مرګ په وخت کې په ټولو حالاتو کې له

---

[1] آریانا دایرة المعارف (پښتو)، ۵ ټوک، (کابل:۱۳۵۴)، ۱۱۷ مخ

یو خاص حالت پرته، چې روح پکې په ابدي مقام یا اعلی علیین کې له برهما سره بشپړ وحدت حاصلوي او یا دا چې د تل لپاره په اسفل السافلین کې غرقېږي، په یو بل ډول هم یو لړ زېږېدنه او ژوندانه نویوالي ته لاس اچوي او په پرله پسې توګه له یو عالم څخه بل ته راځي او په هر ژوندي کې خپله دوره تېروي او بیا د مرګ په وخت کې یو وار بیا بل کالبد ته منتقل کېږي او نوی لباس اغوندي. د زېږېدنې دغه دورې په پرله پسې توګه په یو لړ ناپایه زمانه کې دوام مومي. له یوه جسم څخه بل جسم ته د ارواحو انتقال، یا په بل عبارت د زېږېدلو او ژوند تجدید ته اړه نلري، چې همېشه په یوه واحده سطح۱ کې موجود وي، بلکې امکان لري په یوه محدود زمان کې په بېلابېلو عالي او ټیټو موجوداتو کې څرګند شي او یا د ځمکې په کره کې په بېلابېلو موجوداتو کې ژوندی راڅرګند شي. د مثال په ډول کله یې په نباتاتو کې وینو او کله یې هم په حیواناتو، ځناورو او کله هم په ډېرو ټیټو موجوداتو او کله د روح د هستۍ په ډېرو لوړو موجوداتو کې چې بدن ته تغییر او حرکت ورکوي. مثلاً کېدای شي د ټیټې او نجسې طبقې د فرد روح په یوه بل موجود یا د یوه راجه، یا برهمن په کالبد کې ځای شي او یا دا چې انساني روح له مرګ نه وروسته د غومبسې یا

چنجي يا وښو په وجود کې ننوزي او يا په جهنم کې د يو لعنتي موجود په ځان کې ځای ونيسي".[1]

په اوپانيشادونو کې هم د تناسخ په باره کې مفصل بحثونه شته دی. د هندوانو په عقيده تناسخ د (کرما Karma) (عمل) اصل ته ډېر ورته والی لري او له کرما څخه هدف د نېکو او بدو اعمالو په وړاندې سزا او برأت دی، څه که په وينا کې وي او که په فکر کې او يا عمل کې.

په نړۍ کې هرڅه چې دي که شخص، کورنۍ يا ځناور يا ګياه وي او په خپله نړۍ او خدايان هم د تناسخ او کرما د قانون تابع دي. د تناسخ او د نېک او بد اعمالو بدن د هندي کيت د عقايدو بنسټ جوړوي. مرګ په هېڅ ډول د ژوند پای نه ده، بلکې د ژوند له دورو څخه د يوې دورې پيل دی.[2]

د جان ناس په قول، چې د اويانيشادونو په يوه برخه کې وايي:"هغوی چې په ژوند کې د صالح عمل او نېک چلن خاوندان دي. له مرګ وروسته يې روح په غوره شوي زهدان (زيلانځ) کې لکه د يوې برهمنې ښځې يا د يوې کاشاتريا، يا ويسا مېرمنې په رحم کې د مراتبو له مخې ځای نيسي،

---

[1] جان ناس، تاريخ جامع اديان از آغاز تا امروز، ترجمه علی اصغر حکمت، چاپ سوم (تهران:" فرانکلن، ۱۳۵۴)، صفحه ۱۰۵.

[2] داراکوشه، او پانيشادها، ترجمه جلال نائينی و دکتر تاراچند (تهران: کتابخانه ظهوری، ۱۳۵۶)، ۲۹ مخ.

خـو د نـاوړو او شـريرو کسـانو ارواح پـه نـاوړه او مکـروه رحمونـو کـې ځـای نيسـي. د مثـال پـه توګـه د يـوې سـپۍ يـا پړانګې يـا بـالاخره د يـوې ساخله (نجسـې) طـبقې (پاريـا) ښځـې په رحم کې ځای نيسي."(1)

پـه "تـاريخ ادبيـات در ايـران" کـې دکتـر ذبـيح الله صـفا حلـول او تناسـخ پـه يـوه مانـا کـارولي، خـو وروسـته يـې پـه اسـلامي نړۍ کې پر حلوليه افکارو معتقدين څېړلي دي.(2)

"ابـن سـينای بلخـی پـه خپلـو آثـارو کـې پـه تېـره بيـا کتـاب الشـفا والنجـاة او داسـې نـورو کـې دغـه عقيـده باطلـه کـړې ده، ځکـه چـې نومـوړي ثابتـه کـړې، چـې نفـس او روح د بـدن لـه پيـدايښت نـه پخـوا وجـود نـه لـري، بلکـې د بـدنونو د خلقـت پـه وخـت کـې پيـدا کېـږي او هـر بـدن پـه خپلـه د يـو نفـس مسـتحق دی او هر حيوان په يو نفس شعور پيدا کوي."(3)

مـوږ نـور د تناسـخ پـه بـاب مجـرد بحـث تـه دوام نـه ورکـوو. زمـوږ هـدف دا دی، چـې د بايزيـد روښـان پـه افکـارو کـې تناسـخي افکـار او د هغـو تـاثيرات شـته او کنـه؟ پـه دې بـاب مـوږ دمخـه هـم وويـل، چـې تـر ټولـو دمخـه اخونـد درويـزه زيـات تومتونـه لګـولي دي. لـه هغـه نـه د تـاريخ مرصـع مولـف هـم

---

[1] جان ناس، تاريخ جامع اديان از آغاز تا امروز، ۱۰۶ مخ.

[2] ذبيح الله صفا، تاريخ ادبيات در ايران، جلد اول، چـاپ دوم (تهـران: فـردوس، ۱۳۶۶)، ۶۱ مخ

[3] آريانا دايرة المعارف (پښتو) پنځم ټوک، کابل، ۱۳۵۴ کال، ۱۱۷ مخ

اقتباس کړي او ثورو مؤرخینو او څېړونکیو هم یادونه کړې ده، خو موږ د خپل کار د اسلوب له مخې اړ یو د ځینو څېړونکیو نظریې او بیا د بایزید روښان اصلي متونو ته مراجعه وکړو:

سید تقویم الحق کاکاخېل د مخزن په سریزه کې کښلي دي، چې د بایزید روښان د یوه مرید له خولې اشاره اورېدل شوې:

"خلیل اووی چې دا گیدړان بعضې ستاسو مور پلار دي او بعضې نیا نیکونه او فریاد کوي چې د کُندو، یتیمانو مالونه په زور مه خورئ. په ژوند کې د خدای معرفت حاصل کړئ که داسې مو ونه کړل نو د مرگ نه پس به "د انسانیت جامه" اونه مومئ."([1])

نوموړی د خپلې لیکنې په پای کې دې نتیجې ته رسېږي، چې:

"د تناسخ د یوې مسالې نه علاوه د باقي ټولو الزاماتو په سلسله کې خیرالبیان د اخوند درویزه بابا تایید کوي او دا ترې معلومېږي چې اخوند درویزه بابا نه د بایزید په عقایدو غلط پوی شوی و، نه یې پکې له ځانه څه گډ کړي وو..."([2])

مشهور انگلیسی مؤرخ الفنستن، چې د پښتنو په باب یې د اعتبار وړ کتاب لیکلی دی (د کابل سلطنت بیان) په

---

[1] مخزن، سریزه (سد) مخ

[2] ایضا، (سه) مخ

هغه کې هم دې مسالې ته گوته نیسي، خو څېړونکي عقیده لري چې کېدای شي نوموړي د عوامو پر افسانو تکیه کړې وي.

محترم استاد صدیق روهي په خپله ژوره څېړنه کې، چې د روښان پر لومړنیو (اصلي) آثارو یې تکیه کړې، د خپلې څېړنې په نتیجه کې د روښان په افکارو کې د تناسخي عقایدو په باب دې نتیجې ته رسېږي:" روښانیان وایي چې موږ پر تناسخ عقیده نه لرو اما دا عقیده د روښان دمرید له خولې اورېدلی شوې ده".(۱)

په حالنامه کې هم راساً او سیده ډول د بایزید روښان له خولې او عقیدې کوم سند او لیکنه نه شته، بلکې د حالنامې بشپړوونکی لیکي، چې د روښان د مریدانو له جملې څخه خلیل نومي، چې د شینوارو د قوم مشرانو ته یې ویلي وو، چې ستاسې پلرونه او نیکونه گیدړان دي، که تاسې د پردیو خلکو مالونه په زور خورئ، نو له مرگه وروسته به تاسې بیا د انسان په جامه کې راڅرگند نه شئ. مخلص دا اتهام ردوي او وایي، چې د بایزید روښان مرید دا خبرې ددې لپاره کړې وې، چې شېنواري پرې ووېروي. حالنامه نوموړې "پېښه" په دې ډول رانقلوي:

"چون مردم شینواری همواره خلیل را نشسته و در مراقبه

---

[1] صدیق روهي. (روښان پېژندنه) کابل، ۱ـ۲ گڼه، (کابل د علومو اکاډمی ۱۳۶۷). ۲۶ مخ

میدیدند، بروی حسد میبردند و برای شان میخندید و این مثل می ستند: "راست کلئ نماست، علی بوتي ناست." و برای امتحان میپرسیدند، روزی شغالان به عبادت خود فریاد میکرند، آنها گفتند: روشانی میگویند که ما آواز و صاحب آواز و تسبیح از در می یابیم (تسبیح را در میابیم) پس شما بگویید که این شغالان چه میگویند. خلیل گفت: که او از میان عارف و سامع و حق تعالی پنهان رازیست نباید مر عارف را که راز پنهان به اغیار آشکارا کند.

آنها گفتند که شما دروغ می گویید معنی و تسبیح هر آواز را در نمی یابید اگر معنی و تسبیح در می یابید پس بگویید که این شغالان چی میگویند. خلیل گفت: نمی گذارید صاحبان این آواز و معنی آن بر شما بیان کنم. شما بدنخواهید برد. گفتند شما بگویید، مایان بد نخواهیم برد. آخر خلیل گفت که این شغالان بعضی مادر و پدر و بعضی جدوابای جسد شما اند. بسوی شما ندا و فریاد میکنند (ممکن داسي وي)، بسوی شما ندا و فریاد میکنند که به زور و ظلم مال یتیمان و بیوه زنان میخورید. (مخورید).

و در حیات خود معرفت ذات حق تعالی را حاصل نمایید آواز صاحب آواز بشناسید و دم خود را چنین نکردید. بعد از مرگ جامه (بی) یاد حق تعالی مگذرانید. اگر انسانی نخواهید یافت."([1])

---

[1] علي محمد مخلص، حالنامه، ۳۲۲_۳۳۳، مخونه.

حالنامه د خلیل پورتنی استدلال او بحث د اعتقاد له مخې نه بولي، بلکې څرګندوي چې خلیل دا خبرې د شینوارو د وېرولو لپاره وکړې.

حالنامه زیاتوي :"ای عزیز من. خلیل که این سخن گفت نه از روی اعتقاد خود گفت، بلکه برای سرزنش و تهدید آن قوم فرمود. زیرا که اعتقاد این خاندان بر مذاهب تناسخ نسبت (نیست)... و اعتقاد این خانواده آنست بر هر یکی که صفت کدام حیوان غالب بود، بعد از مفارقت قالب در عالم مثال صورت آن حیوان بگیرد."([1])

په دې ډول حالنامه له پورتني بحث څخه وروسته زیات مثالونه راوړي. د مشاېخو او لویانو قولونه راوړي. د مثال په ډول وایي، چې: د ولي محمد برکي چې د بایزید روښان مرید و، د هغه په اثر کې چې لطیفه شریفه نومېږي، له هغه مې اورېدلي دي چې د یو سړي مال ثروت ډېر خوښ و، تر دې حده چې زیاتره وخت به ترې چا نه اورېدل، چې خدای تعالی دې نن ورځ په نړۍ کې ماله ثروت راکړي سبا چې په آخرت کې هرڅه غواړي ودې کې. یوه ورځ ناڅاپه ناروغه شوه، ځنکدن یې شو. خلک ورته راټول شول، ورته وې ویل چې د شهادت کلمه ووایه. هغه وویل اوس د شهادت د تازه کولو وخت نه دی. زما نظر ته مړک راځي او راته وایي چې له

[1] ایضاء، ۳۲۳ مخ

هغه قالب نه راووځه او دې قالب ته راننوزه. د حالنامې بشپړوونکی دا حکایت پې دې دول تفسیروي او نتیجه ترې اخلي، چې هر هغه "زړه" یا موجود چې حیواني صفات ولري، که څه هم د انسان په قالب کې وي او مړ شي، د حیوان په صورت بیا راژوندی کېږي.

په دې دول هغه څه چې په تناسخي افکارو پورې اړه لري او هغه څه چې د روښانیانو په عقایدو پورې اړه لري، دا دي چې په تناسخي عقیده کې "زمان" د بحث وړ نه دی، روح ابدیت لري. یوازې د ښو او بدو اعمالو په کړو سره په راتلونکیو ښو او یا ناوړه کسانو یا موجوداتو کې ځای نیسي. لکه چې ددې بحث په سر کې ورته اشاره وشوه، خو د روښانیانو یا د بایزید روښان په حالنامه کې دا مساله لږه باریکي لري او هغه دا ده، چې انسانیت یوازې د انسان په جسم او هیکل نه دی بلکې:

تو همی دانی که همه آدمند
که بسیار گاو و خری بی دمند
گر بصورت جمله انسان بودی
احمد و بوجهل خود یکسان بودی.

په دې مانا چې یوازې په صورت نه ده، بلکې د روښانیانو په عقیده هغه کسان چې د هغو پر زړو باندې "د

هر حیوان خصلت غالب شو" د همغه حیوان خصلت او مماهیت پیدا کوي. روښانیان دا هم ورسره څرګندوي، چې د حشر په ورځ د دوی اصلي څیرې یعنې حیواني صفات رابرسیره کېږي او د همغه حیواني موجوداتو په شکل راپورته کېږي. حالنامه لیکي:

"امام شبلی رحمة الله علیه آورده که حضرت رسول الله علیه واله وسلم از افواج پرسیدند، فرمود که حشر کرده شوند دو صفت از امت من بعضی به صورت بوزینگان بعضی بر هیئت خوگان و برخی نگون ساران که ایشان را بروی به دوزخ میکشتند و بعضی نابینایان و بعضی کران و گنگان و بعضی میخائید زبانهای خود را و آن بر سینه های ایشان افتاده باشند وریم ازدهان های ایشان سیلان باشد."(1)

په حالنامه کې دغه بحث نور هم تفصیل لري او د هغې محتوی دا ده، چې هغوی چې ګناه کوي، ظلم کوي، بدرفتار او بدکردار لري، دوزخ ته ځي او هلته ددغه ډول حیواناتو یا رندو یا ګوډو او یا په بدرنګو او ناوړه څېرو سره څرګندېږي. روښانیان معتقد دي، چې یوازې یو باریتعالی پر خپل حال دی.

---

[1] ایضاء، ۳۲۷ مخ

"نـی صـورت بمانـد نـی حسـن و نـی نـاز
نـــی محمـــود مانـــد نـــه نـــاز از ایـــاز
نـــی دولـــت بمانـــدنی ملـــک و ســـپاه
نـــی ایـــن حشـــمت و مـــال و زرجایگـــاه
دیگـــر هرچـــه بینـــی و ایـــن دهـــر و داد
نمانـــــد بجـــــز ذات پروردگـــــار"(۱)

ب: حلول:

د بایزید روښان په آثارو، په تېره په حالنامه او خیرالبیان کې د حلول مفکوره د هغه له صوفیانه او عارفانه طرز تفکر سره تړلې ده. اخوند درویزه د خپلو اتهاماتو یا انتساباتو په لړ کې پر بایزید روښان باندې یوه د حلول مفکوره هم ورمنسوبوي او وایي، چې:"کله یې دا ویل: یارانو! خدای په خلق کې محو شوی، لکه مالگه په اوبو کې، یا دانې په گیاهونو له هر چا سره یو شوی."(۲)

"د حلول پلویان وایي چې خدای په ټولو شیانو کې حلول کړی او پکې گډ شوی دی، لکه خوږوالی په خرما کې. له اتحاد او حلول څخه مراد دا دی چې دوه شیان داسې یو تر بله سره گډ شي چې په حکم کې یو شی وگرځي، لیکن توپیر او فرق په هغه ځای کې دی چې اتحاد له خالق سره د مخلوق

---

[1] ایضاء، ۳۳۰ مخ
[2] اخوند درویزه، مخزن، ۱۳۱ مخ

د اتحاد په مانا دی په داسې حال کې چې د حلول مذهب وايي چې خدای په خپلو مخلوقاتو کې حلول کوي او دا دواړه مذهبونه د وحدت وجود له مذهب څخه توپير لري."([1])

په اسلامي مدنيت کې زياتو متفکرينو پر حلول باندې باور درلود ان تر دې چې تر څو پېړيو پورې يې دوام کړی دی. ډاکتر ذبيح الله صفا ليکي:

"په مسلمانانو کې هغه پخوانی سړی چې د حلولي افکارو په خپرولو يې پيل وکړ، عبدالله بن سبا دی چې د علي بن ابيطالبؑ په باب يې غلو کاوه او د هغه په الوهيت معتقد و او کله چې يې د هغه د قتل خبر واورېده، ويې ويل علي نه دی مړ، بلکې شيطان و چې د هغه په څېره کې راغی او علي آسمان ته پورته شو. د سبائيه فرقې ځينو کسانو تصور کاوه چې علي د ورېځو په منځ کې پټ دی. تالنده، برېښنا او آواز د هغه متروکي دي. دوی عقيده درلوده، چې علي به آخر له آسمانه راکوز شي او ټوله نړۍ به ونيسي."([2])

په اسلامي نړۍ کې د "بيانيه" فرقې په نوم کسانو هم دا باور درلود. "مغيريه" فرقه هم چې د مغيره بن سعيد العجلي چې د محمد بن عبدالله بن حسن بن علي پر مهدويت يې عقيده درلوده پر حلول يې هم عقيده درلوده.

---

[1] صديق روهي، "روښان پېژندنه" کابل، ۱_۲ ګڼه، (کابل: د علومو اکاډمۍ، ۱۳۶۷مخ)، ۲۶ مخ

[2] ذبيح الله صفا، تاريخ ادبيات در ايران، ۲ ټوک، ۶۲ مخ.

نـوري زيـاتي فـرقې هـم لکـه "حربيـه" هـم پـر دې معتقـده وه. "داميـه" فـرقې هـم چې د ابـو مسـلم صـاحب الـدعوه پـه بـاب يـې مبالغـه کولـه او امامـت يـې تـر سـفاح وروسـته د ابـو مسـلم حـق بالـه او د ابـو مسـلمه پـه نامـه يـوه فرقـه پـه مـروه کـې جـوړه شـوه. دوی هـم بـاور درلـود چـې د حلـول لـه لارې د خـدای روح پـه ابـو مسـلم کـې د الوهيـت درجـې تـه رسـېدلی او پـه دې ډول لـه جبرائيـل، ميکائيـل او نـورو ملايکـو څخـه يـې برتـر بللـه. پـه هـرات او مـروه دواړو ښـارونو کـې يـې نفـوذ درلـود او د "برکوکيـه" پـه نامـه يـې هـم شـهرت درلـود. ددغـه فـرقې لـه پيروانـو څخـه چـې بـه چـا وپوښتـل چـې د منصـور پـه امـر څـوک ووژل شـو؟ دوی بـه ويـل هغـه شـيطان و، چـې د خلکـو پـه سترګو کې د ابو مسلم په څېر ښکارېده.

"راونديـه" فرقـه هـم پـر حلـول عقيـده منـده وه. مشـهور حکـيم هشـام يـا هاشـم، چـې پـه المقنـع مشـهور و، د هغـه پيروانـو هـم عقيـده درلـوده "چـې لاهـوت پـه هيکلونـو کـې سـير کـوي او د خـدای روح پـه آدم او لـه هغـه نـه نـوح، ابـراهيم، موسـی، عيسـی، محمـد، علـي او د هغـه پـه اولادونـو او وروسـته ابـو مسـلم او بيـا پـه المقنـع کـې حلـول کـړی دی. پـه دې ډول المقنـع هـم د خـدايی دعـوه درلـوده. دوی د خپلـو پيروانـو لپـاره نـوی ديـن راوړ او د تـرک لـه طوايفـو سـره پـه يـووالي کـې څـو کالـه د اسـلام د سـپاهيانو پـه وړانـدې جنګېـدل، چـې پـه ۱۶۱هـ کـال کـې ووژل شـو او پيروانـو يـې د پـنځمې پېـړۍ تـر لومړيـو پـورې شـهرت درلود."[1]

---

[1] ايضاء، ۶۳ مخ

په دې ډول کله چې په اسلامي مدنیت کې د "غلات" د فرقې په څېر نورې زیاتې افراطي فرقې وینو، نو د حلول مفکوره په اسلامي مدنیت کې څه نوې خبره نه ده. دا چې له اهل سنت و جماعت څخه مخالفه لاره ده او په شریعت کې نه شته، بېل سوال دی، خو د زیاتره متصوفینو په افکارو او عقایدو کې یې لیدلای شو.

بایزید روښان هم د اسلامي مدنیت یوه افغاني پدیده ده. حلول یې د تصوف او وحدت الوجود په قالب کې مطرح کړی دی. د بایزید روښان عقیده په دې باب هم په خیرالبیان او حالنامه کې جوته شوې ده. نوموړی وایي خدای په مخلوق کې او مخلوق په خدای کې دی. د هغه په عقیده د کاېناتو ټول تش ځایونه د خدای په واسطه ډک شوي دي. "بین السماء والارض کان ملو بذات الرحمن و کان فی کل مکان (میان آسمان و زمین هست پری بذات خدای و هست آن خدای در هر مکان) هادی ویلي دي رحمت د خدای په ده دا کلام."([1])

بایزید روښان په خیرالبیان کې وایي: "گوره ادمیان زما په هست کې دي، زما هست ده په ادمیان لکه کبونه په اوبو کې او اوبه په کبو کې لکه کبونه په اوبو ژوندي وي، هسې په ما ژوندي دي آدمیان."([2])

---

[1] بایزید روښان، خیرالبیان، ۲۶۸ مخ

[2] ایضاء، ۲۶۹ مخ

دغه راز په یوه بله برخه کې هم وایي:" ذات الله تعالی کان فی الانسان و حول الانسان کالمافی حیتان و حول الحیتان (ذات خدای هست در آدمی و گرد (د) آدمی چنانچه آب هست در ماهی (و گروماهی) هادی ویلي دي رحمت د خدای په ده دا کلام."([1])

ددغه ډول عقایدو او افکارو په تعقیب کې بایزید روښان د انسان لپاره د کمال منازل او مقامات ګوري، یعنې هغه څه او هغه درجې لټوي، چې نوموړي په خپل سیر و سلوک کې څرګند کړي او د همدې بحث په لومړیو برخو کې مو ورته اشاره وکړه. د مثال په ډول کله چې هغه د وصلت په مقام کې ځان له خدای سره یوځای کوي، وایي:

"یادوي دې زما هستي په هغه یاد چې دده هستي زما په هستی کې ورکه شي او ورک دی ګمان، ګمان د وجود ادامیان".

په دې ډول هم د هغه په حلولیه افکارو کې هم د هغه د صوفیانه سیر و سلوک په پړاوونو کې یو تداخل وینو، خو زموږ په عقیده زیات باور پردې دی، چې د هغه حلول هم د هغه د سیر و سلوک تابع دی او نوموړی انسان له خپلو فکري عالي مدارجو څخه وینې. د هغه د انتلوژي او معرفت مهمه او اساسي نقطه هم په دې برخه کې پرته او ځای لري.

[1] ایضاء، ۲۷۰ مخ

پنځم څپرکی

د پښتنو پر ژوند او فرهنګ د روښانیانو اغېزې

روښاني غورځنګ، چې د بایزید روښان په پیدایښت (۱۵۲۵ع) او د هغه په سیر و سلوک او طریقت شروع کېږي، د سترو جګړو او مبارزو جریان دی. په سیاسي او اقتصادي لحاظ د مغلو د امپراتوری لپاره د لوی سر خوږ سبب کېږي. د بایزید روښان د کورنۍ د وروستي فرد عبدالقادر په مړینه یا پای ته رسېږي او یا کمزوری کېږي او له هغه وروسته کله چې د جلال الدین زوی کریم داد د دوی د کورنۍ او غورځنګ مشر ټاکل کېږي، په (۱۶۳۸ع) کال

کـې شـاه جهـان د امپراتـورۍ پـه وخـت کـې کـريم داد هـم پـه پېښور کې ترور کېږي.

پـه دې ډول روښـانـي غـورځنګ پـه پښتونخـوا کـې او پـه ضـمني ډول د پښتونخـوا پـه شـاوخوا سـيمو کـې نـژدې يـوه پېـړۍ دوام کـوي. پـه دغـه زمـاني فاصـله کـې روښـاني غـورځنګ د پښتنـو پـه عنعنـوي او ايسـتا (ولاړه) ټولنـه کـې يـو پيـاوړی داينـامېزم ايجـادوي، د پښتنـي عنعنـوي ټـولنې پـه سياسـي، اقتصـادي، ټـولنيز، فرهنګـي او فکـري جوړښـت کـې بـدلون راولـي. سـره لـه دې، چـې روښـاني غـورځنګ د هغـه د وروسـتي مشـر پـه مـرګ سـره کمـزوری کېږي او عمـلاً لـه مېنځـه ځي، خو د ټولنې پر مستقبل باندې خپل ژور اثرات پرېږدي.

روښـاني غـورځنګ لـه سياسـي پلـوه د مغلـو امپراتـورۍ د پښتنـو پـه وړانـدې انعطـافي دريـځ تـه اړ کـوي. پـه اقتصـادي برخـه کـې يـو لـړ پرمختګونـه مـنځ تـه راځـي (چـې البتـه ددې بحـث لـه حوصـلې بهـر کـار دی) او پـه عمـده ډول پـه فکـري او فرهنګـي لحـاظ د پښتنـو پـه ټولنـه کـې د سـترو فرهنګـي بدلونونو او انکشافاتو پيلامه ګرځي.

الـف: پـه اسـلامي تصـوفي فـرهنګ کـې د روښانيـانو د پښتو تصوفي او عرفاني ادب مقام:

د هنـري او ادبـي اسـتعداد (الهـام، تخيـل، رؤيـا) پـه بـاب او دغـه راز چـې څرنګـه د هنرمنـد اهـداف رامـنځ تـه کېـږي او نطفـه

يې ترل کېږي، زيات څه نه دي ويل شوي. په دې لړ کې هغه څه چې ډېر لږ پرې بحث شوی دی، د ناخبره شعور (ناخوداآگاه) او اشراق پر نقش باندې، چې د خلاقيت په لړۍ کې مهمه پديده ده، هم څه نه دي ويل شوي.

د اشراق مفهوم د لومړي ځل لپاره د لرغوني يونان په فلسفه کې ځای ونيو. د اشراقي پوهې منطقي ماهيت هم په دې کې دی، چې د شناخت او تفکر د اختصار امکان او وس لري. اديب او متفکر د خپل ناخبره شعور له کلونو کلونو آرشيف څخه صيقل شوي مواد او افکار شعوري او خبري سطحې ته راباسي، په دې ډول بې ځايه به نه وي چې اشراق په ناخبره شعور کې د ناخبره شعور عنصر وبولو.

د بحث لـه دې ډول پيل څخه زموږ هدف دا دی، چې څرنگه څرگند کړو، چې عرفان، تصوف او ادبيات يا د ادبياتو يو مشخص عنصر يعنې شعر سره تينگې اړيکې لي.

(له کومه ځايه چې شعر او شاعري، تصوف او عرفان په زياترو مواردو کې گډې خواوې لري او د عواطفو، ذوق، شور، احساسات او عشق له يوې منبع څخه الهام اخلي، نو په دې ډول صوفيانو او شعراوو ډېر ژر يو بل سره پيدا کړل او يو له بله نژدې شول.[1])

موږ په دې باب سکولاستيکي بحث نه کوو، چې کومه

[1] زين العابدين موتمن، شعر و ادب فارسي. (تهران: لاله زار، ۱۳۳۲)، ۶۲مخ

یوه ډله دمخه شوه، خو دومره باید ووایو چې شاعر او متصوف د متقابلو اغېزو په رڼا کې یو بل سره پیدا کړل. باید څرګنده کړو چې تصوف یوه مسمی او مرامي موضوع ده. حال دا چې شعر د نظر او بیان او مطلب د څرګندولو له وسیلې پرته بل څه نه دی. شعر په اصل کې د تصوف لپاره چې د مکتب او هدف لرونکی دی د اغېزو له چټکتیا بل څه اثر لرلای شي.)[1]

د اسلامي فرهنګ د پراختیا په لړ کې په ټولو پېړیو او زمانو کې د متصوفینو او عارفانو چلند له شعر او شعري ادب سره یو ډول نه و.

په لومړۍ او دویمه هجري پېړۍ کې، تصوف یوه ساده عملي طریقه وه، چې پر زهد، عبادت او شریعت د احکامو پر امر و نهی ولاړه وه. په دریېمه پېړۍ کې اسلامي فرهنګ ته علومو او یوناني فلسفې لار پیدا کړه او ځینې مسایل لکه وحدت وجود، فنا فی الله او نور مسایل تصوف ته داخل شول. په لومړیو پېړیو کې صوفیانو د رسمي علامو استدلال او کتاب او تالیفاتو خاوندان په ملنډو یادول او (د معرفت د حصول شرط یې دا باله، چې د زړه لوح باید د مدرسې له زده کړو او نقش څخه پاک شي او تر هغه چې صفا او ساده ګي حاصله نه شي ناکېدونې

[1] ایضا

ده، چې د الهي معرفت د نقش منلو ته آماده شي.) ([1])

پر ځای به وي، چې د مشهور څېړونکي او پوه ډاکتر قاسم غني له قوله د څو تنو مشهورو صوفیانو او عارفانو عکس العمل څرګند کړو.

(کله چې له حبیب عجمي څخه چې عامي او امي سړی و کرامت څرګند شو، حسن بصري چې یو عمر یې زده کړه کړې وه له هغه وپوښتل (ای حبیب این بچه یافتی؟ گفت بدانکه من دل سفید میکنم و تو کاغذ سیاه.) ([2])

ابراهیم ادهم ویلي دي:(درین طریق هیچ چیز برمن سخت تر از مفارقت نبود که فرمودند که مطالعه مکن.) جنید بغدادی ویلي دي:(چون حق تعالی بمریدی نیکی خواهد اورا پیش صوفیان افگند و از قرایان باز دارد. نقل است که گفت نشاید که مرید آنرا چیزی آموزند مگر آنچه در نماز بدان محتاج باشند و فاتحه و قل هوالله احد تمام است و هر مریدی که زن کند و علم نویسد از وی هیچ نیابد.)([3])

و شیخ ابو سعید ابوالخیر گفته که (بایزید بسطامي گفت حق تعالی فرد است اورا بتفرید باید جستن. تو اورا در کاغذ جویی کی یابی.)([4])

---

[1] قاسم غني. تاریخ تصوف در اسلام و تطورات و تحولات مختلفه آن. ج دوم، ق اول (تهران: ۵۰۶مخ)

[2] همدغه اثر، ۵۰۷ مخ

[3] ایضا

[4] هماغه اثر، ۵۰۸ مخ

جنيد بغدادي وايي:(عارف آن است كه حق تعالى از سير او سخن گويد و او خاموش.)([1])

ددغه ډول اظهاراتو يو عمده دليل همدا و، چې كله صوفيانو علم بد باله او د حقيقت د پوهېدو لپاره يې بې نتيجې، نو په دې ډول صوفي شرع، علم عقل او نقل د شهود او قلبي وارداتو په كشف پورې مربوط بولي او په دې عقيده دی، چې د زړه په صفايي سره د خداى معرفت حال او مشاهدې ته رسېږي. ان تر دې چې د فنا فى الله له لارې به بقا بالله ته ورسيږي، نو په دې ډول يې رسمي علوم او كسبي معارف بشپړ نه بلل.

خو د اسلامي فرهنگ په ټولو دورو كې مساله په دې ډول نه وه. صوفيانو خپل مطلوب ته له رسېدو څخه دمخه د رسمي او كسبي علومو په زده كړو پيل وكړ. پر عربي او فارسي ادبياتو او آثارو يې بشپړه احاطه درلوده. ځينو يې او صوفيانو په ظاهري علومو كې جوتېږي، چې زياتره سترو عارفانو ستر قيمتي او ارزښتناك آثار هست او ايجاد كړل. وايي چې حسين بن منصور حلاج شپږ څلوېښت اثره تاليف كړي وو.

د متصوفينو منثور آثار پر دوو دورو وېشلاى شو. يوه د ساده تاليفاتو دوره او بله هم د علمي تصنيفاتو دوره.

---

[1] ايضا

په لومړۍ دوره کې د صوفیانو آثارو د رسالو شکل درلود، چې د ځینو شیخانو او صوفیانو له خوا پر خپلو شاګردانو د زده کړې لپاره لیکل کېدل او د ادب او سلوک په باره کې به یې موضوعات لرل او یا به یې د صوفیانو په حلقو کې ځینې بحثونه کول او د هغوی شاګردانو به لیکل، چې زیاتره پر آیاتو او احادیثو باندې ولاړ و.

دویمه دوره د صوفیانو علمي تصنیفات وو یعنې چې فلسفې او حکمت ورته لاره کړې او علومو رواج موندلی و او په دیني بحثونو کې یې نفوذ کړی و او ځینو حکماوو او علماوو له فلسفې او حکمت سره بلدتیا پیدا کړې وه.

په دې ډول د تصوف مضمون او موضوع هم په شعر او هم په نثر کې جوته او څرګنده شوه.

ـ په نثر کې: زیاتره مسایل لکه د خدای حقیقت، عالم او د الهي ذات د صفاتو، معرفت د هستونې یا افرینش علت د خلقت اسرار، وحدت وجود د روح او بدن او نور فلسفي مسایل په نثر کې څرګند او توضیح کړل. کله چې په اسلامي فرهنګ کې فلسفه او حکمت ځای نیسي، صوفي هم په زیاتو فلسفي مسایلو لکه نفس، عقل، عالم صغیر، عالم کبیر، اعمال او افعال، جبر او سیر د عوامو طبقه بندي او نورو باندې د اساسي مسایلو په توګه بحث کوي. په دې ډول تصوف علمي او فلسفي بنسټ پیدا کوي او په تدریج سره محی الدین ابن عربي او د اوومې پېړۍ علمي تصوف ته لاره هوارېږي.[1]

---

[1] هماغ اثر، ۵۵۱ مخ

څرګنده ده، چې د علمي او فلسفي مسايلو توضيح او څرګندولو او بيان ته مناسبه ژبه نشر دی، پر همدې اساس غوره نثري آثار د متصوفينو له خوا منځ ته راغله، خو د قلبي وارداتو او احساساتو او احوال د څرګندولو لپاره مناسبه ژبه شعر و.

په دې ډول تصوف همېشه له شعر او شاعرۍ سره سروکار درلود، ان تر دې چې د صوفيه دستور تاليفاتو هم لږ زيات شعري رنګ درلود، ځکه صوفي د زړه څښتن دی او د ذوق، خيال، عاطفې او احساساتو په رنګينو شاعرانه خوبونو کې الوتنې کوي. په دې ډول د صوفي لپاره ښه ژبه، چې وکولای شي د زړه ترجمان شي او احساسات څرګند کړي، شور و شوق وجد او حال څرګند کړي. احساساتي ژبې يعنې شعر ته رجوع کوي.

مشهور صوفيان او عارفان سره له دې، چې پخپله هم د شور او احساس خاوندان وو او په طبيعي توګه يې له شعر سره مينه درلوده، وعظ او ذکر په مجالسو او د متصوفينو په کړيو او غونډو کې قصداً شعر وايه او شعر ويل يې د خبرو د اثر لازم ګڼل.

لکه څنګه چې:(له اسرارالتوحيد څخه جوتېږي، شيخ ابو سعيد ابو الخير د تذکر او وعظ په مجالسو کې غالباً په شعرونو سره تمثيل او بيان کاوه او دا کار په هغه وخت کې د زاهدانو له خصلته سره مخالف و. په دې ډول له سخت

مخالفت سره مخامخ شو چې د مېز پر سر د قرآن تفسیر او اخبار پرځای بیت وایي.)[1]

په دې ډول شعر او ادب د تصوف او عرفان د اهدافو د بیان او څرګندونې او لېږدونې ښه او غوره وسیله شوه. د شعر مختلف شکلونه لکه قصیده، مثنوي، غزل، رباعي او نور ټول درګرده د عشق، مینې، محبت، صداقت، توصیه او نورو پېچلو مسایلو د بیان وسیله شوه.

د مثنوي په قالب کې ستر آثار منځ ته راغله، چې اوس د نړۍ له سترو شاهکارونو څخه ګڼل کېږي او مشهور مثال یې د مولینای روم مثنوي معنوي ده.

غزل تراوسه هم د عشق او محبت لپاره ښه قالب دی او د شعر نور شکلونه هم دا ډول.

ب: روښانیان او پښتو صوفیانه ادب:

پخپله بایزید روښان د خیرالبیان، حالنامې، صراة التوحید، فخرالطالبین، مقصود المومنین مولف او د پښتو د رسم الخط هستوونکی او مبدع دی. دغه راز د بایزید روښان، پیروان او د کورنۍ عالمان غړي، مشران او خلفا هم د دیوانونو، آثارو او تالیفاتو خاوندان وو، چې له هغه جملې ارزانې خوېشکی، مېرزا خان انصاري، واصل روښاني، علي محمد مخلص، دولت لوانی، کریمداد، قادر داد،

[1] هماغه اثر، ۵۵۳ مخ

اورکـــزی روښـــاني او نـــورو مشـــهورو مولفينـــو، شـــاعرانو، متصـوفينو او عارفـانو پښتنـي راکـدې او ولاړې تـولنې تـه يـو فکـري ټکـان ورکـړ. اسـتاد کامـل مومنـد پـه خپـل اثـر کـې پرځـای دا خبـره يـادوي يـا راوړي، چـې:(...د هغـه د تحريـک مـذهبي او علمـي اړخ د پښتنـو ذهنونـه او دماغونـه راښـدار کـړل او کـه د هغـه مـذهبي، صـوفيانه، يـا فلسـفيانه عقايـدو او افکـارو سـره لکـه چـې پـه کـار دی څـوک اخـتلاف هـم لـري... هغـه لـه بـه ضـرور د ښـاغلي صـاحبزاده حبيـب الـرحمن قلنـدر د ډېـرې مناسـبې او ښکلـې وينـا مطـابق ددې خبـرې ډاډ ورکـوي چـې هغـه پښتـو د مقررينـو يـوه لويـه طبقـه راغونـډه کـړه او د هغـوی صـلاحيتونه يـې رابرسـېره او جـوت کـړل. ددې د نتـيجې پـه طـور بـه پښتونخـوا کـې يـو لـوی صـوفيانه ادب پيـدا شـو، چـې د هغـه يـوه لويـه برخـه نـه صـرف لـه علمـي نقطـهء نظـره، بلکـې د فـن او ادب لـه رويـه هـم ډېـره اوچتـه او د سـتاينې وړ ده. دا ادب اکثـر او بېشـتر پـه نظـم کـې دی او دده پـه تخليـق کـې د ارزانـي خوښـکي، مخلـص، د بايزيـد د لمسـي ميـرزا او شيخ دولت لوانې نامې خاص طور د يادونې دي.)[1]

پـه دې ډول ددې بحـث پـه ټـاکلې مقطـع کـې دې خبـرې تـه هـم رسـېږو، چـې روښـاني غـورځنګ د پښتنـو پـه ادب او فـرهنګ کـې هـم خـاص اتموسـفير ايجـاد کـړ. دې غـورځنګ پـه څرګنـد او

[1] دوست محمد کامل مومند، رحمن بابا، (پېښور: اداره اشـاعت سـرحد، ۱۹۵۸)، ۱۰مخ

جـــوت ډول عرفـــاني او تصـــوفي ادب پښتـــو ادبيـــاتو تـــه راننـــه ايســـت. دې غـــورځنګ د ښځـــو حقـــوق رابرســـېره او لـــه نارينـــه وو ســـره عمـــلاً مســـاوي اعـــلام کـــړل. دې غـــورځنګ ســـپېڅلي کتابونـــه پـــه پښتـــو وکښـــل. دې غـــورځنګ پـــه پښتنـــي فرهنګ کې د موسيقۍ تکامل ته لاره پرانسته.

پـــه اســـلامي مـــدنيت کـــې تصـــوفي ادب د تنـــوع او غنـــا لـــه پلـــوه ځـــانګړی ارزښـــت لـــري. دغـــه ادب هـــم د نظـــم لـــه پلـــوه او هـــم د نثـــر لـــه پلـــوه، هـــم د فلســـفي افکـــارو، هـــم د اخلاقـــو، هـــم د تـــاريخ او هـــم د تفســـير او هـــم د مناجـــاتو حـــديث، ســـماع او بيـــان لپـــاره ډېره ښه او په زړه پورې وسيله ده.

زريـــن کـــوب ليکـــي: "تصـــوفي ادب لـــه عرفـــاني تمثيلاتـــو او حکايـــاتو څخـــه نيـــولې تـــر قلنـــدري غزليـــاتو او شـــطحياتو پـــورې سرشـــاره تنـــوع او غنـــا لـــري او د هغـــه ژورتيـــا او اصـــالت لـــه مخـــې چـــې پـــه کـــې شـــته نـــه يـــوازې د ســـيترامهارت، ســـن فرانســـوا، ســـانتا تـــرزااواز تـــر يـــوه حـــده د ابـــن فـــارض، عطـــار او مولـــوی آواز څرګنـــدوي، بلکـــې پـــه څرګنـــده يـــې جوتـــوي چـــې تـــر زياتـــه حـــده د لويـــديځ عرفـــان کـــولای شـــي د شـــرقي ذوق حکمـــت لـــه ســـرچينې څخه فيض واخلي."([1])

مـــوږ غـــواړو پـــه دې بحـــث کـــې يـــوازې د روښـــاني غـــورځنګ د پيروانـــو پـــر ادبـــي او فرهنګـــي نقـــش څـــه ووايـــو. د کـــار د اســـانۍ

---

[1] عبدالحسين زرين کوب، ارزش ميراث صوفيه، څلـورم چـاپ، (تهـران: سـپهر، ۲۵۳۶)، ۱۲۸ مخ

لپاره به ښه دا وي، چې لومړی ددغه غورځنګ د مشهورو شاعرانو لنډه پېژندنه وړاندې کړو او وروسته د هغوی د هنري ادبي کار د عمده تصوفي منابعو او موضوعاتو په باب خبرې وکړو:

بايزيد روښان د خپل فرهنګي او عرفاني فعاليت په ترڅ کې ډېر زيات معتبر او قدروړ آثار لکه خيرالبيان، مقصود المومنين، فخرالطالبين، حالنامه او صراط التوحيد ليکلي. نوموړي په دغو آثارو کې د خپل سلوک او طريقت او عرفاني لارې لارښوونې کړي، مريدان يې پر ځان راټول کړي او د خپلو سرتېرو مريدانو يو لوی لښکر جوړوي. د هغه د تصوفي او عرفاني نفوذ ساحه پراختيا مومي، له محلي حکومتونه او متنفذو روحانيونو سره د خپل نفوذ د له منځه تللو وېره او ترهه پيدا کېږي او د تضادو قطبونو د منځ ته راتلو سبب کېږي. له فکري پلوه ټولنه انقطاب پيدا کوي. د عرفان او شريعت په اشکالو کې څرګند فکري بېلتون او دوه والی منځ ته راځي.

خو د روښان پير په خوا کې تر هغه وروسته د هغه د کورنۍ غړيو او د هغه مريدانو زيات او باارزښته منثور او منظوم آثار پرېښودل، چې تر دغه وخته يې په پښتني ټولنه کې په بشپړه توګه ځای خالي و.

د بايزيد روښان انصاري هغه پيروان او مريدان ، چې د داسې فرهنګي، ادبي آثارو خاوندان دي چې د عرفاني او

تصوفي افکارو حامل وو، په دې ډول دي:

۱ـ ارزاني روښانی

۲ـ دولت لوانی

۳ـ میرزا خان انصاري

۴ـ واصل روښانی

۵ـ میر خان روښانی

۶ـ قادر داد روښانی

۷ـ علي محمد مخلص

۸ـ اورکزی روښانی

۱ـ ارزاني روښانی:

ارزاني د پنجاب په قصور کې زېږېدلی او لوی شوی دی.

ارزاني روښانی د پیر روښان له ډېرو مشهورو مریدانو او خلفاوو څخه و. نوموړي د پښتنو په خوېشکي قبیلې پورې اړه درلوده او د پلار نوم یې برهان و. د ارزاني دوه ورونه نور هم چې علي محمد مخلص او ملا عمر نومېدل، د پیر روښان له ډېرو مخکښو مریدانو څخه ګڼل کېدل. ارزاني د خپلې دورې فصیح او بلیغ شاعر و، چې پر پښتو سربېره یې په فارسي، عربي او هندي هم اشعار ویلي دي، بلکې په دغو درېو واړو ژبو کې یې لکه د پښتو دیوانونه پرېښي دي، خو له پښتو دیوان پرته یې نور دیوانونه ترلاسه شوي نه دي.

اخون درویزه په خپل اثر تذکرة الابرار والاشرار کې د ارزاني د عقل، فهم او قابلیت یادونه کوي او حتی تر دې حده یې لیکلي، چې د خیرالبیان په لیکلو کې د ارزاني لوی لاس و.

همېش خلیل په خپل اثر ورکه خزانه کې لیکي:

(ارزاني یو صوفي او سالک شاعر و، چې کلام یې د توحید او عرفان ترجماني کوي، د تصوف او معرفت رازونه یې د شعر په ژبه بیان کړه او دغه شان پښتو کې یې د صوفیانه او عرفاني شاعرۍ نوی باب پرانیست.

ارزاني د وحدت الوجود مسایل بیان کړي دي او ټوله شاعري یې هم ددغه مسئلې سره اړه لري. هغه د الله تعالی د ذات نه د بل هیڅ څیز د وجود قایل نه دی. ارزاني چونکه همدغه خیال په خپلو اشعارو کې رنګ رنګ پېش کړی دی، همدغه وجه وه چې د ارزاني شاعري د عوامو د عقل، فهم او پوهې له سطحې ډېره اوچته ده. ارزاني په پښتو ادب کې د سلوک او تصوف د باریکو اسرارو د ملک رومبی موسس دی چې پښتو کې یې د تصوف د هسکې مناري بنیاد کېښود.)[1]

۲_ دولت لوانی:

دولت لوانی د روښاني غورځنګ مشهور شاعر او پیاوړی مبلغ و. دولت د داد الله زوی، حسن خپل لوانی دی. مور یې وردګه وه.

---

[1] همېش خلیل، ورکه خزانه، ا ټ، (پېښور: ن، م) ۳۹۲ مخ

دولت لوانی د روښاني غورځنګ هغه وحدت الوجودي مبلغ شاعر دی، چې مرتب آثار او بشپړ دیوانونه لري. دولت لوانی په پښتو ادب کې هم په همدغه نامه یاد شوی دی. نوموړی په خپله زمانه کې د (فقیر دولت) په نوم هم یاد شوی دی.

استاد عبدالشکور رشاد د دولت لوانې د دیوان په سریزه کې کښلي دي:

"... له یوې خوا دولت په خپلو اشعارو کې ځان د پیر روښان (۹۸۰هـ ش) مرید څرګند کړی دی او له بلې خوا د دولت په نامه د پیر روښان یو خلیفه هم شته او سربېره پر دې بایزید روښان او روښانیانو دغه خلیفه دولت او دولت لوانی شاعر یو بلل شوي دي، نو ماته دا اټکل لږ څه د څېړنې وړ ښکاري..."(۱)

استاد په خپله لیکنه کې ددې خبرې څرګندونه کوي او د دولت د شعرونو په استناد جوتوي، چې سره له دې چې دولت د علي محمد مخلص او د پیر روښان د لمسي او پیاوړي وحدت الوجودي شاعر میرزا خان انصاري څخه روحاني، مسلکي اداري استفاضه کړې ده، خو د نوموړي له اشعارو جوتېږي، چې هغه په سیده توګه له پیر روښان او ارزاني څخه فیض موندلی دی. استاد د خپل استدراک او

---

[1] دولت لوانی، دیوان، "پوهاند عبدالشکور رشاد په سریزه" (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۵۳)، ۶ مخ

ژېـرنې لـه مخـې جوتـوي، چـې کېـدای شـي دولـت هـم د پيـر روښان بې واسطې مريد ومنل شي.

دولـت لـوانی هـم د روښـاني غـورځنګ د نـورو مشـهورو شـاعرانو پـه څېـر د تصـوف او روښـاني طـريقې بېلابېلـو پړاوونـو او عقايـدو د توضـيح او تشـريح لپـاره خپـل شـعر او کـلام وقـف کـړی. د هغـه پـه غزلـو او قصـايدو کـې د هغـه روښاني فکري سير په ډاګه جوتيږي.

۳_ مېرزا خان انصاري:

ميـرزا خـان د نورالـدين زوی، د بـي بـي شمسـو لـه لارې د بايزيـد روښـان لمسـی دی. د نومـوړي د زېږېـدو نېټـه نـه ده معلومـه، خـو پـه (۱۰۴۰هـ ق) کـال کـې پـه دکـن کـې پـه يـوه جګړه کې شهيد شوی دی.

مېـرزا خـان انصـاي د روښـاني نهضـت د ادبـي افـق يـو ځلانـده سـتوری دی. د نومـوړي د ديـوان پـه هـره برخـه او هـر شـعر کـې د روښان پير فلسفي او تصوفي افکار منعکس او څرګند دي.

مېـرزا خـان هـم د ارانـي او دولـت لـوانې پـه څېـر پـه خپلـو شـعرونو او غزلـو او قصـايدو کـې روښـاني مفکـورې او د روښـان فکـري سـير تـه ځـای ورکـړی دی. د هغـه ديـوان پـه هـره برخه کې د همدې مسالې ښه څرګندوی دی.

اسـتاد عبـدالحی حبيبـي وايـي:" د دولـت او ارزانـي او ميـرزا انصـاري کـوم قصـايد چـې اوس مـوږ تـه پاتـه دي، د

مضمون او انسجام له پلوه بالکل نوي کړه وړه لري او داسې ښکاري چې د سنايي تر فکري تحول وروسته د تصوف او حکمت و موعظت قصايد او بيا د شيخ فخرالدين عراقي د جذبې او حاله ډکې ويناوې په دغو او قاتو کې دوني مقبولې شوې وې چې د رندانو او د زړو د خاوندانو بزمونه هم په دغو خبرو تاوده وو او د پير روښان د مکتب شاګردان هم ټوله په دغو مردافګنو ميوست وه."([1])

۴ـ واصل روښانی:

واصل روښانی هم د ديوان څښتن او د ښې ادبي او شعري قريحې خاوند و، چې د لسمې هجري پېړۍ د دويمې نيمايي په وروستيو لسيزو کې يې ژوند کاوه.

واصل روښاني هم د بايزيد د لارې مبلغ او د هغه شعر او ديوان هم د روښان د فکري سير او سلوک توضيح او تشريح ته وقف شوی دی.

محترم زلمي هېوادمل د واصل په باب د هغه د ديوان په سريزه کې ليکلي:

"... د روښان پير د مکتب فکر تابع و، نو ښکاري چې د روښاني تصوفي لارې زده کړه به يې د همدې لارې له نورو علماوو څخه کړې وي.

... د ديوان او نورو آثارو مطالعه يې ښکاروي، چې دی

[1] عبدالحی حبيبي، د پښتو ادب په تاريخ کې قصيده، (کابل: علومو اکاډمی، ۱۳۵۷)، ۳۸ مخ

د اوچتې علمي پايې خاوند شاعر و. واصل په پارسي او عربي ژبو هم پوهېده او ددغو ژبو د آثارو ښه مطالعه يې درلوده. د تصوف په باريکو لارو يې يون کړی و..."[1]

څېړونکی زلمی هېوادمل په خپله څېړنه کې د واصل د ديوان موضوعي ځانګړنې په دې ډول تشريح کوي:

"... د واصل د ديوان عمده او اساسي برخه د روښاني تصوفي لارې تلقين ته وقف شوې ده او د وحدت الوجود د تصوفي لارې ټولې باريکۍ يې په دقت سره په خپل شعر کې رانغښتې او بيان کړې دي. د روښاني تصوفي لارې ټولې ځانګړنې دده په شعر کې ليدای شي او د روښاني تصوف د اتو مقامونو شريعت، طريقت، حقيقت، معرفت، قربت، وصلت، وحدت، سکونت، تشريح او تفسير يې هم ځای ځای په خپل کلام کې کړی دی..."[2]

۵ـ ميرخان روښانی:

د لوی استاد عبدالحی حبيبي په قول د دولت لوانې په ديوان کې (ص ۲۵۲ د کابل طبع) يوه اوږده قصيده د مير خان په نامه شته، چې تر ۱۰۰ بيتو زياته ده. دا سړی هم د روښاني مکتب شاګرد ښکاري.

د ادبي ستوري مولف د خپل اثر په دوهم ټوک کې ليکي، چې:

---

[1] زلمی هېوادمل، واصل روښاني ديوان، (کابل: علومو اکاډمی، ۱۳۶۵)، ۹ مخ

[2] همدغه اثر، ۱۲ مخ

"د دولت لواني په ديوان کې د ميرخان د يوه اوږده بيان لاس ته راتللو دا وښوده، چې ميرخان د دولت معاصر روښاني شاعر دی او له دولت سره د زيات نږدېوالي او ناستې پاستې له کبله به يې شعر دده لاره موندلې وي."([1])

نوموړی زياتوي:"د مير خان نوره وينا په لاس کې نشته، خو دا ترلاسه شوی پاړکی ښيي چې دی هم د نورو روښاني شاعرانو غوندې د پخې، ښې او خوږې وينا خاوند و او په خپلو شعرونو کې يې د سلوک باريکې نکتې ادا کړي دي."([2])

داسې جوتېږي، چې مير خان روښانی د خپل وخت روښاني مبلغ اديب او شاعر و، خو د هغه په باب او د هغه د شعر او ديوان په باب زيات معلومات نه شته.

۶ـ قادر داد روښانی:

قادر داد د محمد زمان زوی، د پيرداد لمسی او د کمال الدين کړوسی او د بايزيد روښان کودی و. همېش خليل د ماآثرالامراء په حواله ليکي:

"و چون در سنه (۱۰۴۳هـ) در تعينات کابل روزگارش بسر آمد، سعيد خان بهادر، بی بی الايی زن احداد (که دختر جلاله بود) با دو دامادش محمد زمان و صاحب داد و

[1] حبيب الله رفيع، ادبي ستوری، ۲ ټ، (کابل: اطلاعات و کلتور، ۱۳۵۹)، ۳۶ مخ
[2] همدغه اثر، ۱۲ مخ

قادر داد پسر محمد زمان را بار دیگر همراهان عبدالقادر در سرآغاز سال یازدهم (سن ۱۰۳۷هـ) بدست آورده روانه حضور ساخت".([1])

استاد عبدالحی حبیبي لیکي:"دی هم اوږدې عرفاني غزلې لري چې کله کله یې دغه غزلې د قصیدې درشل ته هم قدم ږدي... قادر داد د روښانیانو په صفت کې د کریمداد بنگښ ترڅنگ (مگر وروسته) د درېدلو حق لري، ځکه چې په کلام کې یې شعریت تر واصل دروند ښکاري. عمومي موضوع خو یوه ده. مگر کله کله هنر هم پکې ځلېږي او سړی ویلای شي چې غزل یې د شعر ښکلاوې لري".([2])

همېش خلیل هم په ورکه خزانه کې د دوی یادونه کوي او لیکي، چې قادر داد د پیر روښان د مسلک او نظریې قایل و. کلام یې پوخ ولې برجسته نه دی، خو نوموړی دا خبره هم کوي چې اشعار یې روان خو د شاعرانه اوصافو نه عاري دي او د هغه کلام غوره شعرونه قصیدې او غزلې دي، خو موږ ته دا خبره په زړه پورې ده (چې هغه هم د خپل نیکه پیر روښان د مسلک او د وحدت الوجود د نظریې ترجماني کوي).

۷_ اورکزی روښانی:

دغه شاعر په قوم اورکزی دی. اصل نوم یې معلوم نه دی، د استاد عبدالحی حبیبي په قول له قادر داد او د هغه د روښانیانو سره محشور او معاصر و. داسې ښکاري، چې

---

[1] همیش خلیل، ورکه خزانه، ۱ ټ، ۳۹۰ مخ.

[2] عبدالحی حبیبي، د پښتو ادب په تاریخ کې قصیده، ۴۴ مخ

د قادر داد تر مرگ وروسته هم ژوندی پاتې شوی دی.

همېش خلیل په ورکه خزانه کې لیکي، چې له اورکزي څخه صف یو مناجات، دوه قصیدې او څلور غزلې په لاس راغلي او د نور کلام یې څه پته نه شته.

دغه شاعر هم چې نسبتاً نوم ورکی شاعر دی، د روښان د لارې او طریقت مبلغ دی او د هغه له محدود کلام څخه جوتېږي، چې نوموړي هم خپل شعر او کلام د روښاني لارې د تبلیغ او انتقال لپاره وسیله کړی و.

"اورکزی هم کله د قادر داد د بایزید روښان د مسلک پیرو او هم د هغه مدرسهء فکر شاعر معلومېږي."

۸ـ علي محمد مخلص:

علي محمد مخلص د ابابکر قندهاري کاسي زوی و. ددغې قبیلې یوه لویه پښه شینواري دي، چې علي محمد مخلص هم د شینوارو پښې ته نسبت درلود. د مخلص پلار د بایزید روښان له زوی جلال الدین روښاني سره په تیراه کې اوسېده. جهانگیر مغول په زمانه کې د جلال الدین له زوی الله داد سره هندوستان ته ولاړ او هلته په شمس آباد کې مېشت شو.

علی محمد مخلص د روښان د کورنۍ یو رښتینی او مخلص مرید و. د علي محمد مخلص پر کلام او طرز تفکر د روښاني لارې اغېزې ښکاره دي. د روښان پیر تصوفي

لارې يې پر عمل او نظر دواړو ژور اثر درلود. د نوموړي آثار د روښاني لارې په بيانوونکو آثارو کې له ښو آثارو څخه ګڼل شوي دي.

د بايزيد روښان حالنامه چې پخپله روښان پيل کړې وه، علي محمد مخلص بشپړه کړې ده. پر حالنامه سربېره علي محمد مخلص د اشعارو د ديوان خاوند هم دی.

علي محمد مخلص يوه منثوره رساله هم لري، چې د کابل مجلې د ۱۳۶۷کال په ۱_۲ ګڼه کې د زلمي هېوادمل له خوا چاپ شوې ده.

هېوادمل ددغې رسالې او د مخلص د طرز تفکر په باب يادونه کوي:

"دا رساله علي محمد مخلص په پښتو نثر کښلې ده او د خپلو ويناوو او کښنو د لا قوي کولو په منظور يې د استشهاد لپاره خپل او د ځينو نورو روښاني شاعرانو دغه راز د ځينو پارسي ژبو شاعرانو لکه مولينا جلال الدين (شپږ سوه څلورم_شپږ سوه دوه اويايم هـ.ق) او نورو بيتونه د احاديثو او آيتونو ترڅنګه راوړي دي.

دا رساله تصوفي مسايل بيانوي. تراوسه نه ده چاپ شوې، يوازې يوه خطي نسخه يې د کلکتې په بنګال ايشاټک سوسيايټۍ کې د ميرزا او ارزاني له ديوانونو سره يوځای په يوه وقايه کې خوندي ده، ټول مخونه يې شپږ ويشت دي."([1])

---

[1] زلمی هېوادمل، "د مخلص منشوره رساله"، کابل ۱_۳ ګڼه، (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۶۷)، ۳۶ مخ.

* * *

موږ په څو پورتنیو کرښو کې یوازې د هغو کسانو نومونه او د فرهنګي ادبي کار په باب لنډه یادونه وکړه، چې د خپلو ادبي هڅو په ترڅ کې یې د روښاني غورځنګ او روښاني طرز تفکر لپاره کار کړی او دغه نړۍ لید یعنې د روښان تصوفي او عرفاني افکارو ته یې په خپلو آثارو کې ځای ورکړی، په سیستماتیک ډول یې دغه افکار روزلي او تشریح کړي دي.

د بایزید روښان تر خپلو اصلي افکارو یعنې حالنامې، خیرالبیان، مقصود المؤمنین او نورو وروسته د هغه افکار او سلوک او طریقت تر زیاته حده د احساساتو په ژبه یعنې د شعر په ژبه بیان شوي او ددغه کار بانیان او ترسره کوونکي هم دغه شاعران او فرهنګیان دي، چې دمخه مو یادونه وکړه او پېړۍ وروسته یې پر پښتو ادب او فرهنګ باندې خپله غوڅه اغېزه پرېښوده.

ج: په روښاني ادبیاتو کې تصوفي مضمون:

لکه چې دمخه جوته شوه، د روښانیانو د غورځنګ مشر بایزید انصاري د روښانیانو د فکري او تصوفي مکتب مؤسس هم دی. نوموړي په خپلو مشهورو او معتبرو آثارو لکه خیرالبیان، صراط التوحید، مقصودالمؤمنین او حالنامه کې په مفصله توګه خپل تصوفي او عرفاني افکار

بیانوي. پخپله بایزید روښان د شور و شوق، وجد او حال خاوند صوفي دی. هغه په همدې لړ کې د خپل وخت دننه د انسان د اشتیاق او شور په وړاندې ټول دیوالونه ونړول. سماع یې رواج کړه، موسیقۍ ته یې پاملرنه وکړه او د شعر په ژبه یې خپل مقاصد، اهداف او افکار بیان کړل. بایزید خیرالبیان په مسجع نثر وکښه، چې د سورهٔ رحمن له وزن سره مطابقت لري او د هغه مریدانو په غونډو، مجلسونو او د ذکر او عبادت په محفلونو کې په خواږه آواز لوسته.

دغه ډول بایزید روښان د شعر یو دیوان هم لري، چې په هغه کې یې هم د خپل طریقت او سیر و سلوک توضیح کړې ده. له بایزید روښان څخه د هغه فرهنګیانو مریدانو او پیروانو په خپلو اشعارو او دیوانونو کې د شعر په ژبه په تفصیل سره د بایزید روښان د تصوفي افکارو تشریح او توضیح کړې ده. ددغه کسانو یادونه ترمخه وشوه.

د بایزید روښان په تصوفي ښوونځي کې د تصوف پر زیاتو مسایلو خبرې شوې دي او د هغه دپیروانو د شعري دیوانونو اصلي مضامین هم د بایزید د مشهورو آثارو له اصلي مضامینو څخه اخیستل شوي دي. د هغه د مریدانو په آثارو کې د تصوفي مضمون د انتقال او توضیح لپاره د فارسي ژبو شاعرانو په څېر د شعر عمده قالبونه لکه غزل، قصیده، رباعي او مثنوي غوره وسیلې دي. زیاترو په دغو قالبونو کې شعر ویلی او صوفیانه مضامین یې پکې ځای

کـړي دي، خـو پـه دغـه قـالبونو کـې غـزل او قصـيده خـاص ځايونه لري.

د بايزيـد روښـان پـه تصـوفي ښـوونځي کـې عمـده او اساسـي مطالـب انسـان، وحـدت، بحـر وجـود، مشـاهده او بـې رنگـي، ذکـر، د نفـس وژل، شـريعت او طريقـت، روښـاني سـلوک، لومـړني مراحـل، روښـاني اوه صـفته، اتـه مقامـه، عشـق او صداقت دي.

انســان:

انسـان د بايزيـد روښـان او د هغـه د مريـدانو د شـعر او ادب مرکـزي مسـاله ده. بايزيـد د يـوه عـارف او صـوفي انسـان پـه توگـه لـه خـدای سـره بـې واسـطې راز و نيـاز کـوي او د هغـه مريـدان هـم خپـل پيـر يعـنې بايزيـد روښـان د مسـکنت پـه مقـام کې ويني، نوموړی د خلافت الهي ډېر ښه مظهر گڼي.

ارزاني روښانی وايي:

دا صـــورت د خـــاورو څلـــی
پـــه دم ســـپور او پـــه دم پلـــی
پـــه دا څلـــي کـــې بســـيا دی
ددې دواړو کونـــــو کلـــــی
حـــ ق د دواړو کونـــو علـــم
د صـــورت پـــر کتـــاب کښلـــی

دا کتـــاب دی هغـــو لوســـتی
چـې يـې خپـل صـورت کتلـی
دا صـــورت لـــوح محفـــوظ دی
لـــه لـــوی نـــون قلـــم وتلـــی.

تـــوحيد:

بايزيـــد روښـــان د نـــورو اســـلامي متصـــوفينو پـــه څېـــر د وحـــدت او (همـــه اوســـت) مفکـــورې ډېـــرې زيـــاتې روزلـــي او تشـــريح کـــړي دي. د هغـــه پـــه مشـــهور اثـــر خيرالبيـــان او همدارنګه حالنامه کې په دې باب زيات مطالب موجود دي.

پخپلـــه بايزيـــد روښـــان د علـــم پـــه رســـاله کـــې چـــې پـــه دې وروســـتيو کلونـــو کـــې پـــه افغانســـتان کـــې چـــاپ او خپـــره شـــوې ده، د توحيد په باب يو نظم لري. په دې ډول:

د توحيـــــد علـــــم در بيـــــان کـــــړم
چـــــې ســـــړی يـــــې زده کوينـــــه
چـــــې لـــــه توحيـــــد يـــــې پوښتينـــــه
بـــــل ځـــــواب يـــــې کـــــړای شـــــينه
توحيـــــد مقـــــام دی د يکانګـــــی
چـــــې شـــــپږ يـــــې منزلـــــه دينـــــه
نومونـــــه بـــــه يـــــې وايـــــم
کـــــه د چـــــا پـــــه رضـــــا وينـــــه

شـــــریعت، طریقـــــت، حقیقـــــت دی
معرفـــــت، قربـــــت وصـــــلت دی گنیـــــه
پـــه هـــر منـــزل کـــې امـــر دی هـــم نهـــی
بنـــده بـــه خـــدای لـــه واړه وپوښتینـــه
منزلونـــه د توحیـــد او امـــر نهـــی دواړه
بېشـــک د ســـړي پـــه زړه کـــې دینـــه
هـــر څـــوک دې و خپـــل زړه و تـــه نظـــر کـــه
خپـــل زړه پـــه تکبیـــر ښـــه وګورینـــه
کـــه دا منزلونـــه او مقـــام یـــې دي موندلي
او عمـــل بـــه یـــې هـــم پـــه کـــړی وینـــه
تـــرو دی هســـې امیـــد کانـــدي
چـــې ځـــواب بـــه د ښـــه خـــدای وکـــړي شـــینه
ســـړی دې امـــر نهـــی زده کـــه
چـــې د خـــدای ځـــواب وکـــړای شـــینه
چـــې د خـــدای ځـــواب ونـــه کـــه
پـــه دیـــوان بـــه د ښـــه خـــدای وشـــرمېږینه
د عـــاقلانو کـــړای بویـــه
چـــې پـــه حیـــات د توحیـــد د علـــم حاصـــلوینه
نـــور علـــم عبـــادات خیـــرات منـــات واړه
د توحیـــد د شـــناخت لـــه پـــاره کـــړي دینـــه
توحیـــد ددې درې ځنـــه
کـــه د چـــا پـــه بـــاور شـــینه

توحیـــــــد د عـــــــام د خـــــــاص دی
درېـــــیم دی د خـــــاص الخـــــاص گټینـــــه
توحیـــــــد د عـــــــام دغـــــــه دی
چـــې وایـــی خـــدای یـــو دی یقـــین یـــې وینـــه
توحیـــــــد د خـــــــاص دغـــــــه دی
چـــــې لـــــه یگانگـــــی آگـــــاه وینـــــه
توحیـــــد د خـــــاص الخـــــاص دغـــــه دی
چـــــې یگانـــــه لـــــه هغـــــه شـــــینه
د عـــــــامو کـــــــړای بویـــــــه
چـــــې توحیـــــد د خاصـــــو زده کوینـــــه
د خاصـــــــو کـــــــړی بویـــــــه
چـــې توحیـــد د خـــاص الخـــاص زده کوینـــه
چـــې توحیـــد د خـــاص الخـــاص ظـــاهر کـــه
تـــرودی چـــار د موحـــدانو پـــه دود کړینـــه
د بشـــــر خـــــوی وی تـــــرو پرېـــــږدی
خـــــدایی خـــــوی دی ونیســـــینه
هـــــر چـــــې علـــــم د توحیـــــد زده کـــــه
جـــــواب د توحیـــــد پـــــه آســـــمان شـــــینه
تـــــل بـــــه یگانـــــه وینـــــه لـــــه خدایـــــه
راحـــــت د یکانگـــــی ورســـــره وینـــــه
راحتونـــــــــه رنگـــــــــارنگ دي
بهتـــــــر د یکانگـــــــی دې گټینـــــــه

توحیـــــــد یگـــــــانگي د خـــــــدای دی
هـــر څـــوک دې پـــه یـــوه خـــدای ایمـــان لرینـــه.

(۱۲_۱۴ مخونه)

بایزیـد روښـاني پـه خپلـه پـه دې نظـم کـې د توحیـد د حصـول مراحـل ټـول بیـان کـړي دي. اسـتاد حبیبـي د پیـر روښـان دا خبـره د توحید لپاره د ښه سند په توګه راوړې، چې وایي:

"مـا هـر څیـز لـه خپلې هسـتۍ د خپلې هسـتۍ دپـاره یـو یـو کړی دی، پـه هـر یـو کـې زه یـو خدای یـم بیګمـان، تـرو بویـه چـې زما د یکانګۍ یادګار هر یو چې ووینـي آدمیان."

دلتـــه د (همـــه ازوســـت) شـــرح ده او هـــر شـــی د یـــوه واحـــد او شـریک مصـنوع دی او هـر انسـان، چـې د مشـهود سـترګې لـري باید په هر شي کې د لوی خدای صفت او قدرت ووینـي.[1]

پـــه دې ډول د بایزیـــد روښـــان د مریـــدانو او فرهنګیـــانو پیروانـو پـه آثـارو کـې د توحیـد او نـورو مفـاهیمو سیسـتماتیک او منظم بیانونه د شعر په ژبه شوي دي.

ارزاني روښانی وایي:

د اثبـــات پـــه ســـرای دننـــه
غیـــــر نشـــــته الا الله
یـــو الله دی وړانـــدې بیـــار تـــه،
ښـــې اولکـــین تـــه و بـــالا

[1] عبدالحی حبیبي، پښتو ادبیاتو تاریخ، ۲ ټ، ۳۲۳ مخ.

د مـــولی پـــه یـــاد کـــې اوســـه
پـــه مـــلا هـــم پـــه خـــلا

او دولت الله لوانی وایي:

هـــر چـــې نـــوش د وحـــدت مـــی کـــا
د خـــودی مرکـــب بـــه پـــی کـــا
یـــو دیـــدن بـــه د دوســـت وینـــي
هـــر نظـــر چـــې پرڅـــه شـــی کـــا.

پـه دې ډول د بایزیـد روښـان ټـول تعـالیم او زده کـړې د هغـه د شـاگردانو او مریـدانو پـه آثـارو کـې څرگنـدې شـوي او منعکسې شوې دي.

د دولـت لـوانې، مېـرزا خـان انصـاري او واصـل روښـاني دیوانونـه همـدا اوس لـه مـوږ سـره شـته او پـر هغـو سـربېره د ارزانـي، قـادر داد، علـي محمـد مخلـص او د روښـان د نـورو پیروانـو آثـار هـم پـه تیـت پـرک ډول پـه ورکـه خزانـه (۲_۱) ټوکونـو کـې چـاپ شـوي دي، چـې د ټولـو مثـالونو راوړل زیـات وخـت نیسـي او ټـول د روښـان د تصـوفي ښـوونځي د زده کـړو منظم بیان دی.

روښـاني غـورځنگ پـه خپـل وخـت کـې د هنـدي او اسـلامي فـرهنگ لـه گـډو اړخونـو څخـه پـه تېـره هغـه څـه چـې د پښتنـي ټـولنې لـه ځانگړتیـاوو سـره یـې سـمون درلـود، راواخیسـتل او پـه پښتـو ادب کـې یـې ځـای ورکـړ. روښـانې ادب یعـنې هغـه څـه

چې د ادب په شکل کې د تصوفي او عرفاني افکارو مضمون ځای کړ. په پښتو کې د روښان پیروانو زیات داسې آثار هست کړل، چې دمخه په اسلامي فرهنګ، فارسي، ترکي او ماوراءالنهر کې منځ ته راغلي وو.

لکه چې دمخه مو وویل په روښاني غورځنګ کې په خپله پیر روښان، ملا ارزاني، علي محمد مخلص، ملا عمر، میرزا خان انصاري، دولت لواني، واصل روښاني، خواجه محمد روښاني، کریمداد، ملا مودود او نورو پیروانو یې په خپلو آثارو کې هڅه وکړه، چې عرفاني او تصوفي افکار د شعر په ژبه بیان کړي. دغه راز د روښان مخالفینو هم دې عنعنې ته په مخالف قطب کې دوام ورکړ. د روښان پیروانو په خپلو ادبي آثارو کې وحدت الوجودي نظریه وروزله او بنا پسته ټول آثار یې ددغه نظریې د تبلیغ لپاره وګومارل.

ملا ارزاني خوښکي په خپل تصوفي اثر کې په منظم ډول دغه عرفاني نظریات بیان کړي دي. د هغه د کلام یوه نمونه په دې ډول ده:

د یوه وحدت له نوره
د یوه نور له پرتوه
درست کلیات یې موجود کړی
ددې کن اور له شوه

عـــــارف ورخبـــــر شـــــو
د الـــــف لـــــه پټـــــه دوه
د کثـــــرت د کښـــــت کرلـــــه
خـــود کـــري، خـــود کـــه دروه
د يـــــوه کـــــلال مانـــــۍ دی
کـــل کـــه کتـــرک دی کـــه گـــوروه
کـه طالـب پـي دل بـه خـلاص کـړي
د دويـــــۍ لـــــه بـــــده ســـــتوه
د(دې) دل پـــــر بـــــراق ســـــور شـــــه
بـــــراق صـــــاف دی لـــــه جلـــــوه
دغـــــه (يـــــو) بـــــراق ورځينـــــه
پـــــاس تـــــر عـــــرش لـــــه يـــــوه دوه
د (خـــــ)ودۍ ټټـــــو شـــــاخوړی
درســـــت شـــــا خـــــوړی (ترمنـــــدوه)
هـــــر چـــــه نـــــن کښـــــت کـــــړی کرلـــــه
(کـــــل) فـــــردا بـــــه شـــــي درلـــــوه
پوســـــت کنـــــده مـــــي درتـــــه ووی
کـــــه غـــــنم کـــــري کـــــه جـــــوه

د تـــــا دم امانـــــت گـــــرو دی
غافـــل مـــه شـــه لـــه دغ گـــروه
لکـــه دی راویـــل نـــه شـــی
ددې شـــریعت لـــه (ب) هـــو(ه)
ارزانـــي پـــه پښتـــو (وکـــو) پـــښ
دا غـــزل لـــه یـــوه ووه.([1])

مېرزا خان انصاري وايي:

که لاهوت مې ښاېسته په ساده ګۍ دی
بیا ناسوت پرې باندې رنګ شو مخطط
مشـرکان چـې خبـر نـه شـوله مقوصـده
د کثـرت پـه ډېـر حسـاب کـې دي غلـط.

❋ ❋ ❋

د ثـــــاني ګمـــــان مـــــانې دی
یګانـــــه احـــــد موجـــــود شـــــو
د کثـــــرت پـــــه بـــــازار راغـــــی
دی شـــاهد دی هـــم مشـــهود شـــو
شـــاه حجـــاب لـــه مخـــه واخیســـت
د میـــرزا طـــالع مســـعود شـــو

[1] د ارزانې خوېشکي کلیات، سمونه او څېړنه، ډاکټر مهجور خوېشکلی، ۳۳۱_۳۳۲ م م

او:

صفات هیڅکله له ذاته نه بېلېږي .
ځای په ځای حکم د رب دی له مربوب
په هرڅه کې زیاتونه د مولی دي
(و) میرزا وته جلوه کا بې مکتوب.

یا دا چې:

دا کلام د حقیقت په ژبه وایم
لکه ذات په حقیقت کې خپسر ستایم
مدام یوله یو وجوده تماشا کړم
تل تر تله بې شریکه بې همتا یم
که ځما یگانگی و ته نظر کړی
په وحدت کې دویي نشته یک تنها یم
د کثرت په عددونو مې ځان پټ کړ
اوس گهې گهې دغه شم گهی دا یم.

یا د بحر وجود نظریه په دې شعر کې:

لکه کب دی له اوبو، اوبه له کبه
دغه هسې رسېدلی د هر چا یم
ځما ذات په دواړه کونه نه ځایېږي
په قفس کې وبیدلی د میرزا یم.

مرحوم استاد اسماعیل مبلغ لیکي:

"د پیر روښان په نظر خدای کاینات د انسان د ښېګڼې سعادت او نېکمرغۍ لپاره هست کړي او انسان یې د خپل عبادت لپاره. له دې لامله باید د خدای په عبادت مشغول شو. ایمان له عقیدت، اقرار او عمل څخه عبارت دی.

دا ډول ایمان هغه وخت د خدای لپاره د منلو وړ دی، چې د خدای په معرفت ولاړ وي. د هغه له معرفته پرته هېڅ عبادت نه منل کېږي."([1])

مېرزا خان انصاري وایي:

ذاکران چې د غفلت له خوبه ویښ شو
د نفس وچلېده ته نظاره کا
مسافر چې له خواږه خوبه بېدار شي
د سحر جرس د تلو په وخت ناره کا.

روښاني غورځنګ په درې جهاتو کې مبارزه کوله: یو له خپل نفس سره مبارزه، له ظلم او بې عدالتۍ سره مبارزه او بله د هغوی ایدیالوژیکه مبارزه ده. د هغوی ایدیالوژیکه مبارزه هماغه د تصوف او عرفان بیان و او هغه هم د پښتو ادبیاتو په وسیله، دوی د پښتو ادبیاتو له لارې خپل عقاید تبلیغ او رواج کړل.

لوی استاد عبدالحی حبیبي مرحوم د روښاني تصوفي

---

[1] اسماعیل مبلغ، د روښان یاد، ۴۶ مخ

ادب او د فارسي ژبو متصوفو شاعرانو د کلام د پرتلنې په باب وايي:

"د سنايي وجد او حال، د عراقي درد او سوز، د مولينا جلال الدين بلخي مستي او نشاط او د وحدت په متلاطم درياب کې د دوی لاهو کېدل، د روښانيانو د قصايدو اصلي شمزۍ ده. مګر فرق دونې دی، چې د روښان په مکتب کې ادبي قدرت او د شاعريت حقيقي جلوې ډېرې کمې دي. نه هغه شاعرانه اقتدار او طمطراق شته کوم چې د غزنوي او غوري دورې په قصايدو کې ليدل کېږي او نه هغه ستر غم او د انګازو او خوند او ښکلاوو ډک کيف شته، چې موږ دمخه د اسعد او ښکارندوی په قصيده کې وليد".([1])

په پښتو ادبياتو کې په زړه پورې ژور عرفاني او فلسفي آثار له همدغه وخته وروسته يا د همدغه غورځنګ د مبارزو په نتيجه کې منځ ته راغلي. د روښان د پيروانو په آثارو کې د روښانيه طريقې او سلوک د مقاماتو منظم او سيستماتيک بيان کېږي او له همدغه وخت وروسته د پښتو ادب پر راوروسته بهير باندې اغېزه کوي.

په دې ډول په ختيځ کې د لويديځ په نسبت د شرق متفکر خپل نفساني، رواني او ټولنيز پرابلمونه د فلسفې پرځای په تصوفي او عرفاني افکارو کې مطرح کړي او د حل

[1] عبدالحی حبيبي، د پښتو ادب په تاريخ کې قصيده، ۳۸ مخ.

لاره يې ورته لټولې ده. همدا علت دی، چې د تصوف او عرفان ستر شاهکارونه په شرق کې منځ ته راغلي دي. صوفي نه يوازې د تفکر او تامل ځښتن دی، بلکې د ذوق، الهام او اشراق خاوند هم دی.

پښتو ادب چې د آسيا په لويه وچه کې د هند، چين، فارس او عربو د فرهنګي تاثراتو په ترڅ کې سر راپورته کړی او د يادو شويو فرهنګونو له فيض او برکت څخه برخَوَر شوی خپل ترکيبي خصلت لري. تصوفي او عرفاني افکارو هم ددغه تاثيراتو له لارې پښتو ادب ته لاره کړې، چې د روښان د دورې آثار ددغه افکارو د بيان او څرګندولو څرګندې او روښانه نمونې دي، چې له هغو وروسته ان ترننه پورې د سنت په توګه عنعنه ساتل شوې ده. پښتو غزل له همدغه فيضه بهره مند دی.

په دې ډول په پښتونخوا کې عارف او صوفي هم د خپل تحت الشعور په مرسته، هم دلاسبرو فرهنګي اړيکو او د وخت د علومو په مرسته او هم د خپل ذوق او استعداد په مرسته د خپلې ټولنې د انسان لپاره په حال او مستقبل کې پيام درلوده. دا پيام د انسان په ډېره خوږه او عاطفي ژبه و، يعنې په شعر کې و او د ښه او ښکلي کلام په شکل کې و.

زموږ د صوفي پيام د انسانيت د بشپړتيا، د انسان د کمال او د هغه په ژوند کې د ټيټو پړاوونو د نفې پيام و، چې بل هېڅا ورته د صوفي او عارف هومره فکر نه دی کړی او

نه يې ورته د تفکر لپاره کلونه کلونه انزوا ګاللې او نه يې سرښندنې ته وردانګلي دي، خو صوفي او عارف دا کار کړی دی او له دې لارې د اسلامي فرهنګ په سمندر کې د خپلې بېړۍ مانړو شوی دی.

د: د روښان د فرهنګي هڅو په لړ کې، سماع، نڅا او موسيقي:

په اسلامي ټولنه کې نڅا، سماع او موسيقي تر زياته حده د صوفيانو او عارفانو دود او سنت و. په هند، ايران، ترکيه او حتی زموږ په ګران هېواد کې دغه دود اوس هم موجود دی.

صوفيان ددې لپاره، چې خپل اعصاب تحريک کړي او د بې خودۍ حالت غوره کړي، مخدرو موادو ته يې هم پناه وړله، نڅا او سماع دغه ډول يوه وسيله ده. د صوفيانو مجلسونه له سماع او قول سره ملګري وو.

په دې ډول سماع او نڅا هم د صوفيانو لپاره د قبض د ليرې کولو لپاره ښه وسيله وه. سماع او قوالي، چې اوس هم په مصر، ترکيه، هند و پاکستان کې د ذوق او محبت ښه وسيله ده، په پخواني خراسان کې يې د ابو سعيد ابوالخير په واسطه رواج پيدا کړ او د صوفيانو په منځ کې داسې دود شوه، چې ابوالعلامعري د صوفيانو نڅا او ګېډې غورځول،

په خپلو اشعارو کې په ملنډو یاد کړي دي. هجویري تر دې حده وویل، چې داسې طایفه مې ولیده، چې ویل یې د تصوف مذهب له نڅا پرته بل څه نه دی.

په اسلامي ټولنو کې سنت او شریعت، نڅا او موسیقي ته اجازه نه ورکوله. د مثال په ډول امام غزالي د متصوفینو سماع د ځینو شرطونو له مخې لازمه ګڼله، په تېره د سماع په غونډو او مجلسونو کې یې د ښځو او زلمو ګډون روا نه باله، خو په هر حال د متصوفینو په ډله کې ځینې داسې کسان وو، چې د قرآن په نسبت د شعر او آواز په اورېدلو ډېر زیات اغېزمن کېدل.

دغه ګډ ټکي صوفیان د سماع او قوالي غونډو ته رابلل، د قوال په دغو غونډو کې له مینې او سوز نه ډکې عشقي او عرفاني ترانې یوځای او یا له ساز نه پرته ویل کېدلې. صوفیانو ورته دایره جوړوله. غلي او چپ کېناستل، خو ناڅاپه به دغه سکوت او چوپتیا ماتېدله او یو دم به یو صوفي په وجد راته، د شاباس غږ به یې کاوه او نڅا ته به پاڅېده او په دې ډول به ټول صوفیان په نڅا ورګډېدل. په داسې حالاتو کې عجیبې پېښې رامنځ ته کېدلې ان ځینو به خپل کالي څیرل، ځینې به د شور او هېجان په حالت کې هلاک کېدل او ځینې داسې مثالونه هم شته، چې څو تنو د وجد په حالاتو کې ساه ورکړې ده.

د مثال په ډول کله چې د مستنجد خلیفه په مجالسو "یوه

صوفي مغني شعر اورېده، بې خوده شو او په مجالسو کې يې ساه ورکړه خليفه پرې ډېر وژړل او صوفيانو تر سهاره پورې د هغه د جنازې ګرچاپېره رقص وکړ "(۱)

رقص د تصوفي فرقو په لړ کې په مولويه فرقه کې خاص اهميت درلود مولينا پخپله په کوڅه او بازار کې په رقص پيل کاوه وايي چې د مولينا په اشاره ان د صلاح الدين زرکوب جنازه تر هديرې پورې په نڅا او دايرې سره خاورو ته وسپارله شوه. په دې ډول په اسلامي متصوفينو او عارفانو کې سماع، سرود او رقص څه نوې خبره نه ده. دوی د شور، وجد او احساس خاوندان وو

فريد لاندر په خپل اثر (درويشان چرخان) کې د مولينا له قوله سماع په دې ډول تعريفوي: "حالی است که در ادراک اسرار الهی از آسمان های لاهوت مشاهده میشود. سماع پیکار با خود است. مانند تپیدن های مرغ نیم بسمل است که در خون و خاک می غلطد. آگاهی از درد و از شقای یعقوبست.

ـ تپش برای دیدار یوسف و ادراک بو پیراهن اوست..."(۲)

ددغه ډول مدخل له مخې کله چې د بايزيد روښان د شور او وجد په باب او د هغه په ډېر وروسته پاتې چاپېريال کې د

---

۱ زرين کوب، ابوالحسن ميراث صوفيه، ۹۶ مخ

۲ فريدلاندر درويشان چرخان، ترجمه علي شريف، زير نظر استاد خليلي اکاديمسين ۲۱۰، ۲۱۱ مخ

سرود او سماع او وروسته د روښانیانو له خوا د موسیقۍ او سماع د دود او رواج په باب څه وایو، ټول په یو حال نه دي. په دې مانا چې بایزید روښان له دغه فرهنګي او تصوفي مسالې سره یو ډول چلند کړی او د هغه اخلاقو د روښان د هدایاتو او لارښوونو په رڼا کې ورسره په لږ توپیر چلند کړی دی. خو په هر حال، هغه څه چې موږ ته په زړه پورې دي، د بایزید روښان هغه ستر او سنت شکنه فرهنګي خدمت دی، چې د سماع او سرود د رواج په برخه کې یې موسیقۍ ته لاره پرانیستې ده.

د وروستیو کلونو په څېړنو کې د بایزید روښان عقاید راوسپړل شول. په دې ترڅ کې روښان تر یوه حده د هغه د مخالف اخوند درویزه د اقوالو او بیاناتو له مخې وپېژندل شو. په روښان باندې د نورو تومتونو او تورونو په ترڅ کې چې د وخت په مذهبي ټولنو کې یې خاص جذابیت درلود، یوه هم د نڅا، سماع او سرود مساله وه، چې اخوند درویزه څو واري تکرار کړې ده. په دې لړ کې مولینا عبدالقدوس قاسمي لیکي:"... نو بیا هم "د همه اوست عقیده"، "ذکر خفي" د کاملیت دعوی او خلقو ته اتباع دعوت او "سماع و سرود" دده د مسلک هغه اجزا وو، چې د هغو په وجه د پیر بابا او د اخوند درویزه صاحب غوندې علما او مشایخ د هغه په مخالفت کې حق به جانب وو..."([1])

[1] عبدالقدوس قاسمي، پښتو، ۸۶ مخ.

یو شوروی مؤرخ او افغان پېژندونکی هم د اخوند درویزه له قوله د نڅا او سندرو په باب یادونه کوي. وایي:"اخوند درویزه د ځانګړیو تصوراتو له مخې چې د اسلام په باره کې یې درلودل، په ټینګه غوښتل چې پر ښځو باندې بندیزونه ولګوي. د افغانانو په منځ کې (یې) داسې ساعت تېري لکه سندرې، نڅا، اتڼونه او داسې نور اولسي هنرونه د ښځو لپاره نه ښښونکي ګناهونه بلل". (۱)

خو مولوی محمد شفیع د پښتو ادب او موسیقي په برخه کې د بایزید فرهنګي هڅې په مثبت ډول ارزیابي کوي. وایي چې:"... خو دا خبره به صحیح وي چې د حقایقو او دقایقو نه ډک متعدد پښتو دیوانونه اول اول د بایزید مریدانو او دده اولاد د بایزید په تتبع کې مرتب کړل. بیا ددې فرقې نه بهر نورو کسانو هم ددې نمونو اقتدا وکړه او د دو دا عمل د ظاهر خیال د وسیلې (Medium) په ډول د پښتو ژبې د ډېر استعمال دپاره مهمیز ثابت شو".(۲)

نوموړی زیاتوي:"بایزید ددې علاقې د موسیقۍ په ترقۍ کې هم حصه اخیستې وه. حاجي محمد چې د میر فضل الله ولي خلیفه وو. ده په رباب کې څو تاره اضافه کړي وو او دده په ښودنه افغان موسیقارو نوې نغمې (عموما

---

[1] و.م ماسون. و.ا. رومادین، د افغانستان تاریخ، ۲ ټوک "بایزید انصاري" (ګل محمد روزي ژباړه، کابل، لسمه ګڼه (پښتو ټولنه، ۱۳۴۹)، ۳۹ مخ.

[2] مولوی محمد شفیع، پښتو، ۲۹ مخ.

رقـص نغمـې) ایجـاد کـړې وې، خـو قوالانـو دا پـه پـوره وزن برابرولـی نـه شـوې. بایزیـد ددې نغمـو پـه وزن کـې اصـلاح وکـړه او دده پـه رهنمـایی کـې موسـیقار ددې قابـل شـو چـې د سـلوک سـرود، نـورې طربیـه نغمـې او دا لانـدیني شـپږ سـروده جـوړ کړي:

ناسـري (دهناسـري) پـنج پـرده، چهـارپرده، سـه پـرده، جنگـي آهـنگ، مقـام شـهادت. د سـرود نـه د تـاثر جذبـه پـه بایزیـد کـې د وړوکـوالي راسـې پرتـه وه او (چـې) سـرود بـه ویلـی شـو، نـو دی بـه پـه وجـد کـې راتلـو، دده ځـو ځـامن او نمسـي مـاهران موسـیقاران اوختـل او د یـو نمسـي احـداد موسـیقاران مـلا زمـان سـاتلي وو چـې وار پـه وار بـه یـې د پـام د بـدلولو پـه خـاطر شپې د ورځې موسیقي غږوله."([1])

حالنامـه پـه زیـات تفصـیل سـره د بایزیـد روښـان د شـور و شـوق، وجـد او جـذبې حالتونـه د هغـه لـه وړوکـوالي څخـه ذکـر کـوي. لـه هغـه جملـې د حالنـامې پـه لومړیـو مخونـو کـې د بایزیـد پـه بـاب یـو نکـل کـوي، چـې یـوه ورځ د یـوه واده پـه مجلـس کـې لـه خپـل پـلار عبـدالله او خواجـه اسـماعیل سـره د خپـل تـره زوی خـداداد د واده پـه مجلـس کـې ناسـت و. پـه هغـه مجلـس کـې زلمیـان پـه وجـد راغلـل، سـرود یـې غـږاوه او نڅیـدل بـه. اخیـر پـه بایزیـد کـې هـم دغـه جذبـه راوپاریدلـه او

[1] محمد شفیع، پښتو، ۳۰ مخ

خواجه اسماعیل ته ورغی، ویې ویل:"زما په زړه کې مینه او شوق پیدا شو، غواړم له زلمو سره وناڅم، خو له عبدالله ویرېږم. داسې نه چې بده وګڼي، په مجلس کې راپورته شي او ما ووهي تاسې زما اجازه واخلئ، چې د نڅا په وخت کې په قهر نه شي. خواجه اسماعیل د پیر دستګیر له احواله خبر و، عبدالله ته یې وویل: عبدالله په قهر شو ویې ویل: زموږ په قبیله کې هېچا نڅلي نه دي، که دی وناڅي زموږ ناموس به برباد کړي او اخیر پیر دستګیر (بایزید) د پلار په پښو کې ولوېد، وې ویل: زړه مې نه صبرېږي عبدالله وویل که ته نڅا وکړې په امسا به دې ووهم. پیر دستګیر وویل: پر ما شوق غالب شو، ځان نه شم نیولی، سر یې د پلار په پښو کې کېښود. پلار یې سرپورته کړ، پیر دستګیر پاڅېده توره یې راواخیسته او له ځوانانو سره په نڅا شو."([1])

له دغو توضیحاتو جوتېږي، چې روښان له معنوي او فکري پلوه له کوچنیوالي مجذوب او د شور و شوق خاوند و. په هغه کې د صوفیانو شور او حال ډېر پیاوړی و، خو د ټولنې د لاسبري اتموسفیر په وجه یې نه شوای کولای په آزادانه ډول خپل عصیان او اعتراض څرګند کړي.

حالنامه د بایزید د یوه خوب د لیدلو په ترڅ کې وایي، چې کله پیر روښان ته خدای تعالی د توحید علم ور په برخه

[1] علي محمد مخلص، حالنامه، ۱۵_۱۶ مخونه

کړ. په کانیګرام کې ډېرو کسانو د ملنګۍ لباس غوره کړی و او په ښارونو کې به ګرځېدل، داریا او رباب به یې وهل او په دې ډول به یې له خلکو څخه غوښتل .. یو سهار له دغو کسانو څخه څلوېښت کسیزه ډله د بایزید کور ته ننوته. د هر یوه په لاس کې داریا، رباب یا چارتاره وه. دوی له بایزیده پوښتنه وکړه، چې ځینې عالمان وایي چې د سرود اورېدل ناروا دي او اورول یې هم منع دي، تاسې څه وایئ؟. ځواب یې ورکړ، چې سرود (مزامیر) په درې ډوله دي: که د دنیا د محبت لپاره وي اورېدل یې حرام دي، که د جنت په مینه وي اورېدل یې مباح دي او که د خدای په محبت کې یې واورئ، هغه روا دي. په دې ډول وینو چې بایزید روښان د پښتنو په عنعنوي ټولنه کې په ډېر مهارت او ځیرکۍ سره هم د سماع او سرود د رواج لپاره لاره هواره کړې او هم یې د موسیقۍ لپاره. د حالنامې له څرګندونو جوتېږي، چې د روښان مریدانو په دودیزه توګه او د یوه سنت په ډول له موسیقۍ سره یوځای خپل کاروبار ته دوام ورکاوه. د مثال په توګه کله چې د بایزید روښان یو مرید خواجه محمد له پېښور څخه خیبر ته رارسېږي او په لنډي خانه (لنډي کوتل) کې له شینوارو مشرانو سره ملاقات کوي، وایي چې له خواجه محمد سره سرودیان هم وو او هغوی یې د خوښې لپاره لازم ګڼل. "...چون ملاقات کرده با هم نشستند سرودیان سرود آغاز نمود(ند). سرداران شینواری گفتند که

روشانی بد می کنند که سرود را می شنوند. خواجه محمد گفت: مرا ضروری است زیرا که به کد خدای میروم..."[1]

دغه راز د حالنامې له تفصیلاتو جوتېږي، چې سماع، سرود او وروسته د نخا او موسیقۍ رواج په روښانیانو کې څه تصادفي او اتفاقي کار نه، بلکې د یو مسلک په څېر ورته پاملرنه شوې او انکشاف ورته ورکړ شوی دی. د حالنامې بشپړوونکی موسیقي او شعري ادب دوه هغه پټې خزانې بولي، چې روښان وکولای شول، پښتنو ته یې څرګندې کړي. روښان او د هغه مریدانو او پیروانو په پښتنو کې موسیقۍ ته پراختیا ورکړې، په هغې کې (یې) ریفورم او اصلاحات راوستلي او خپل فرقه یې روح یې پکې ځای کړی دی.

د حالنامې بشپړوونکی لیکي:" ای عزیز من! آمدن بر سر سخن گنج دوم که مذکور شده بود و آن گنج عالم موسیقی است که از طفیل حاجی محمد خلیفه میر فضل الله ولی بر افغانان کشف نمود، زیرا که در افغانان بر غنجکین (غیچک) ستار می انداختند و می نواختند و برباب پنج تار یعنی سرمده (سرنده) دو تار می نواختند و دو تار میگفتند و از تعلیم و طفیل حاجی محمد سازنده های ایشان تارهای بسیار بر سازها انداختند و نغمه های نو نو اخراج مینمودند

[1] ایضاء، ۳۲ مخ

اما اکثران نغمه های رقص و غیر ملایم می نواختند. چون آن سازنده ها در خدمت پیر دستگیر قدس سره رسیدند و از برکت و صحبت طفیل پیر دستگیر سرود، سلوک و نغمه های ملایم نواختند و شش مقام بستند، یکی ناسری و دوم پنج پرده، سوم چارپرده، چارم سه پرده، پنجم پرده جنگ که در وقت جنگ می نوازند، ششم مقام شهادت است و در این مقامها بسیار بندها و نغمه ها نواخته میشود و دیگر بیشتر در افغانان از دو سه بیت شعر زیاد نبود. پیر دستگیر قدس سره به زبان افغانی قصیده ها و غزلها و رباعی ها و قطعه و مثنوی ها ساختند و از طفیل پیر دستگیر قدس سره فرزندان و مریدانش دیوانها گفتند و دُرهای حقایق و معانی در آن سفتند..."[1]

په حالنامه کې په تدریج سره کله، چې پرمخ ځو په جریان کې د موسیقۍ او نڅا موضوع، د مبداء په څېر د بحث موضوع نه ده، بلکې له طرح شوي مطلب څخه لیرې کېږو او موسیقي د هنر د یوې موضوع او پدیدې په توګه وینو، نه د صوفي لپاره د وصال د حاصلولو په خاطر او نه هم د "یوسف د کمیس د بویولو په نیت"، بلکې په وروستیو مخونو کې موږ موسیقي وینو. موسیقي د یوه هنر په توګه داسې هنر، چې له ریاضت او مجاهدت سره غبرګه وده کوي او د ژوند اړتیا ګرځي.

---

[1] ایضاء، ۳۵۹_۳۶۰ مخونه

حالنامه د بایزید روښان د یوه مرید سبزو نومي، چې په ورکزۍ قبیلې پورې مربوط او د حال خاوند و او یارانو یې لېونی باله. وایي، چې:"... ربابي داشت بروی یک تاری میبود و همواره بر دست می داشت و یک بار به شبهاز می نواخت و گوش نزدیک آن میداشت، تا ندا ساکن میشد. باز ضربت دیگر می زد، باز برای گوش می داشت کارش همین بود. چون کیک بسیار شد، زنش گفت که مردم رفتند چوب بریدند برای خوابگاه توهم برو برای خواب گاه چوب ببر. جواب داد به زبان افغانی "دا به څوک کا؟" یعني این را کی بنوازد...."(۱)

له بایزید روښان څخه وروسته د هغه په زامنو په تېره لمسیانو کې موسیقي د هنر او فن او زده کړې د "علم" یوه ضرورت او دود په توګه مطرح ده. په دې لړ کې احداد تر ټولو مقدم او مخکښ برېښي.

حالنامه د احداد په باب لیکي:

" و دیگر احداد همواره استماع سرود داشتی چه در سفر، چه در حضر، چه در روز چه در شب، چه در خواب، چه در بیداری، و قوالان پاسهای از شب و روز شب با هم بخش نموده بودند، سه کس را یک پاس شب و یک پاس روز افتاده بود".(۲)

---

[1] ایضاء، ۳۹۲مخ

[2] ایضاء، ۵۰۵ مخ

حالنامه یادونه کوي، چې کله به احداد کور ته لاړ، د خوب ځای ته نږدې یې قوالانو ته ځای جوړ کړی و او له هغه ځایه به یې سرود اورېده. حسن او داود نومي د قوالانو مشران وو. وایي چې یوه ورځ حسن احداد ته وویل، چې دا کوم انصاف دی، چې تاسې ویده کېږئ او موږ ته وایې، چې سرود وغږوئ او تاسې یې نه اورئ. ددې کار فایده څه ده؟ احداد وویل، چې زه په خوب او ویښه کې سرود اورم. حسن وویل دا څرنګه کېدای شي؟ احداد وویل تاسې سرود وغږوئ او زه به ویده شم، هر یو چې له تاسې پوه شي چې زه ویده یم، تاسې بیا سرود مه غږوئ، خو ته ماته اشاره وکړه چې ویښ یم، بیا یې وغږوئ. حسن وویل ډېره ښه ده. یوه شېبه یې همداسې وکړل، خو کله چې احداد ویده شو او سرود به یې بس کړ، سملاسي به د احداد لاس پورته شو، په دې ډول یې څو واري سرود غلی او بېرته شروع کړ، تر هغه چې د قوالانو دا باور و چې احداد د خوب په وخت کې هم سرود اوري.

حالنامه لیکي:" و دیگر احداد جیو در روز یکبار خیرالبیان و یا مقصودالمومنین خواندی و معانی آنرا بیان فرمودی و یاران استماع نمودی و کسی را قدرت نبود، که در وقت خواندن کتاب یا سرود نواختن لب به سخن جنبانیدی، روزی نشسته بود، استماع سرود مینمود، ناگاه دو یار با هم سخن گفتند، احداد جیو فرمود ای یاران سرود

را شکست دادید..."[1]

په دې ډول وايي، چې احداد د روښان سپېڅلي کتابونه هم پخپله په خواږه آواز لوستل او له موسیقۍ سره يې هم زياته مينه وه.

په روښاني جريان کې له احداد څخه وروسته بل ستر فرهنګي شخصيت او شاعر مېرزا خان دی، چې هغه هم په خپل وار سره د موسیقۍ په وده او پرمختيا کې زياته برخه اخيستې ده.

حالنامه د مېرزا خان يادونه هم کوي، ليکي:

"ای عزيز من! ميزا خان جيو خود (را) در کار بار دنيا در نمی رود کار پرکنات به قمر سپرده و کار و حساب بوتات به نور محمد حواله نموده و کار و بار اهل خانه بی بی نور خاتون که بانوی خانه بود تعلق داشت و ايشان همواره به ذکر و فکر به مشاهده باری تعالی اشتغال داشتی، سرود و کتاب خواندن را دوست داشتی و خود نيز خوب رباب نواختی و نقش گفتی و همواره در مجلس ايشان شغل کتاب و سرود بودی..."[2]

د مېرزا خان له پاتې کسانو څخه يو هم د هغه زوی خدايداد، چې د روښاني لارې ډېر غښتلی مېړه و، هم په ښکار او موسیقۍ کې لوی لاس درلود.

---

[1] ايضاء، ۵۰۷ مخ

[2] ايضاء، ۶۴۰ مخ

د حالنامې په وینا: "...و در علم موسیقی بی نظیر بود جوان شهسوار چوگان و هدف را خوب میزد و در این فن مثل او در خاندان پیر دستگیر کمتر دیده شده، عارف و متواضع و مؤدب بود".(۱)

د میرزا د بل زوی عبدالحکیم په باب، چې په ۲۲ کلنۍ کې شهید شو، هم دا روایت دی چې: "... و همواره یاران در خدمت آمد و رفت داشتی و سرود را خوب نواختی مجلس آرای وزنده دل بود."(۲)

د عبدالحکیم زوی، عبدالحلیم هم چې د خپل وخت فرهنگي شخصیت و، حالنامه یې ډېره ښه یادونه کوي: "...و در علم الحقایق نیز دست گاه تمام (وی را) حاصل است و به علم موسیقی مهارت خوب دارد. و شعر به زبان هندی میگوید..."(۳)

د عبدالحکیم د زامنو په باب هم ورته روایت دی. حالنامه په مشخص ډول د ځوان عبدالحکیم یادونه کوي." و در علم نظم مهارت تمام دارد. و شعر به زبان فارسی و هندی خوب میگوید، و اکثر اوقات شغل به استماع سرود و کتاب دارد".(۴)

---

[1] ایضاء، ۶۵۰ مخ

[2] ایضاء، ۶۵۱ مخ

[3] ایضاء، ۶۵۲ مخ

[4] ایضاء، ۶۵۲ مخ

لـه پورتنیـو مطـالبو څخـه جوتیـږي، چـې پـه روښـاني غـورځنګ کـې د بایزیـد روښـان او د هغـه د اخلاقـو، فرهنګـي هڅـې پـه جامـدو او مطلقـو فرضـیو او احکـامو سـره نـه مطالعـه کیـږي. نـه هـم هغـه څـه چـې د جریـان پـه ابتـدا او پیـل کـې وي، پـه اخیـر کـې یـې هـم هماغـه ډول دوام کـړی وي، بلکـې د یـوې اوږدې پروسـې پـه تـرڅ کـې د روښانیـانو فرهنګـي او هنـري هڅـې هـم د بـدلون پـه حـال کـې وې. موسـیقي د سـماع پـه بڼـه کـې د ټـولنې د ټـول مـذهبي لاسـبري، دګمـاتیزم پـه موجودیـت کـې رابرسـېره شـوه، شـعرونه او نظمونـه رواج شـول او لـه هغـو وروسـته ګـورو، چـې موسـیقۍ، شـعر او ادب د روښانیـانو لـه روښانه ذهنیت سره هم دا ډول دوام وکړ.

روښانیت او د ښځو مقام

روښاني غورځنګ د زړو سننو او میراثونو پر ضد د یوه عصیانګر جریان په توګه د ښځو د پراخې انساني کتلې په باب هم بې توپیره نه دی پاتې شوی، بلکې په دې برخه کې یې هم ډېر څرګند او روښانه دریځ درلود.

کله چې د ښځو په باب د روښانیانو چلند وینو او له بلې خوا د بایزید روښان د سرسخته مخالف اخوند درویزه تورونه او تومتونه لولو. په ډاګه جوتېږي، چې بایزید روښان په پوره زړه ورتوب ، د ښځو د آزادۍ او د هغوی د درناوي په برخه کې ګامونه اوچت کړي دي.

د بایزید روښان سرسخته مخالف اخوند درویزه په دې برخه کې هم پر روښان او د هغه په مریدانو تورونه لګوي او د هغه د تومتونو په لړ کې دا داسې تور دی، چې د اسماعیلیه فرقې د پیروانو په باب هم ارایه شوی دی، خو په

دې برخه کې د دوه ټکو معلومول ضروري دي: یو دا چې اخوند درویزه او د هغه په ځېر وچ مذهبي او د اهل شریعت پلویان د روښانیانو په باب څه فکر لري او بله دا چې خپله بایزید روښان او د هغه پیروان ښځو ته په کوم ټولنیز ارزښت او دریځ قایل دي. دغه دوه مسالې اساساً سره اختلاف لري، په دې مانا چې اخوند درویزه لیکي:

"زهی سفاهت این مردم شخص که با زنان بیگانگان تنها در خلوت نشیند و زنان را خلیفه سازد و صاحب دعوت نموده شهر به شهر بانواع حیله آراسته بگرداند به قصد آن که جمیع لوندان و شهوت پرستان محض از برای شهوت تبعیت او خواهد گرفت..."([1])

د اخوند درویزه هدف په دې برخه کې په مشخص ډول بایزید روښان یا د هغه په اصطلاح "پیر تاریک" دی، چې څو کرښې دمخه د هغه نوم اخلي او بیا ددغه یادې شوې مسالې طرح کوي، خو په ناخبره توګه د اخوند درویزه له قوله دا ټکي هم جوتېږي، چې روښانیان یا بایزید روښان ښځو ته د خلافت په مرتبه هم قایل وو. دا هغه مطلب دی، چې د روښانیانو په باب څو ځایه ویل شوی، خو د هغه مخالف یې په ناخبره توګه یادونه کوي. درویزه په بله برخه کې زیاتوي:" روزی یکی از اصحاب و احباب این فقیر در

[1] تذکرة الابرار والاشرار، ۱۴۸ مخ

مجلس او حاضر آمده دید که با جمعی زنان متمردان نشسته گفت: ای ملعون شنیدم که شما هر کدام از اتباع خود را به مرتبهء منصو حلاج رسانیده اید و از عدد برگ درختان و ریگ بیابان آگاه گردانیده اید؟ گفت آری..."(1)

اخوند درویزه په ډېره بې باکه او پوچه خوله پر بایزید دا تور هم لګوي، وايي چې يوه شپه ورسره په هشنغر کې يوځای مېلمه وم ـپه ډېر تظاهر سره وايي چې ـ دا زما عادت و، چې ټوله شپه به ويښ وم، په هغه شپه هم تر سهاره پورې ويښ پاتې شوم، ددې لپاره چې پلټنه وکړم. زموږ د خوب په کوټه کې يوه نرۍ پرده وه، خو زه پوه شوم چې بايزيد ټوله شپه له خپلې ناوې سره يوځای وو او سهار چې پاڅېد او جامې يې واغوستې نه يې غسل وکړ او نه يې اودس، راغی په جومات کې کېناست:" بعد، اتباع او در رسيده و به نماز با مداد مشغول گشتند و اين فقير تنها نماز را به جا آورده."(2)

له يوې خوا ښځې د خلافت درجې ته رسول او له بلې خوا پر بايزيد روښان داسې تور لګول، چې ګويا "بې اودسه لمونځ يې کاوه" او يا دغه ډول خبرې، سړی په شک کې اچوي چې آيا په رښتيا "فقير" (اخوند درويزه) له روښان سره دومره نژدې و، چې د هغه د خوب په کوټه کې يې د نرۍ

---

[1] تذکرة ابرار والاشرار، ۱۴۸ مخ

[2] تذکرة الابرار والاشرار، ۱۵۰ مخ

پردې تر شا شپه سبا کړې او که څنګه؟ د درويزه خبره لږه شکمنه بريښي.

خو په دې کې شک نه شته، چې روښان يو سنت شکنه او عصيانګر شخصيت و، هغه د ښځو د آزادۍ هم پلوی و، هغه څه چې وروسته پرې رڼا اچوو، خو له دې هم انکار نه شو کولای چې هغه هم انسان و او "هېڅ انساني څيزونه او خويونه له هغه هم پردې نه وو."

دې کې هم شک نه شته، چې بايزيد روښان د ښځو له فکتور څخه د خپل نفوذ د ساحې په پراختيا کې هم غافل نه و. د مثال په توګه کله چې مېرزا حکيم هغه ته اجازه ورکړه، چې پېښور ته لاړ شي "ددې دپسه ده خپل تحريک په مهمندزو (هشتنغر) کې شروع کړو. هغوی چې دده په کار کې کومه تن دهي او کوم اخلاص ښکاره کړو، د هغې نه دی دومره متاثره شو چې خپله يې هم هلته واده وکړو، زامنو ته يې هم هلته ودونه وکړل او يوه لور يې هم په دوی کې واده کړه..."([1])

محمد شفيع په خپله مشهوره رساله کې د مستندو متونو په حواله ددې ذکر هم کوي، چې کله "پير بابا (او د هغه په متابعت کې) اخوند درويزه صاحب دا وليده چې دا يو لوی قسم پير دی چې د کبرويه، چشتيه، سهروردیه،

[1] محمد شفيع، پښتو، ۲۴ مخ.

شطاريه، حلاجيه، وغيره مشهورو سلسلو سره تعلق او ربط نه لري، ښځو ته هم خلافت ورسپاري او سماع او د مزاميرو نه هم پرهېز نه کوي نو ددې رقم پير متابعت يې په دين کې خلل وګڼلو..."([1])

په دې ډول مولينا عبدالقدوس قاسمي د اخوند درويزه تومتونه چې پر بايزيد يې لګولي وو، په ترتيب سره شماري او د کفر او الحاد د اوږده فهرست په لسم پراګراف کې بيا هم ددې ټکي يادونه کوي:

"دده په مريدانو او خلفاوو کې ښځې هم شاملې وې او د ښځو د شموليت نه يې مقصد صرف دا وو چې عوامو ته يوه تماشه جوړه کړي او ددې تماشې په ذريعه يې ځانته راغونډ کړي."([2])

خو څه چې وويل شول دا د سکې يو مخ دی. بل واقعيت دا دی چې د روښانيانو په سياسي، مذهبي او فرهنګي جريان کې ډېرې ستري ښځينه څېرې لکه بي بي شمسو، بي بي علايي او بي بي کمال خاتون، بسی، روښاني او نورې هم وينو، چې هېڅ کله په دغه جريان کې د هغوی له نقش څخه سترګې نه شو پټولای. په لنډ ډول د څو مشهورو روښاني مېرمنو يادونه کوو:

---

[1] عبدالقدوس قاسمي مقاله، پښتو، ۶۷ مخ.

[2] عبدالقدوس قاسمي، ۷۵ مخ

بي بي شمسو روښانۍ:

د بايزيد روښان مېرمن وه، کوم وخت چې پير روښان له گورگاني دولت سره خپلې مبارزې پيل کړې، بي بي شمسو له بايزيد روښان سره په ټولو مبارزو کې ملگرې وه. د هغې زياته استوگنه د اشنغر او ټوټې په غره کې وه.

د بايزيد روښان تر مرگ وروسته کله چې د اباسيند په غاړه د بي بي شمسو د زامنو او مغلي دولت د پلويانو ترمنځ سختې جگړې وشوې، په دغو جگړو کې د هغې درې زامن شيخ عمر، خيرالدين او نورالدين ووژل شول، نو دښمنانو د هغو سرونه او لاسونه پرې کړل او بي بي شمسو ته يې راوړل، چې د هغې اکراه او معنويات پرې بدل کړي او د خلکو له لمسونې لاس پر سر شي. بي بي شمسو هغه درې سره مچ او ښکل کړل او ويې ويل:

"په تاسو دې رحمت وي چې ثابت قدم پاته شوئ او د حق په لاره کې مو سرونه ورکړل." د زامنو مړينې د هغې د مبارزې عزم کمزوری نه کړ، بلکې څه وخت چې جلال الدين روښانی تيرا ته راغی، نو بي بي شمسو يې هم له ځانه سره راوستله او د هند د گورکاني دولت پر ضد به يې خلک مبارزې نه رابلل.

الايي روښانۍ:

مېرمن الايي د جلال الدين روښاني لور او د پير روښان لمسۍ او د احداد چې د جلال الدين د مشر ورور شيخ عمر زوی و، مېرمن وه. دې هم د روښانيانو په لښکرو کې د هند له گورگاني دولت سره ډېرې جگړې کړې وې او وروسته تر هغې، چې احداد مړ شو او جگړه ختمه شوه، نو د هندوستان گورگاني پاچا دا مېرمن د هغې له ورور او نورو خپلوانو سره هندوستان ته بوتله. وايي چې مېرمن الايي وصيت کړی و، چې:"کُه زه مړه شوم نو زما مړی تيرا ته يوسئ او د احداد ترڅنگه مې ښحه کړئ."

حالنامه ليکي، چې:"ميرمن الايي ډېره پوهه او عالمه ښځه وه. د "خيرالبيان" او "مقصودالمؤمنين" کتابونه يې په معنا لوستلي وو، الايي په سخا هم مشهوره وه او پر غريبو خلکو يې ډېره مهرباني درلوده.

الايي د جگړې او مبارزې په وخت کې خپل مېړه احداد او خپل زوی عبدالقادر ته گټورې مشورې ورکولې.

دغه راز د روښاني مېرمنو پيروانو او د هغوی د نقش په باب حالنامې او نورو اصلي متونو زيات واقعيتونه ثبت کړي دي. وايي چې کله د روښاني غورځنگ مخالفينو د احداد کور محاصره کړ، په کلا کې يوازې د احداد يوه لور پاتې وه، هغه ددې لپاره چې دښمنانو ته ژوندۍ تسليمه نه

شي، ځان يې له دېوال نه راوغورځاوه او مړه شوه.

پر روښاني اعتقاد باندې د ټينګار يوه څرګنده نمونه د نورو زياتو په لړ کې يوه هم بسۍ، نومې روښاني مېرمن ده. چې کله د روښانيانو لوی لښکر د جلال الدين اکبر په لاس کښېووت، يوه ورځ يې ټول راووايستل او له هر يوه يې پوښتنه کوله، چې څوک يې؟ اخير د بسۍ وار راغی:"آخر زنی بود از قبيله خليل بسی نام داشت او را پرسيد که شما از کدام قبيله ايد، بسی جواب داد که من روشانی ام بادشاه فرمود که من ميدانم که تو روښانی هستی، اما می پرسم که از کدام قبيله ايد. گفت: قبيله من روشانی اند، ديگر قوم و قبيله ندارم. بادشاه از گفته او بسيار خوشحال شد، گفت قوم تو روشانی باشد."([1])

روښاني مېرمنو له نارينه وو سره يوځای په مذهبي غونډو او مجلسونو کې برخه اخيسته، د خيرالبيان او مقصودالمومنين اوريدو ته يې غوږ ايښوده او خپله يې هم په وعظ او تبليغ او دعوت کې برخه درلوده.

له پورتنيو توضيحاتو څخه جوتيږي، چې روښاني غورځنګ په خپل جريان کې د ښځو د ونډې په باب اصلاحي او نسبتاً ريفورمستيک چلند کاوه. دغه چلند د تېر په نسبت او د ټولنې د لاسبرې فضا، عنعنې قوانينو پر ضد يو سرغړاوی و.

---

[1] علی محمد مخلص، حالنامه، ۴۳۸ مخ

لکه چې دمخه مو ورته گوته ونیوله، د روښانیانو په غورځنگ کې ښځو د مذهبي دریځ له مخې د تحرک او بدلون په حال کې وي، ښځې د خلیفه مقام ترلاسه کولای شو او نور یې هم دعوت کولای شول. پر دې اساس د اخوند درویزه تومتونه کېدای شي د هغه د دوگماتیک او تنگ نظرانه مذهبي چلند په توگه وگڼل شي او د روښانیانو چلند د ښځو د حقوقو د تساوي په برخه کې د وخت د موجوده نظام پر ضد یو سرغړاوی او عکس العمل وگڼل شي.

د روښاني غورځنګ له منځه تلل

د افغانانو په تاریخ کې د روښاني غورځنګ له منځه تلل او سقوط د ځینو مؤرخینو له خوا زموږ د تاریخ یوه تراژېدي بلل شوې ده. په (۱۶۳۶ع) کال کې کله چې مغلي واکمنو بي بي الايي او عبدالقادر په چالاکۍ سره ونیول، عبدالقادر لږ وخت وروسته وفات شو. ځینې مؤرخین پر دې باور دي، چې ممکن مسموم کړی شوی وي. بي بي الايي له ځینو دوستانو سره یوځای هند ته ولېږل شوه. د پاڅون مشرانو ته د مغلي دربار له خوا د بډو، رشوت او همدارنګه د هغوی د تطمیع لپاره هر ډول وعدې ورکړ شوې، چې نور له مبارزې نه لاس واخلي.

ددغه غورځنګ مشرانو ته نوکرۍ ورکړ شوې، د هندوستان نورو لیرې سیمو ته ولېږل شول. هلته د لویو لویو جاګیرونو خاوندان شول. د مثال په ډول اپریدیو، یوسفزیو او ورکزیو په پاني پت کې جاګیرونه واخیستل.

د (۱۷ع) پیړۍ په دېرشمو کلونو کې روښاني غورځنګ په بشپړه توګه کمزوری شوی و.

د بایزید انصاري له اولادې وروستی سړی، چې ددغه غورځنګ لارښوونه یې پر غاړه واخیسته، کریم داد د جلال الدین کشر زوی و. د دېرشو کلونو په وروستیو شپو ورځو کې مغلي قوتونو بنګښ لوټ کړل، کریم داد یې ونیو او په دار یې وځړاوه.

"د روښاني نهضت د پښتنو د تاریخ یوه ډېره ځلانده ولې په عین حال کې تراژیکه پاڼه ده. دې نهضت د پښتني ټولنې په راتلونکي پرمختګ، د پښتنو پر ملي شعور او د دوی د کلتور په وده باندې بې ساري تاثیر درلود."(۱)

خو د روښاني غورځنګ په له منځه تللو سره د پښتنو بېداري له منځه لاړه نه شوه. پر وروستي جریان یې خپل ژور اثرات پرېښودل، سره له دې چې ددغه غورځنګ جوړښت او سازمان له منځه ولاړ، خو د هغو مبارزو او فرهنګي کارونو د نویو بدلونونو لپاره لاره هواره کړه.

الفنستن د روښانیانو د غورځنګ د وروستیو بقایاوو په باب په خپل اثر "د کابل سلطنت بیان" کې لیکي: "تراوسه هم د پېښور په شاوخوا او د بر وبنګښو په غرو کې ددغې فرقې پیروان شته دي."(۲)

---

[1] رودین، "بایزید انصاری"، کابل، ۱۰ ګڼه. (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۴۹)، ۵۱ مخ

[2] الفنستن، د کابل سلطنت بیان، د حسن کاکړ او نصرالله سوبمن ژباړه، (کابل: د افغانستان د علومو اکاډمی، ۱۳۶۰)، ۲۲۲ مخ

نتیــجه

بایزیــد روښــان د یــو عرفــاني او فلســفي شخصــیت پــه توګــه د پښتنــي ټولنې یــا پــه لــږ پــراخ عبــارت ســره د هنــد او فــارس تــرمنځ ســیمې د لســمې هجــري (۹۳۱_۹۸۰هـ) پیــړۍ د زماني واټن مولود دی.

بایزیــد انصــاري، چــې د ژوندانــه پــه خــاص پړاو کــې یــې د روښــان لقــب وګاټــه، د خپــل وخــت یــو "نخبــه" او "ایلیــت" عنصــر، د خپــل ټولنیز چاپیریــال پــر ښــې پېژنــدنې ســربېره، تــر هنــد، پښتونخــوا او ان تــر ســمرقند پــورې ګرځېــدلی، علــوم یــې زده کــړي، زده کــړې یــې کــړي، لــه علمــاوو او صــوفیانو ســره یــې ناســته کــړې او د اســلامي فــرهنګ د یــوې پښتنــي پدیــدې پــه توګــه ځلېــدلی دی. لــه زده کــړو او ســیر و ســلوک وروســته یــې پــه عملــي او وســله والــه توګــه د مغلــو د دولــت

پرخلاف مبارزه کړې او په دې لار کې يې خپل ځان هم قربان کړی دی.

د روښانيانو په باب تراوسه پورې درې ډوله نظريې ټينګې شوي دي:

ـ ځينو بايزيد روښان د مغلو د دولت پر ضد يو ملي او ان نشنلست مبارز او د خپلواکۍ غوښتنې د غورځنګ سالار بللی دی. زموږ د څېړنې له مخې دغه ادعا زياته افراطي او احساساتي خبره ده.

ـ بله نظريه دا ده، چې ځينې څېړونکي بايزيد روښان او د هغه پيروان د وخت په شرايطو کې د بزګرو د پاڅون علمبرداران بولي، ددې نظريې خاوندان عمدتاً اسلانوف روسي مستشرق او ځينې نور څېړونکي دي.

زموږ د څېړنو او مطالعاتو له مخې او دغه راز د روښاني دورې د لومړيو متونو له مخې، په دې باب زيات مواد نه شته، بلکې يوازې ددغې ډلې څېړونکيو په بيا ځلي ذهني تفکر او ځاني توجيهاتو پورې اړه لري.

ـ دريمه نظريه دا ده، چې ځينې معاصر څېړونکي بايزيد روښان د يو عارف او صوفي شخصيت په توګه پېژني، چې د نورو متصوفينو په څېر له فلسفي افکارو او هندي فرهنګ څخه هم اغېزمن دی او د بايزيد روښان د سرسخته مخالف اخوند درويزه په قول خو هغه ملحد او بې دينه ښودل شوی دی.

خو په دې حاضره څېړنه کې لکه چې هڅه شوې، د بايزيد روښان په باب په ټولو مواردو کې په هېڅ ډول مطلق حکم نه دی شوی، په کلي ډول د هغه د افکارو د تکوين او بشپړتيا بېلابېل اړخونه ښودل شوي دي. هغه د خپل وخت له لاسبري فرهنګ او مدنيت څخه راپورته شوی يو شخصيت او د يو صوفي، عارف او فلسفي په توګه ښودل شوی، چې د وخت له اسلامي علومو څخه متاثره و، مستعد پياوړی هوښيار، تېز فهمه خو په عملي لحاظ بېړندی او تلواري سپه سالار وو.

په دې ډول بې ځايه به نه وي، چې خپلې خبرې راټولې او لنډې کړو، چې:

بايزيد روښان د مغلو له دولت سره مخالف شخصيت و، هغه ددغه مخالفت د اظهار لپاره لښکرې راټولې کړې.

هغه د خپل وخت يو "کامل پير" او عارف و، خلک يې خپلې پيروۍ ته رابلل. هغه چله او رياضت اېستلی و او د معنويت د لوړ مقام يعنې "مسکنت" تر پړاوه رسېدلی و.

ـ بايزيد د بېلابېلو عواملو له مخې د عرفاني او فلسفي افکارو لرونکی و، د اسماعيليه فرقې زياتره اصول او پرنسيپونه د هغه په افکارو او آثارو کې ليدلای شو.

د تناسخ او حلول د افکارو "انتساب" او یا اتهام پرې لګېدلی دی. په هر صورت! د روښانیانو نهضت د شکل له پلوه عرفاني او د محتوی له مخې ملي، عوامي حرکت و. د ځینو مؤرخینو په اند ددغه نهضت شکل او ظاهري بڼې ته پاملرنه ددې سبب شو، چې سطحي څېړنه وکړي او د تېروتنو سبب شي.

بایزید روښان او په مجموع کې د هغه روښاني نهضت سره له دې چې په ډېره بې رحمۍ ځپل شوی او له منځه تللی دی، خو په ټولنیز_فرهنګي انکشاف، د ښځو د حقوقو د اعادې، ټولنیزې برابرۍ، فرهنګي ودې (ادبیات او موسیقي) او د پردیو پر ضد د خلکو د کرکې او نفرت روزلو د روحیې په برخه کې یې د پښتنو په ټولنه کې زیات اثرات پرېښودل.

ماخذونه او مراجع

- آریانا دایرة المعارف (پښتو) ۵ ټوک (کابل: د دایرة المعارف ټولنه، ۱۳۵۴).
- الفنستن، د کابل سلطنت بیان، د حسن کاکړ او نصرالله سوبمن ژباړه، لومړی ټوک (کابل: علومو اکاډمۍ، ۱۳۶۰).
- چوینی، علاوالدین عطا ملک، نامه الموت، د نجیب مایل هروي او عشق کابلي په اهتمام (مشهد: بنگاه کتاب، ۱۳۶۰).
- حبیبي، عبدالحی، د پښتو ادبیاتو تاریخ، دوهم ټوک (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۴۲)
- حبیبي، عبدالحی. د پښتو ادب په تاریخ کې قصیده. (کابل: علومو اکاډمۍ، ۱۳۵۷).
- ختک افضل خان، تاریخ مرصع، مقابله، تصحیح او نوټونه له دوست محمد کامل مومند (پېښور: یونیورسټي بک ایجنسي، ۱۹۷۴)
- خسرو، ابو معین ناصر، جامع الحکمتین، چاپ دوم (تهران: کتابخانه ظهوری، ۱۳۶۳).
- خلیل همیش، ورکه خزانه، (پېښور: ن. م...
- داراشکوه، محمد او پانیشادها، ترجمه جلال نائینی و تاراچند (تهران: کتابخانه ظهوری، ۱۳۶۵)
- درویزه، اخوند، تذکرة الابرار والاشرار (پېښور: ن،م، ۱۹۶۰)

- دروپزه، اخوند، مخزن (پېښور: یونیورستي، ۱۹۶۹)
- داستایوفسکي، فیودور، برادران کارامازوف... و مشفق همدانی تجرمه (تهران: جاویدان) ۱۳۴۴
- روښان، بایزید، خیرالبیان (کابل: دولتي مطبعه، ۱۳۵۳)
- روښان، بایزید، خیرالبیان (پېښور: پېښور یونیورستي، ۱۹۶۷)
- روښاني، واصل، څو شعرونه (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۵۳)
- روهي، محمد صدیق، ادبي څېړني (کابل: دولتي مطبعه، ۱۳۶۰).
- روهي، محمد صدیق، روښان پېژندنه (کابل: لومړی او دویمه گڼه (کابل: د علومو اکاډمۍ، ۱۳۶۷)
- رومادین، و.ا.ماسیون. و.م. "بایزید انصاري"، کابل، د گل محمد نورزي ژباړه لسمه گڼه (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۴۹)
- رفیع، حبیب الله، ادبي ستوري (کابل: اطلاعات و کلتور ۱۳۵۹)
- زرین کوب، عبدالحسین، ارزش میراث صوفیه، چاپ سوم (تهران: امیر کبیر، ۱۳۵۳)
- زند، میخایل.ای، نور و ظلمت در تاریخ ادبیات ایران، (تهران:انتشارات پیام، ۱۳۵۱)
- زنجانی عمید. تحقیق و بررسی در تاریخ تصوف (تهران: دارالکتب اسلامیه، ۱۳۴۶)
- سجادی، سید جعفر، فرهنگ لغات و اصطلاحات و تعبیرات عرفاني، چاپ دوم (تهران: کتابخانه ظهوری، ۱۳۵۴).
- صفا، ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران، جلد اول، چاپ هفتم (تهران: انتشارات فردوسی، ۱۳۶۶)
- طبری، احسان، بررسیهای در بارهء برخي از جهانبینها و

جنبشهای اجتماعی در ایران (ن.م: انتشارات حزب توده ایران، ۱۳۴۸)
- طبیبی، عبدالحکیم، تصوف و عرفان در افغانستان (کابل: مطبعه دولتی، ۱۳۵۶)
- عبدالحکیم، عرفان مولوی، ترجمه احمد مهدی (تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۵۲)
- عمید، حسن، فرهنگ عمید چاپ هجدهم (تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۲)
- غنی قاسم، تاریخ تصوف در اسلام و تطورات و تحولات مختلف آن، (تهران...)
- فرهنگ، محمد صدیق محیط اقتصادی ـ اجتماعی خوشحالخان، توریالی پشتون (کابل: پشتو ټولنه، ۱۳۵۰)
- فانی، ملا محسن، دبستان المذاهب، (طبع نولشکور، کانپور، ۱۳۲۱)
- فروید زیگموند، تعبیر خواب و بیماریهای روانی "ترجمه ایرج پورباقر" (تهران: انتشارات آسیا، چاپ دوم ۱۳۶۳ع)
- کامل مومند، دوست محمد، رحمان بابا (پیښور: اداره‌ء اشاعت سرحد ۱۹۵۸)
- گوستاویونگ کارل، روانشناسی و دین "ترجمه فوادروحانی" (تهران: فرانکلین، ۱۳۵۴)
- گوستاویونگ کارل، انسان و سمبولیهایش، "ترجمه ابو طالب صارمی" (تهران: انتشارات امیر کبیر، ج ۲، ۱۳۵۹)
- اوندرفرید، درویشان چرخان "ترجمه علی شریف زیر نظر استاد خلیلی" (کابل: بیهقی ۱۳۵۶)
- لوی ماسینون، قوس زنده گی منصور حلاج، ترجمه روان فرهادی (تهران: کتابخانه منوچهری، ۱۳۵۸)

- لوانی دولت، دیوان (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۵۳)
- مجروح، سید بهاوالدین، "پیام صوفی بت شکن به بت پرستان قرن بیستم"، ادب، شماره اول (کابل: د ادبیاتو او بشري علومو پوهنځی، ۱۳۵۵)
- محمد شفیع، "بایزید انصاری"، پښتو، د مولینا عبدالقدوس ژباړه، څلورمه ګڼه، (پېښور: پېښور یونیورسټي، ۱۹۵۹)
- مولینا عبدالقدوس، "د بایزید روښان مذهبي افکار"، پښتو، دوهمه ګڼه (پېښور: پېښور یونیورسټي، ۱۹۵۹)
- مبلغ، محمد اسماعیل، "دربارهء تصوف بایزید روښان" روښان یاد، (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۵۳)
- مخلص، علي محمد، حالنامه (کابل: د علومو اکاډمي، ۱۳۶۴)
- موردوک ایرس، ژان پل سارتر، "مهدی افشاء ترجمه" (تهران: کاویان، ۱۳۵۲)
- مؤتمن زین العابدین، شعر و ادب فارسي (تهران: لاله زار، ۱۳۳۲)
- ناس، جان، تاریخ جامع ادیان از آغاز تا امروز "ترجمه علی اصغر حکمت" چاپ سوم، (تهران: مؤسسه انتشارات فرانکلین، ۱۳۵۰)
- نیچه، زردشت چنین گفت، قسم دوم (تهران: ۱۳۵۱)
- هېوادمل، زلمی د واصل روښاني دیوان (کابل: علومو اکاډمی، ۱۳۵۶)
- هېواد مل، زلمی د مخلص منثوره رساله، کابل (کابل: پښتو ټولنه، ۱۳۶۷)

له کتاب سره ضمیمه:

د بایزید روښان محاکمه او خپله عالمانه دفاع

مدخل:

د پښتنو پر فکري تاریخ تراوسه ډېر لږ څه ویل شوي دي. البته په حینو برخو کې په تیت پرک ډول یو څه تر سترګو کېږي، خو ددغه اولس د فرهنګ او لرغونتوب په پرتله هېڅ دي. د فرهنګي احیا او بېرته راژوندي کېدنې لپاره اړینه برېښي، چې د پښتنو د ژوندانه د نورو اړخونو په ترڅنګ ددغه اولس د تېرو مفکرینو عقایدو، افکارو، نظریاتو او په تېره فلسفي افکارو ته، چې د وخت د لاسبري مذهب ګرد پرې پروت دی، د نویر او معاصرې میتودولوژۍ له مخې وسپړل او روښانه شي. د بایزید روښان پر فلسفي عقایدو او

افکـــارو بانـــدې کـــار او لـــه دې جملـــې د کابـــل د وخـــت د حکمـــران، چـــې د اکبـــر امپراتـــور ورور و، لـــه خـــوا د نومـــوړي محاکمه او دفاعیه ددغه څېړنیزو کارونو لړۍ ده.

بایزیـــد روښـــان لـــه عقیـــدوي پلـــوه هغـــه تـــاریخي شخصـــیت دی، چـــې پـــر تاویـــل، پیـــر کامـــل، مقـــام انبیـــا، هـــادي، مهـــدي، وحـــی، الهـــام، طریـــق توحیـــد او نـــورو مفـــاهیمو بانـــدې د هغـــه د عقایدو له زاویې بحث او خبرې اترې کولای شو.

مشـــهور ایرانـــی پـــوه زرّیـــن کـــوب پـــه "دنبالـــه جســـتجو در تصـــوف ایـــران" کـــې د پیـــر روښـــان پـــه اړه یـــو بحـــث لـــري. ددې بحث انعکـــاس د پښتنـــو څېړونکیـــو پـــه آثـــارو کـــې لـــږ لیـــدل شـــوی دی. پـــه دې بحـــث کـــې یـــوه مهمـــه خبـــره دا ده، چـــې کلـــه چـــې پـــر بایزیـــد روښـــان بانـــدې پـــه خپـــل وخـــت کـــې د هغـــه د مخـــالفینو لـــه خـــوا د کفـــر تـــور ولګېـــده، نـــو د کابـــل حـــاکم چـــې د اکبـــر پادشـــاه ورور میـــرزا حکـــیم وغوښـــت او هغـــه یـــې محاکمـــه کـــړ. پـــه محاکمـــه کـــې نومـــوړی پـــړ نـــه شـــو، بلکـــې بـــرات یـــې واخیســـت او ازاد شو. زرین کوب لیکي:

"دعـــوت او کـــه متضـــمن قبـــول اطاعـــت و تبعیـــت بـــی چـــون و چُنـــد از حکـــم "پیـــر کامـــل _شـــخص او_ بـــود از آن پـــس در بـــین بعضـــی طوایـــف ســـند و بلـــوچ هـــم نشـــر یافـــت و او علمـــاء و امـــرای وقـــت از جملـــه امـــراء بخـــارا و بدخشـــان و حتـــی اکبـــر امپراطـــور (امپراتـــور مغلـــی هنـــا را بـــه متابعـــت از طریقـــهء خـــویش دعـــوت کرد". (۱ـ ۷۸ مخ)

زرین کوب په دې خبره ټینګار کوي، چې د بایزید روښان پیر و قبایل د اکبر پادشاه له امپراتورۍ سره په ډغره شول او نژدې درې کاله یې د بابر له اولادې سره په سختو جنګونو کې تېر کړل. سره له دې، چې بایزید هم په دې جنګونو کې ومړ، خو د هغه د اولادې او پیروانو مبارزې تر ډېرو کلونو پورې روانې وې. بله دا چې بایزید روښان پښتنو او په تېره د پښتنو فرهنګ ته یو ډېر ستر میراث پرېښود، چې هغه په منظمه او سیستماتیکه توګه د هغه آثار او د پښتو تصوفي او عرفاني اشعار دي. زرین کوب وایي:"مع هذا آثار عمده ای در ادب صوفیه_یا در ادبیات دینی و عرفانی عصر_ از وی باقی مانده است..."(۱_۷۸)

اوس راځو د څېړنې اساسي مسالې ته:

د روښان غوره آثار خیرالبیان او مقصود المؤمنین دي او له هغو وروسته حالنامه هم د هغه د دوران د فکري تاریخ حیثیت لري. د نوموړي عقاید اصلاً په خیرالبیان او مقصود المؤمنین کې تشریح شوي دي، خو په حالنامه کې هم مهمو مسایلو ته پام شوی دی، چې یوه له هغو د نوموړي محاکمه ده، چې تر مخه ورته اشاره وشوه.

وایي کله چې په تیراه کې ورکزو، اپریدو او د تیرا خلکو بایزید روښان ته بیعت ورکړ او د هغه پیروان شول، نو بایزید روښان د سرېن ولایت یا پېښور ته د سفر نیت وکړ. نوموړی له تیراه څخه روان شو او پېښور ته ورسېد. د خلیلو

قبیلې ته ورغی او د خلیلو د قوم مشر ملک ساني په کور کې یې واړول. د ساني ملک د قوم اکثر خلک د بایزید روښان مریدان شول.

حالنامه وایي، چې د مومندو د قبیلې اسحاق نومي چې لیک لوستی سړی و، د پیر دستگیر مرید شو. د خلافت منصب یې ترلاسه کړ. په دې ډول له خلیلو، مومندو او داودزیو نه هره ورځ دوه درې تنه د بایزید مریدان کېدل. په پېښور کې د روښان د پیرۍ اوازه خپره شوه او په ترتیب سره د مهمندزیو، گگیانو، یوسفزیو، توري او ساپیو د قومونو خلک ډلې ډلې راتلل او د پیر دستگیر مریدان کېدل.

دې کار پر ناقصو او بې علمه پیرانو باندې د حسد او کینې اور بل کړ. د ملک حبیب کور ته، چې د خلیلو د قوم مشر و، ورغلل او چیغې یې کړې، چې "نړۍ تورتم ده، محمدي دین خسوف نیولی دی." (۲_۳۳۱)

ملک حبیب ورته وویل، چې ستاسې هدف له دې وینا څه دی؟

هغوی وویل، چې پیر روښان زموږ ولایت ته راغلی او زموږ مریدان گمراه کوي او هره ورځ دغه اور لمبې کوي. نوموړی (روښان) دعوه کوي، چې "زه مهدي یم او پر ما وحی راځي." (۲_۳۳۱) او ډېر ژر به وي، چې توره راواخلي. د اسلامي احکامو له مخې وحی یوازې پر پیغمبر نازلېږي. نو ددې لپاره، چې ډېر خلک پرده راتول نه شي، ددې علاج باید وشي.

پـر هغـه مهـال د ټولـو غوريـاخپلو مشـري خليلـو کولـه او د پېښـور د صـوبې حـاکم تـه ورغلـل او ورتـه ويـې ويـل، چـې د سـاني ملـک کـور تـه روښـان راغلـی او دښمنۍ تـه يـې مـلا تـړلې ده.

حبيـب ناقصـو پيرانـو تـه وويـل، چـې تاسـې لاړ شـئ زه بـه يـې چـاره وکـړم. بيـا حبيـب د پېښـور صـوبه دار جـانس خـان تـه ورغـی، عـرض يـې وکـړ چـې زمـوږ ولايـت تـه داسـې شـخص راغلـی، چـې بـې ديـن او بـې شـرعې دی او د مهـدي گـرۍ دعـوه کـوي، خلـک ورتـه مراجعـه کـوي او د هغـه مريـدان کېـږي. کـه چېـرې نومـوړی بنـدي نـه شـي، نـو نـن دی کـه سـبا تـوره بـه راواخلي.

جـانس خـان ورتـه وويـل، چـې زه بـه ځيـنې کسـان ورولېـږم، کـه چېرتـه هغـه بـې شـرعې او بـې دينـه وي، وبـه يـې وژنـم. پـه دې ډول يـې څـو کسـه د فضـيلت خاونـدان پيـر روښـان تـه واسـتول، چـې کلـه پيـر تـه ورغلـل، نـو سـلام يـې وکـړ. پيـر روښـان د سـلام ځـواب ورکـړ. بيـا يـې ورتـه وويـل، چـې ځيـنې خلـک سـتا پـه بـاب عجيـبې خبـرې کـوي. پيـر روښـان ورتـه وويـل هرڅـه چـې وايـي، د کيـنې او حسـد لـه مخـې يـې وايـي، د حسـد او دښمنۍ خبره اعتبار نه لري.

راغلـي کسـان پاڅېـدل، جـانس خـان تـه ورغلـل او ورتـه ويـې ويـل، چـې دغـه سـړی (روښـان) کامـل مسـلمان او يـو فقيـر دی او هغـوی چـې تاتـه عـرض کـړی، د حسـد او کيـنې لـه مخـې يـې

کړی دی. هر څوک چې دې سړي ته په ناحقه زیان ورسوي، نو مواخذه به شي.

کله چې جانس خان د پیر روښان ستاینه حبیب بخیل ته وکړه، چې هغه یو مسلمان او خدای پرسته سړی دی، ستا عرض خلاف دی. بیا حبیب بخیل وپتېیله، چې باید ډېرې بډې جانس خان ته ورکړي، چې پیر روښان مړ کړي. ورونو یې هم ورسره ومنله. حبیب بخیل جانس خان ته د دولس زره روپیو وعده ورکړه، خو جانسخان هغه مهال غوښتل چې له میرزا حکیم نه ځان گوښ او هندوستان ته د اکبر پادشاه حضور ته ولاړ شي. "د جانس خان په زړه کې وگرځېده، چې په ناحقه د وینو توپول ناوړه پایلې لري او زه پرېکړه لرم، چې اکبر پادشاه ته ولاړ شم، هلته کېدای شي ماته ډېر زر راکړي."(۲_۳۳۲)

نو حبیب بخیل ته یې وویل، چې زه هم د سر له پاسه سر لرم که په ناحقه وینې تویې کړم، نو مېرزا حکیم ته به څه ځواب ورکړم؟ لاړ شه مېرزا حکیم ته. حبیب بخیل له جانس خان خپېه شو او کابل ته مېرزا حکیم ته ولاړ. د مېرزا حکیم کاتبانو او مامورانو ته یې دولس زره روپۍ بډې ورکړې، چې د میرزا حکیم پام دې ته راواړوي، چې پیر روښان په هغه سیمه کې ووژني او ځان ته یې راونه غواړي.

د مېرزا حکیم افسران او مامورین هغه ته ورغلل او ورته ویې ویل، چې یو سړی د پېښور په ولایت کې پیدا شوی او

وايي چې "زه مهدي يم او پر ما وحی راځي" او ټول افغانان پرې راټولېږي، که ژر يې علاج ونه شي، نن سبا به خلک پاڅون ته راوبولي او هېڅوک به يې بيا چاره ونه کړای شي.

حالنامه زياتوي: کله چې مېرزا حکيم دا خبرې واورېدې، نو ويې ويل چې دا سړی راوغواړئ، چې وګورم د وژلو دی، که نه؟

همدا ډول حبيب بخيل مامورانو ته ويلي وو، چې که چېرې دغه سړی مېرزا حکيم ته ورغی، نو بيا به يې څوک مړ نه کړي، ځکه چې "جادوګر" دی، هر څوک چې هغه ووينې او خبرې يې واوري، له هغه سره خبرې نه شي کولای، بلکې د هغه تر اثر لاندې راځي.

سره له دې چې مېرزا حکيم ته وويل شول، چې پير دستګير قدس سره هماغلته ووژني، خو مېرزا حکيم ونه منله. جانس خان ته يې فرمان ولېږه، چې ددغه شخص په اړه خلک خبرې کوي، هغه ماته راواستوئ، چې په حقيقت يې پوه شم. کله چې جانس خان ته فرمان ورغی، دغه فرمان يې پير روښان ته واستاوه، چې هغه فرمان وليده، ويلې ډېر ښه، زه مېرزا حکيم ته ورځم. څو تنه عالمان او ياران يې له ځانه سره کړل، کابل ته ولاړ، په لاره کې د توي قبيله وه، عبدالکريم نامي د قبيلې مشر و، د پير مريد شو.

خلوت او رياضت يې غوره کړ، يو خليفه يې هلته پرېښود او پخپله کابل ته ولاړ. کله چې حبيب بخيل د

روښان له ورتګ نه خبر شو، نو د مېرزا حکیم وزیرانو ته ورغی او تري ویې غوښتل، چې هڅه وکړي چې روښان مېرزا حکیم ته پرېنږدي او له سرای نه بهر د هغه علاج وکړي. که مېرزا حکیم یې وغواړي، ورته وواياست چې درناوی یې ونه کړي. کله چې روښان د مېرزا حکیم دربار ته ورغی، وزیران مېرزا حکیم ته ورغلل او ورته ویې ویل، چې که حضور امر کوي دوی به شخص ته بهر سزا ورکړي او که بیا هم غواړي دلته به یې راولي. مېرزا حکیم وویل دننه یې راولئ. روښان چې کله د مېرزا حکیم دفتر ته ورننووت، نو ټول مجلس د پیر دستګیر روښان درناوي ته بې اختیاره پورته شول، مېرزا حکیم د روښان ډېر درناوی وکړ.

حالنامه زیاتوي، چې مېرزا حکیم هغه ته وویل:

"ای شیخه! خلک ستا په باب ډېر څه وایي، قاضي خان ته ولاړ شه او له هغه سره مذاکره وکړئ هرڅه چې ستا په باب ووایي، زه به پرې عمل وکړم." قاضي خان د کابل قاضي و او د وخت ډېر ستر عالم او فاضل شخص و.

د روښان محاکمه:

د حالنامې مؤلف لیکي: "کله چې پیر دستګیر قدس سره قاضي خان ته ورغی، قاضي خان د لویانو بچو ته په درس ورکولو مشغول و. نوموړي د روښان په ورتللو سره سبق پرېښود او له پیر دستګیر سره خانقاه ته ولاړ. په ډېر درناوي

سره يې ورسره خبرې وکړې، ډوډۍ يې وخوړه، بيا يې خبرې پيل کړې." (۲_۳۳۷مخ)

قاضي خان وپوښتل:

"شيخه! خلک وايي چې ته ځان ته مهدي وايې، دا خبره رښتيا ده؟"

پير دستگير وويل: دوی دروغ وايي، زه وايم چې هادي يم، د رسول الله عليه السلام لاره ښيم وعلی (علم النبی) النبي ورپېژنم او مريدانو ته طريق التوحيد ښيم. "هادي ام راه رسول الله عليه السلام را می نمايم و علم النبی دانانم و مريدان را طريق توحيد هدايت ميکنم و از ضلالت و جهل و شرک باز ميگردانم و حاسدان از روی حسد بجای هادی مهدی و به جای ولی نبی می گويند.) (۲_۳۳۷مخ)

اوس په دې ټکو لږ څه غور کوو: هادي څه ته وايي؟

هادي د لارښود په مانا راغلی او په عرفاني ادبياتو کې قطب او مرشد ته هم وايي او يا د حق له فيض څخه عبارت کېدای شي. جامي وايي:

هست حق را دو اسم کار گذار
هر يکی را مظاهر بسيار
مظهران خلاف مظهر اين
ان سوی کفر خواند و اين سوی دين
ان دو اسم، اسم هادی است و مضل
فاش گفتم که حل شود مشکل

مظهـــــران نبـــــی و اتبـــــاعش
مظهـــر ایـــن ولـــی و اشـــیاعش. (۳_۷۹۶)

همدارنگه مولینای بلخ هم وايي:

هـــادی راه اســـت یـــار انـــدر قـــدوم
مصـــطفی زیـــن گفـــت اصـــحابی نجـــوم
نجـــم انـــدر ریـــگ دریـــا رهنماســـت
چشـــم را بـــاروی او میـــدار جفـــت
چشـــم را بـــا روی او میـــدار جفـــت
گـرد منگیزان ز راه بحث و گفتگو. (۳_۷۹۶)

په تصوفي ادبیاتو کې پیر او مرشد په بېلابېلو عباراتو یادېږي: لکه "پیر"، "ولي"، "شیخ"، "قطب"، "دلاري دلیل" دا هغه څوک وي، چې پوره علم او پوهه ولري. مولینا عبدالرحمان جامي په "نفحات الانس" کې د ولي او ولایت په باب لیکي:

"ولایت مشتق است از ولی و ان بر دو قسم است ولایت عامه و ولایت خاصه. ولایت عامه مشترک است میان همهء مومنان "قال الله تعالی الله ولی الذین امنوا یخرجهم من الظلمات الی النور" و ولایت خاصه مخصوص است بواصلان از ارباب سلوک وحی عبارت عنفنا العبد فی الحق و بقاه به فالولی هوالفانی فیه والباقی به و فنا عبارت است از نهایت سیرالی الله و بقا عبارت است از هدایت سیر فی

الله انگاه متحقق شود که بنده را بعد از فنا مطلق وجودی و ذاتی مطهر از لوث حدثان ارزانی دارد تا بدان در عالم انصاف باوصاف الهی و تخلق باخلاق ربانی ترقی کند."(۴_۲۳۰)

واقعي خبره دا ده، چې روښان په خپل وخت کې په مروجه علومو لاسبری او مسلط عالم و. د هغه له استدلالونو او خبرواترو څخه جوتېږي، چې نوموړی په فلسفه او علم کلام باندې هم تسلط درلود. د سیمه ییزو متعصبو پیرانو چې د تحجر او دوگماتیزم په جالونو کې ښکېل وو، د خپل وخت د یوه مجتهد پیر او مرشد زغم یې نه درلود، نو ځکه خو یې په زوره د مغلو حاکمانو ته دده په سر رپوټونه ورکول او یا یې ورته دسیسې جوړولې.

دغه پېښه مشهور پوه او څېړونکی قلندر مومند هم په خپل یو اثر د خیرالبیان تنقیدي مطالعه کې څېړلې ده:"ترڅو پورې چې د نبوت د دعوی الزام دی، نو په خیرالبیان، مقصودالمؤمنین او صراط التوحید کې خو څه داسې نشته، چې د هغو په بنیاد د اخون درویزه یا د بایزید انصاري د نورو مخالفینو دا خبره ومنلی شي، چې پیر روښان د نبوت مدعي و. د حالنامې د بیان مطابق خو هغه د قاضي خان د یوې پوښتنې په ځواب کې بایزید انصاري وویل"من میگویم که هادی ام راه رسول الله علیه السلام را می نمایم و علم النبی میدانانم و مریدان را طریق توحید هدایت میکنم و از ضلالت

وجـه و شـرک بـاز میگـردانم و حاسـدان از روی حسـد بجـای هادی مهدی و بجای ولی نبی میگویند." (۵تنقیدي مطالعه، لا مخ)

بیـا یـې وپوښتـه:" شـنیده میشـود کـه میگـویی بـر مـن وحـی می آید؟

پیـر دسـتگیر جـواب داد: غلـط میگوینـد مـن میفرمـایم کـه بر من الهام میشود و ندای غیب می شنوم.

بـاز پرسـید کـه در میـان وسوسـه و الهـام و میـان نـدای رحمانی و شیطانی چگونه فرق و تمییز می نمایی؟

پیـر دسـتگیر فرمـود: کـه تمیـز میـان الهـام و وسوسـه و میـان نـدای رحمـان(ی) و شـیطانی از دلیـل آیـت و حـدیث اقـوال مشـایخ میکـنم، هـر نـدا را الهـام کـه موافـق آیـت و حـدي و اقـوال مشـایخ (۵۳۳) باشـد آنـرا نـدای رحمـانی و الهـام مـی شناسـم و آنکـه موافـق آیـت و حـدیث نبـوی نبـود آنـرا وسوسـه و نـدای شـیطانی میـدانم بـه اعوذبـالله مـن الشـیطان الـرجیم رد میکنم."

کلـه چـې د وحـې پـه بـاب مسـالې تـه راځـو، سـم لـه واره د عقـل او وحـې د ارتبـاط مسـاله مطـرح کېـږي. فلسـفه او علـم کـلام لـه عقـل سـره رابطـه لـري او پـر عقـل تکیـه کـوي، خـو وحـې پـر الهـي احکـامو بانـدې اتکـاء کـوي. د عقـل او وحـې تـرمنځ اړیکـې پـه بشـري فکـري تـاریخ کـې یـو مشـهور او ژور بحـث دی. دا داسـې مسـاله ده، چـې زرگونـه کلونـه وخـت یـې نیـولی دی او تراوسه هم نویوالی لري.

"هرځای او هر وخت چې د ایمان او عقل ترمنځ د اړیکو مساله څېړل کېږي اړینه ده، چې د مسالې د حل انتزاعي اړخ باید په هماغه ډول پرځای پاتې شي."

د مسالې دغه انتزاعي څېړنه په واقعیت کې د فلسفې او اروا پوهنې کار دی. دا کار په لومړي سر کې په لویدیځ کې په تېره په یوناني فلسفه کې پیل شو. اپلاتون چې یو سیاسي متفکر او فیلسوف و، په خپلو فلسفي زده کړو کې یې د یو الهي قانون پوه موجودیت غوره او ضرور باله، چې وکړای شي د خپلې فاضله مدینې لپاره لازم قوانین وضع کړي.

د اپلاتون د وخت یونانیان د داسې سنتو هستوونکي وو، چې د هغو پر اساس یې د خدای د وجود د اثبات لپاره دلیل غوښته او د استدلال په وسیله یې دلیل مانه. په لویدیځ کې انساني فکر د خپل صانع د موجودیت په لټه کې و. د لرغوني زمان هېڅ یوه فیلسوف "عهد عتیق" د لوی خدای د شته والي سوال د ناویل شوي جواب په توګه نه دی مطرح کړی او نه یې د رد لپاره څه مطرح کړي دي، خو ډېر ژر د یوناني او یهودي تفکر ترمنځ یو ټکر رامنځ ته شو. فیلون لومړنی متفکر و چې ویې ویل، چې سپېڅلی کتاب وحې ده، چې د خدای له خوا راغلی او یوناني فلسفه هم حقیقت ده. "دا سامي روح دی چې خدای په وحې کې ویني."(۵_۶)

خو د مسلمانانو په باور وحې په یوه کتاب (قرآن) او د مسیحیانو په باور په یوه فرد (مسیح) کې تجلي کوي.

اسلام د قرآن د وحي په اړه ادعا کوي، چې د سپېڅلي کتاب له عقيدې سره ورته والی لري او د اسلام د پېغمبر پيروان ورته په درنښت سره ګوري، چې د مسيحيانو او يهوديانو له پېغمبرانو څخه زيات درناوی دی. په دې ډول وحي د هغوی په پېغام کې ده، نه د هغوی په وجود کې. پر دې اساس په دې اړه سوژه-ابژه (دروني-بروني- زياتره سبجيکتيف اړخ لري. پردې سربېره په عمده توګه وحي له الهي احکامو څخه متشکله ده، چې د شريعت د احکامو پيروي يې لازم شرط دی، نسبت دې ته چې له يو فرد سره عشق او وفاداري ولري. (۶-۷او۸مخونه)

اسلامي علوم او فقهه نور هم د وحي اصطلاح مشخصوي او پردې ټينګار کوي: "هر هغه څه چې له خدای تعالی څخه پر رسول نازل شوي وو، يو شی دی او د نبوت له ځانګړنو څخه دي. وحي په دوه ډوله ده: يو الهي کلام او بل نبوي احاديث، ځکه چې د پېغمبر اقوال هم ټول وحي بلل کېږي (قدسي حديث وحي بلل کېږي)، چې کله له جبرايیل له واسطې پرته او کله د جبرايیل په واسطه او کله هم د جبرايیل د نفث په وسيله د نبي پر زړه باندې." (۳-۷۸۳)

له دې جوتېږي، چې روښان په خپل استدلال کې هغه څه چې څرګند کړي، د شريعت مطابق يې جوت کړي دي، خو دلته د الهي احکامو او د الحاد ترمنځ مبارزه نه ده، بلکې له دې سره د علم، فلسفې، پوهې او جهالت ترمنځ مبارزه ده

دا کېدای شي، چې منشا يې په نورو مسايلو کې وي، چې وروسته پرې خبرې کوو.

په هر صورت! روښان په خپل استدلال او براهينو کې وتلی او زړور او لاسبری دی، ځکه خو د هغه مخالفين بيا بيا ددې غوښتنه کوي، چې له مېرزا حکيم سره ونه ګوري، ځکه چې د دربار عالم قاضي خان نه شي کولای له دلايلو پرته د هغه د مرګ فتوا ورکړي او له دې دا جوتېږي، چې روښان د خپل وخت له اسلامي فلسفې، علم کلام او نورو فرهنګي مسايلو سره ښه آشنا و.

د هغه له وژلو څخه د ډډې کولو بل اساسي دليل په اولس کې د هغه نفوذ هم دی، ځکه خو په ډېر لږ وخت کې يې ډېر پيروان پيدا کړل. د هغه له علم سره څوک سيال نه شته ان د هغه لوی مخالف اخوند درويزه هم چې په پښتنو کې د لاسبري نفوذ له کبله په درويزه بابا مشهور دی، د قلندر مومند په قول خپل آثار يې په خپل زوی ليکلي او هغه پخپله نه دي کښلي، خو کله چې بايزيد ګورو د هغه خير البيان او نور آثار د خپل وخت شاهکارونه دي او ترننه پورې د زياتې څېړنې وړ دي، چې هغه پخپله ليکلي دي. په هر حال د روښان بحث له قاضي خان سره څرګند او شفاف بحث دی، چې د اوسنيو اسلامي علومو په رڼا کې د هغه مخالفينو ته هېڅ ډول دليل نه ورکوي.

په دې کې شک نه شته، چې روښان له ملا سليمان

کالنجري اسماعیلیه څخه متاثره و. دی له بیلابیلو اسلامي آثارو سره اشنا و. اسماعیلیه فرقه نژدې له هغه فرقو څخه ده، چې په اسلامي تعلیماتو کې یوناني فلسفې ته زیات ارزښت ورکوي. بله دا چې بایزید روښان ارومرو، چې د "تقیه" له اصولو څخه بې خبره نه و، همدارنګه روښان پر تاویل باندې هم باور درلود، لکه حالنامه چې وایي:

بیا قاضي خان ورته وویل:

"رحمت خدا باد بر دانش و بینش شما، سخن کاملان گفتی. باز پرسید که مردمان میگویند که میفرمایی که بر من از روی وحی کتاب نازل شده و آن چهل سپاره است؟ و جواب فرمود که آنچه مدعیان میگویند خلاف است زیرا که من گفتم حق تعالی از روی الهام بر دل من کتاب نزول فرموده است و نام آن خیرالبیان است، چهل البیان در آن مذکور است. چنانچه غوثیه بر غوث الاعظم از روي الهام نزول شده اما عوام الناس فرق میان وحی و الهام (۵۳۴) نمی توانند کرد، لاجرم وحی می گویند و حاسدان از روی حسد سخن باز میگردانند بجای الهام وحی میگویند."(۲_۳۳۹)

وروسته حالنامه زیاتوي:

"پیر دستگیر قدس سره در علم شریعت آنچه لازم دانست از اعتقادات و عبادات و طهارت و وضو و غسل پرسید، جواب موافق مطلبش ایشان داد پیش از آن از علم

الطريقت و حقيقت و معرفت و آنچه امر و نهی هست در آن سوال نمود جواب با صورت یافت." (۲_۳۳۹)

دلته دا خبره هم د یادولو وړ ده او هغه د شریعت اصطلاح ده. شریعت د روښان له نظره او شریعت د روښان د مخالفینو له نظره.

په دې برخه کې د اختلاف وړ ټکي دا دي، چې له شریعت څخه د روښان تعبیر او تفسیر د یو مجتهد په توګه دی. هغه د علم او فضیلت له مخې ددې توان او وس لري، چې شرعي، قرآني احکام او نصوص تفسیر او د هغو مانا او محتویات خپلو پیروانو ته تفسیر کړي، خو د هغه د مخالفینو تعبیر له شریعت څخه د وګم او جامد دی. کېدای شي په دې اړه ځانګړی بحث وشي، خو راځو د روښان اجتهاد ته.

مجتهد څه ته وايي؟

د اهل اجتهاد په باور سره واقعي احکام ان د قرآني آیتونو په باب نن ورځ موږ ته حاصل نه دي او یوازې هغه څه، چې د قرآن په باره کې پوهېږو (ظاهري احکام) دي. د اخبار او احادیثو په باب د روایاتو او ماثوراتو په باب آن د کلیني شیخ طوسي، شیخ طبریسي او شیخ صدوق او شیخ مفید ترمنځ اختلاف او تباین لیدل کېږي، نو پر دې اساس باید له قیاس استحسان او استصحاب سره د دیني علومو

لکه اصول، تفسیر، علم الرجال و علم الدرایت او نورو له لارې د احکامو په باب اجتهاد وشي. هر څوک ددې کار استعداد هم نه لري، چې د اجتهاد مقام ته ورسېږي، خو که دا علوم یې حاصل کړي وي، دینې او اخلاقي صلاحیت یې حاصل کړی وي...(۷_۱۴۳مخ)

همدارنګه شریعت په اصطلاح کې هغه اقوال او اعمال او احکام دي، چې خدای تعالی د پیغمبر په ژبه خپلو بنده ګانو ته ویلي او د کار او ژوند د انتظام سبب دي.

هجوري وایي:" شریعت و حقیقت از عبارات اهل الله است که یکی از صحت حال ظاهر کند و یکی از وخامت حال باطن."

ابوالقاسم قشیري وایي:

"شریعت د عبودیت په التزام امر دی او حقیقت د ربوبیت مشاهده. هر شریعت چې د حقیقت مؤید نه وي د منلو وړ نه دی او هر حقیقت چې په شریعت مقید نه وي نامحصول دی. شریعت د خلکو د تکلیف لپاره او حقیقت د حق له طریق او تعرف نه خبر راکوي."(۳_۵۰۴مخ)

د ځینو پوهانو او علماوو په باور سره د دین په باب فهم او پوهه د هندسې حیثیت لري. دینې پوهه همېشه د عصر پوهه ده... د هر چا ۱ ـن د هغه له شریعت څخه په فهم پورې اړه لري. لکه د طبیعت په باب د افرادو پوهه. خبره دا ده، چې شریعت الهي احکام دي او پر خپل ځای ثابت دي، خو د

هغـو تعبيـر او تفسـير پـه افـرادو پـوزې اړه لـري، د وخـت پـه علمـاوو پـورې اړه لـري او د شـريعت پخپلـه ثابـت پـاتې کېـږي. د انسـان فهـم او پوهـه د وختونـو پـه پوړيـو کـې د شـريعت پـه بـاب بـدلون مـومي. لـه دې ټکـي څـوک انکـار نـه شـي کـولای، چـې د شـريعت ثـابتو احکـامو د متفکرانـو د درک پـه هنـداره کـې بېلابېـل ډول انعکـاس کـړی دی. ديـن د خـدای مـال او احکـام دي، خـو دينـي معرفـت مـوږ جـوړ کـړي دي. الهـي شـريعت د خـدای لـه خـوا دی، خـو فهـم يـې بشـري دي لکـه طبيعيـت چـې خـدای هسـت کـړی دی، خـو د فيزيـک علـم او رياضي موږ کشف او جوړه کړې ده.

عبدالکريم سروش ليکي:

"دينـي معرفـت لـه ديـن څخـه د سـمو او ناسـمو پوهېـدنو تـول دی. زمـوږ پـه نظـر د حکـيم سـبزواري درک ناسـم دی، خـو مـوږ پـه دې قضـاوت کـې لـه ديـن سـره خپـل درک، لـه ديـن څخـه لـه يـوه بـل درک سـره پرتلـه کـوو (مثـال) نـه لـه ديـن سـره او اصـولا پـه هرځـای کـې ددې پـوهې او پـر ديـن بانـدې د پـوهې تـرمنځ تعـارض رامـنځ تـه کېـږي چـې دا پخپلـه پـه دينـي مسـايلو کـې د ډېرو مسايلو د کشف کيلي ده." (۸_۶۸مخ)

پـه دې ډول د روښـان او د هغـه د مخـالفينو د اخـتلاف اساسـي مسـايل (کـه يـواځې پـه دينـي او مـذهبي سـطح کـې وګـورو) لـه ديـن څخـه د درک مسـاله ده. د روښـان مخـالفين د وخـت لـه لاسـبرې دسـتګاه سـره پـه رابطـه کـې و. حـال دا چـې

روښان په خپل وخت کې متداوله علوم لوستي وو. سفرونه يې کړي وو او د هند او منځنۍ آسيا له فرهنګونو سره آشنا و. پر دې اساس ده، چې د روښان درک له ديني او مذهبي احکامو او اصولو څخه د يو عالم درک و او د هغه د مخالفينو درک له دې څخه ډېر ټيټ و. دا ساده خبره نه وه، چې مغلي اکبر پادشاه د هغه د مريدانو په حلقه کې شامل شو او يا دا چې مېرزا حکيم هم هغه ته د حالنامې په حواله بيعت ورکړ او د خپل پير او مرشد په توګه يې ومانه. دا ټول او ټول د روښان په تبحر او فضيلت پورې اړه لري.

بله دا چې د روښان د فرهنګي پوهې سطح ډېره اوچته او د ناقصو پيرانو د زغم وړ نه وه.

په ديني مطالعاتو کې تصوفي او عرفاني فهم او پوهه تل د تحجر په وړاندې يو پرمخ تلونکی ګام و او روښان له دې نعمت نه هم برخَوَر و. لکه چې وايي:

قاضي خان ترې پوښتنه وکړه، چې دا نعمت دې له چا او له کومې کورنۍ ترلاسه کړ؟

"پير دستگير قدس سره فرمود که طريق ماچون طريق ويسيه است از طفيل حضرت رسالت پناه بی واسطه غير حق تعالی عنايت فرموده و از علم لدن بهرمند گردانيده و معانی قرآن کشف نموده و ترتيب دادن مقامها و امر و نهی در آن منزل ها در دل من (۵۳۵) القاء کرده و به تکميل ديگران امر فرموده."(۲_۳۴۰)

وروسته قاضي خان وويل:

"بارک الله علیک یا شیخ پیر کامل و مکمل! هر که بدست تو توبه کند و در متابعت تو درآید از معرفت الله و از علم توحید بهره مند گردد ان شاءالله تعالی." (۲_۳۴۰)

له هغه وروسته د بایزید حاسدان قاضي خان ته ورغلل او ورته ویې ویل که شیخ ملامت شوی وي موږ ته یې حواله کړه، چې ویې وژنو. قاضي خان پوه شو، چې د شیخ دښمنان ډېر دي، نو د خپلو طالبانو په بدرګه یې مېرزا حکیم ته وروست.

مېرزا حکیم ته یې وویل:" شیخ مرد کامل و مکمل است که هر دو در متابعت اودرآید از معرفت ذات و از علم توحید بهره مند گردد و آنچه حاسدان در حق او افتراء نموده بودند، همه دروغ و بهتان بود. چون میرزا حکیم از زبان قاضی خان وصف پیر دستگیر شنید، فرمود: من مرید شیخ میشوم و چون وزیران و امیران میرزا حکیم از میرزا چنین شنیدند، جمع شده عرض نمودند که رعیت و محکوم ما مردم افغان است و همیشه با ایشان جنگ و جدال داریم، زن و فرزند ایشان را به بند می آریم و از ایشان خراج میستانیم. چون میرزا مرید شیخ شد، کی روا دارد که از افغانان خراج ستانی و یا فرزندان ایشان در قید اریم؟ الحال بودن ما در سرزمین ممکن نیست، میرزا مایان را رخصت نمایید تا پیش اکبر پادشاه برویم چون میرزا حکیم (۵۳۷) دیدند که وزراء و امراء از من برگشتند، لاچار شده

پیر دستگیر را فرمود: یا شیخ! تو در میان این قوم چرا میباشی که این طایفه ی اند که طهارت و غسل، جنابت را نمی دانند، قدر تو چه دانند؟ و از تو چه نفع گیرند. چون پیر دستگیر قدس سره از زبان میرزا حکیم چنین شنیدند، فرمود که حق تعالی تولد من درین زمره گردانیده و بر عالمی که وارث نبی است علیه السلام لازم و امر است که بی راه را راه نماید و جاهل را عالم گردانید، اگرچه هدایت و ضلالت بدست قدرت حق تعالی است، چنانچه میشنوی قوله تعالی "یضل من یشا و یهدی من یشا" اما نبی و وارث نبی مامور است به رسانیدن امر و نهی ما علی الرسول الالبلاغ. (۳_۳۴۲)

له هغه وروسته روښان له کابله روان شو، جلال آباد ته ورسېد، د ځای حاکم ورته مېلمستیا وکړه او د غره پر سر یې واوره ولیده، تري وې پوښتل دا په اصل کې څه دي؟ او څه ورته وايي؟

"پیر دستگیر جواب فرمود که اصل آن آب است از سبب سرما منجمد گشته نامش بر شد الحال آنرا برف خوانند چون حرارت آفتاب غالب شود باز آب گردد، تمثیل کثرت باد دریایی وحدت هم چنین است..."(۲_۳۴۳)

بیا څه وخت په پېښور کې و او له هغه ځایه هشنغر ته ولاړ، ځکه جانس خان بدل شوی و او معصوم خان ته ډېرو حاسدانو ناسم رپوټونه ورکول.

د عقیدې له مخې:

گورو چې روښان په خپل بحث او خبرواترو کې ځان د "ویسیه" فرقې پیرو هم بولي، چې په هند او خراسان او فرهنگي حوزه کې ددې فرقې پیروان ډېر لږ پېژندل شوي دي او که وو هم، ډېر پیاوړي نه وو.

"ویسیه" طریقه د یوه تن عربي زاهد په طریقې پورې اړه لري، چې په اسلامي معارف کې اویس بن عامر بن جز، بن مالک قرني له بني مراد څخه (د ۳۷ هجري کال مړ) پورې اړه لري. قرن د هغه سیمې یا غره نوم دی، چې په نجد کې واقع و یا د هغه ډلې وگړیو چې د بني عامر بن صعصعه لفظفان په نامه، چې بني قرن نومېږي، اړه لري. اویس قرني په یمن کې ژوند کاوه، له پېغمبر سره یې د لیدو او خبرو مجال پیدا نه کړ، خو څرنگه چې پرهېزگاره سړی و، پېغمبر هغه ستر شخص باله او د نوموړي په باب یو نبوي حدیث روایت دی، چې:"انی لاجد نفس الرحمن من قبل الیمن" یا "انی اشم رایحت الرحمن من قبل الیمن." (۹_۱۸۹مخ)

دغه احادیث د نوموړي مرشد د نور زیات شهرت او بزرگۍ سبب شول. ځینې په دې باور دي، چې اویسیه فرقې له حضرت خضر څخه الهام اخیستی، چې د سعید نفیسي په نظر سم نه دی، خو پیر روښان په حالنامه کې د حضرت خضر د الهاماتو بیا بیا یادونه کوي. له دې څخه مطلب دا

دی، چې شخص د هېڅ پیر مرید شوی نه دی، یا یې د خپل وخت له هېڅ پیر څخه لاس نیونه نه ده کړې، خو غیبي الهام ورته شوی دی. لکه چې د پیر روښان سیر و سلوک هم ددې ادعا ثبوت کېدای شي.

په تصوفي طریقو کې د هر هغه چا یا د متصوف سلسله، چې په کومې مشخصې طریقې پورې مربوطه نه وي، هغه ته اویسي وایي. د سعید نفیسي په قول سنایي غزنوي، فریدالله عطار، شمس الدین حافظ شیرازی او... له دې ډلې بللي دي. دغه ټول اوصاف او مشخصات د پیر روښان په افکارو کې لیدلای شو. نوموړی د کومې خاصې فرقې پیرو نه دی، بلکې د خپلې جوړې کړې لارې مبدع او جوړوونکی دی.

له دې هم جوتېږي، چې پیر روښان په ژوره توګه له فارسي او عربي فرهنګ سره آشنا و او په مذهبي، عرفاني او تصوفي طریقو او مکاتبو کې یې پوره مطالعه درلوده. حالنامه ځای ځای د استدلال د تقویې او بنیاد لپاره د مولینای بلخ، عبدالرحمان جامي، فریدالدین عطار او حافظ شیرازي شعرونه رانقلوي. ددې مانا دا کېدای شي، چې د پیر روښان پیروان او ښوونځی له دغه مفکرینو څخه اغېزمن وو.

پیر روښان پر علم شهود او علم لدن باندې باوري و. "علم لدنی یعنی آنچه از راه کسب و درس دست ندهد علم اولیا و انبیا را علم لدنی گوید." (۳_۱۹۶)

د پوهې او معرفت له مخې پیر روښان پر علم لدن باندې د پوهېدو دعوه کوي. دا هغه امتیاز دی، چې عادي پیران یې د پوهې وس نه لري. پر دې اساس نوموړی د اشراقي پوهې او معرفت په لوړو پوړیو کې ځان احساسوي.

له ټولنیز پلوه:

یو بل ټکی، چې له دې محاکمې جوتېږي، هغه د مسالې ټولنیز اړخ دی. د مېرزا حکیم وزیران او صوبه داران په ډاګه وایي، چې د روښان قوم (افاغنه) زموږ رعیت دی. که چېرې دی (روښان) وبښل شي، نو دده رعیت به دده ملاتړ وکړي او موږ ته به له باج او خراج څخه ډډه وکړي. دا خبره په نهایت کې سمه وخته او له دې دا هم جوتېږي، چې څومره او په کومه اندازه پښتانه قبایل د مغلي حاکمانو له مظالمو او استبداد څخه تنګ وو. د امپراتور اکبر له اداري سره د پښتنو قبایلو شخړه او د بایزید د پیروانو جنګونه د یو ناخبره او راټوکېدلیو پاڅونونو استازي کوي.

له ټولنیز پلوه دا ټکی هم ترې جوتېږي، چې په پښتني ټولنه کې له عقیدوي پلوه انقطاب د ټولنیز او سیاسي انقطاب زېږنده وه. په دې مانا چې د امتیاز خاوندان پیران او بې علمه ملایان د مغلو په سرکاري سازمان پورې تړلي وو، چې په سر کې یې ترمذي او بیا اخوند درویزه راته. پیر روښان په همداسې شرایطو کې ځان احساس کړ، چې

باید دغه اولس ته له فکري پلوه نجات ورکړي، چې د نوي تفکر خپریدنې د اور د لګېدو سبب شو او د مغلو په لویه امپراتورۍ کې یې د کلونو لپاره اور بل کړ، چې وروسته بیا دغه رسالت یو بل نسل یعنې ایمل خاني، دریا خاني او خوشال خاني نسل ته پاتې کېږي، هغوی توره رااخلي او پاڅون کوي.

ربی

ماخذونه:

۱_زرین کوب، عبدالحسین. دنباله‌ء جستجو در تصوف ایران. ایران، تهران کال.

۲_ابابکر قندهاری. حالنامه‌ء بایزید روښان، چاپ گستتنر اکادیمی علوم افغانستان.

۳_سجادی، سید جعفر. فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، تهران، ایران

۴_داکتر غنی، قاسم. تاریخ تصوف در اسلام، چاپ ایران، تهران چاپ دوم، ۱۳۳۰

۵_مومند، قلندر. د خیرالبیان تنقیدي مطالعه. پېښور چاپ

۶_اج. اربری. عقل و وحی در اسلام. ت حسن جوادی تهران، ایران

۷_طبری، احسان. برخی بررسیها و جنبش های اجتماعی در ایران...

۸_سروش، عبدالکریم. قبض و بسط تیوریک شریعت.

۹_نفیسی، سعید. سرچشمه تصوف در ایران.

PROPERTY OF ACKU 16112

ACKU
B
1.237
KAR
16112

Mystic and Philosophic Profile of Bayazid Roshan as Reflected in Halnama

Researched by:
M. Akbar Kargar

محمد اکبر کرگر په ۱۳۳۲ه ش کال د کونړونو په مزار دره کې زېږېدلی، په خپل کلي کې د لومړنیو زده کړو وروسته د ابن سینا په لېسه کې شامل او په ۱۳۵۶ش کال کې د کابل پوهنتون د ادبیاتو او بشري علومو د پوهنځي د فلسفې او ټولنیزو پوهنو له څانګې فارغ شوی دی.

د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه ـ جرمني
VEREIN ZUR FORDERUNG DER
AFGHANISCHEN KULTUR E.V
د خپرونو لړ (۸۵)